

Löt och Egby

SVERIGES KYRKOR
ÖLAND

RAGNHILD BOSTRÖM

Löt och Egby

RUNSTENS HÄRAD, ÖLAND BAND II:2

AV RAGNHILD BOSTRÖM

VOLYM 163 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV ARON ANDERSSON, STEN KARLING OCH ARMIN TUULSE

Almqvist & Wiksell Uppsala 1975

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD
SAMT KNUT OCH ALICE WALLENBERGS STIFTELSE

Beskrivningen av Löts och Egby kyrkor avslutades i oktober 1974. Manuskriptet är granskat av A Andersson och S Karling. Excerperingen är utförd av Gertrud Bergman 1940 och av författaren 1944 och 1974 samt kompletterad av Hilda Kauri 1959 och Karin Ingvarson 1974.

Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Fotografer: Alfred Edle, Axel Forssén, Sören Hallgren, Walter Olson, Johnny Roosval samt författaren.

Uppmätningar: S Hesselgren & S Fränne, S Göransson, M Johnson, J Söderberg samt författaren.

Grafisk formgivare: Vidar Forsberg.

Omslagsbilden återger en detalj av Egby predikstol (fig 379 ff), målrad av Graubner 1755. Foto Sören Hallgren 1973.

På omstående sida: Runstens härads sigill från slutet av 1500-talet efter ritning (1949) i RA.

Löt och Egby

Förord

Öland band II, som kommer att omfatta kyrkorna i Runstens härad, utkom med en första volym 1973.

Den andra volymen av bandet, som nu framlägges, behandlar de båda grannkyrkorna Löt och Egby. Orsaken, varför de publiceras i samma volym är de mycket stora likheter som präglar de båda kyrkorna under tidig medeltid. Genom att behandla dem samtidigt, har författarens möjligheter att tolka deras komplicerade byggnadshistoria underlättats, likaväl som läsarens att tillgodogöra sig boken.

I den första volymen av band II Öland, som utkom 1973, har vi närmare redogjort för förberedelserna för publiceringen av kyrkorna i Runstens härad. Ett flertal av de institutioner och personer, som där är nämnda, har även medverkat i denna volym.

Docenten Sölve Göransson vid Kulturgeografiska Institutionen, Uppsala Universitet, har bidragit med ett särskilt kapitel rörande måttförhållandena för såväl kyrkorna som kyrkogårdarna. Dessa metrologiska analyser har skett i nära anslutning till docent Göranssons arbete inom den bebyggelsegeografiska sektorn av forskningsprojektet Ölands Stora Alvar, som finansieras av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond. Han har också utrett frågorna rörande kyrkornas placering inom respektive socken.

Vi tackar också antikvarie Margareta Sjöberg och fil kand Hella Schulze vid Riksantikvarieämbetets och Arbetsmarknadsstyrelsens Ölandskontor för deras medverkan, när det gällt att genom »dammsugning» undersöka kulturlagren i Löts kyrktorn.

Bland övriga medarbetare vill vi särskilt nämna framlidna första antikvarien Anne Marie Franzén, som under en lång följd av år varit ett ovärderligt stöd, när det gällt studiet och behandlingen av textilier. I denna volym har både hon och hennes efterträdare Inger Estham medarbetat.

Andra specialister som medverkat, utöver dem som redan nämnts i förordet till föregående volym, är professor Sven Ekbo, SAOB, fil dr Bertil Palm och fil kand Marianne Johnson. Den sistnämnda har beskrivit några gravstenar, som hon funnit i Sandby och Egby byar.

Utgivarna vill också uttrycka sin tacksamhet till dem som, var och en på sitt sätt, deltog i restaureringen av Egby kyrka 1959 samt omläggningen av korgolvet i Löt 1968, framför allt byggmästaren Elmer Axelsson, konservator Sven Wahlgren och dåvarande kyrkoherden i Köping och Egby, Tage Berggren. Även den nuvarande kyrkoherden i samma pastorat, Karl-Bertil Lundgren, har på ett verksamt sätt bidragit till slutförandet av Egby kyrkas beskrivning. Vi vill också tacka kyrkvaktarna Markus Ahlman, Löt, och John Andersson, Egby, för stor hjälpsamhet.

Ett speciellt tack vill vi också rikta till prosten Sten Stenholm, som under 1940-talet och i början av 1950-talet uppmuntrade den då pågående inventeringen av Löts kyrka.

Sveriges Kyrkors trofasta stab av medhjälpare har, som alltid, på ett verksamt sätt bidragit till slutförandet av arbetet, framför allt ingenjör John Söderberg, antikvarie Hilda Kauri, fru Karin Ingvarson och fotografen Sören Hallgren samt Vidar Forsberg. Med vemod, men med den största tacksamhet vill vi också nämna Ulla Behr, som förberedde manuskripten till sättning.

Stockholm i november 1975

Aron Andersson

Armin Tuulse

Sten Karling

Innehåll

LÖTS OCH EGBY KYRKOR	
FÖRORD	229
LÖTS KYRKOR	
<i>Inledning</i>	233
<i>Kyrkogård och klockstapel</i>	233
<i>Gamla kyrkan, byggnadsbeskrivning</i>	242
<i>Byggnadshistoria</i>	266
<i>Kalkmålningar</i>	276
<i>Inredning och inventarier</i>	276
<i>Nya kyrkan, byggnadsbeskrivning</i>	291
<i>Inredning och inventarier</i>	296
NOTER	315
OTRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR	319
SUMMARY	320
EGBY KYRKA	
<i>Inledning</i>	329
<i>Kyrkogård</i>	329
<i>Egby kyrka, byggnadsbeskrivning</i>	334
<i>Byggnadshistoria</i>	354
<i>Glasmålningar</i>	368
<i>Kalkmålningar</i>	368
<i>Inredning och inventarier</i>	369
NOTER	395
OTRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR	397
SUMMARY	398
LÖTS OCH EGBY KYRKORS	
METROLOGI	
Av SÖLVE GÖRANSSON	404
NOTER	410
SUMMARY	411
TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR	412
FÖRKORTNINGAR	414

LÖTS KYRKOR

Öland, Kalmar län, Ölands norra mot, Runstens härad,
Växjö stift, Ölands norra kontrakt, Borgholms kommun

Inledning

De äldsta skrivformerna av namnet Löt är från omkring 1320¹ (*de løt* (SD 888) och 1346 (*in parrochia*) *løth* (SD 4118). — På 1700-talet fanns enligt Ahlqvist en kyrkbok på pergament »som utgick från Digerdöden» (Ahlqvist 2: 1, s 140). Den förkom vid kyrkoherde Passenius² död 1744.

Löt hör till de kyrkor som ej har lånat sitt namn av någon by eller gård. Den är byggd på »löten»³, den en gång vidsträckt betesmarken mellan de stora byarna Tjuderlösa

(Tjurlösa, numera Norrby) samt Mörby, Valsnäs och Arbelunda i det forna Förbo härad.⁴ Kyrkplatsen är belägen 800 m rakt V om järnåldersborgen Trindborgen eller Löts borg. Den byggelse som under 1800-talet uppstod på Kyrkslätten kallas Palmelund efter socknens förste skollärare, P M Palm (not 105).

Ett prästmöte för kyrkoherdarna i Ölands norra prosteri skulle hållas i Löts kyrka 1436 17–24 maj, enligt en uppmaning 25/5 1435.⁵

Bland de många notiser i kyrkböckerna, som belyser livet i socknen i gamla tider, må följande nämnas: kyrkoherde Sporselius⁶ lät på grund av den svåra foderbristen 1749 avtaga prästgårdens halmtak, men han fick lova landshövdingeämbetet, att hädanefter lägga sin hushållning så att detta inte skulle upprepas (st prot 1/11 1749). — 1677, när församlingsborna hemsöktes av sjukdom, hade det gått åt ovanligt mycket nattvardsvin (st prot och räk).

Kyrkogård och klockstapel

Kyrkogårdsmur, ingångar

Kyrkogården (fig 236) omges av en kallmurad dubbelmur av kalksten och enstaka gråstenar, omlagd 1869–1870 (C2, Om förbättr). Den är numera endast meterhög, men i början av 1800-talet nådde murens krön ända upp till stigluckornas tak, att döma av en teckning av N I Löfgren⁷ (fig 246). Den mycket ojämna övre begränsningslinje, som muren har på denna teckning, kan sannolikt tolkas som att muren då var avriven och att den ursprungligen har varit ännu

högre. Grannkyrkan Alböke har nämligen rester kvar av en hög, befäst kyrkogårdsmur, som ännu i mitten av 1800-talet var omkring 4 m hög.⁸

Enligt en tradition, återgiven av Ahlqvist, uppfördes en kyrkogårdsmur »före Digerdöden». En fru Elsa Kåre, som ägde många gårdar i socknen samt även Kåreholm (nu i Alböke sn) var så förmögen, att hon måste köra fram fem lass sten, när var bonde körde fram ett lass »till Ringmuren omkring kyrkan» (Saml III, s 34 j). Enligt samma källa skulle

uppgifter härom stått att läsa i »en gammal Pergament kyrkobok under påfviska tiden».

Ingångarna består av tre stigluckor av trä, i öster (fig 237), väster (fig 238) och i söder, uppförda 1748 (st prot, vis prot). De är till formen lika, men något olika stora och består av brunmålade dubbelportar under svängda tak med valmade ändar. Taken är nu plåtklädda, men var ännu i slutet av 1800-talet klädda med spån. Taknockarna pryds av genombrutna träspiror. Kvarsittande små trissor visar, att portarna ursprungligen kunde stängas automatiskt med hjälp av tyngder, som hängde i linor över blocken. — Invid den södra stigluckan samt i nordöst leder klivstättor med huggna kalkstenssteg över muren, en anordning från äldre tider,

Fig 233. Löts kyrkor. Dopfont av kalksten från ca 1215–1225, gotländskt arbete, närstående de anonyma mästarna Calcarius Secundus och Globus. Fotplattan sekundär. Foto S Hallgren 1973.

Löt Churches. Limestone font, c 1215–25, Gotland work related to the anonymous masters Calcarius Secundus and Globus. Plinth secondary.

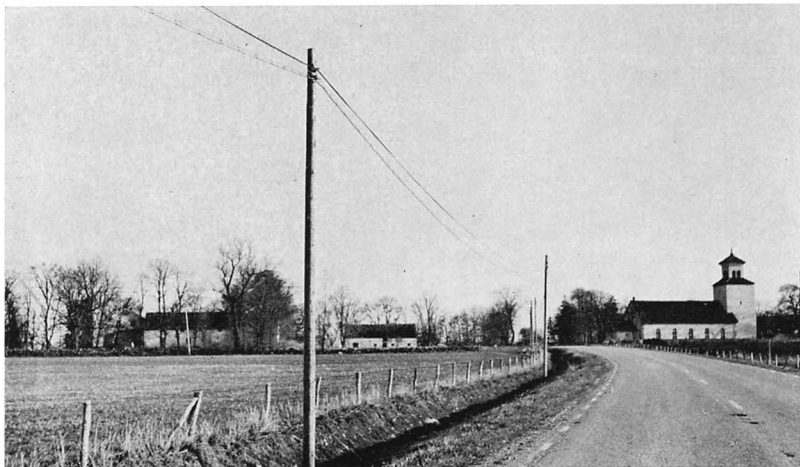

Fig 234. Kyrkan och prästgården från norr. Foto R Boström 1970.

The church and vicarage from N.

då portarna hölls låsta för att kyrkogården under vardagarna skulle skyddas mot betande kreatur. På ett gammalt foto av Joh A Thorin (KLM) består södra stättan av en trätrappa med ledstång.

Vid jämförelse med en karta från 1683⁹ (fig 235) framgår det bl a, att kyrkogården sedan dess har utvidgats mot nordöst, sannolikt 1869–1870. — Kyrkogårdens mått behandlas s 410.

Från stigluckorna leder gångar mot kyrkan. De är belagda med gamla gravstenar (se nedan). Närmast södra kyrkoväggen är marken täckt med grus, i övrigt är den gräsbevuxen mellan gravarna. 1840 utfärdades ett förbud mot att skära (gräs)torv på kyrkogården (se st prot).

Träd på kyrkogården

Utmed alla sidor utom den norra kantas muren av höga träd, gran, lönn, alm, lind och ask. Även några syrenbuskar står utmed muren.

Vid sockenstämman 1821 16/5 beslöt man, att varje gård eller nummer skulle plantera träd på kyrkogården under den kommande hösten. Att beslutet också verkställdes, framgår av Löfgrens två år senare utförda teckning (fig 246), på vilken man ser små träd sticka upp över kyrkogårdsmuren. 1824 beslöt man att ersätta utgångna träd med nya.

Klockstaplar

Åtminstone ett par klockstaplar har avlöst varandra. Enligt en ännu levande tradition skulle de ha legat i nordvästra hörnet av kyrkogården. På en karta från 1770-talet (not 9) låg en stapel söder om kyrkan. Endast den yngsta stapelns utseende är känt. Troligen var även de andra öppna s k klockbockar, den typ som var vanligast på Öland, att döma av Rhezelius' teckningar av öländska kyrkor 1634.¹⁰ — Ursprungligen hängde emellertid Löts klockor i västtornet (se nedan). Orsaken att man flyttade klockorna till en stapel var sannolikt, att man skaffat större och tyngre klockor än dem, för vilka stentornet ursprungligen var byggt.¹¹

1. Den äldsta kända klockstapeln omnämns i slutet av 1500-talet, då det hängde tre klockor i den (PB vis). Dess ålder är okänd; kanske byggdes den på 1400-talet.

2. En ny klockstapel byggdes i maj månad 1658. »Finnarna¹² på slättet» (dvs Borgholms slott) upphögg stapeln och »2 andra af Slättzfolket» spånade den året därpå (st prot). 1660 »bekades klockstapeln» (st prot).

3. Åren 1700–1703 är stora utgifter upptagna för klockstapelns byggande, vilket sannolikt innebar en nybyggnad. Enligt den s 204, not 18 nämnda

kartan från 1770-talet var den en öppen klockbock. 1745 beslöt man att reparera stapeln, med början till hösten (st prot), men beslutet verkställdes tydligen inte, ty 1748 heter det: »Och såsom Kläckestapeln i Löth och Kyrkiotornet i Ahlböke äro af ålder nog förfallne, och behöfwa tidig och nödig reparation, ty begiärte bägge Församlingarna, att the till något understöd här till, kunde få på några Åhr innehålla the extra - Ordinarie Collectemedlen, som i Församlingarna kunna inflyta, hwilket Herr Biskopen¹³ låfwade att willia åtgjöra enär arbetet företages ...» (vis prot).

Vid nästa visitation,¹⁴ 1774, var klockstapeln i gott stånd, men tio år senare var åter en reparation nära förestående (st prot 1784). Man hade emellertid inte fått något virke anslaget, utan konungens befallningshavande hade i stället anbefallt en stapel av sten.¹⁵ Därför skulle man undersöka, om kyrkans torn var lämpligt som klockrum.

Ännu 1793 hade ingenting blivit åtgjort och en del av sockenstämmans medlemmar förklarade sig hellre vilja reparera den gamla stapeln än att omändra västtornet för klockorna (st prot). Det senare alternativet utfördes emellertid, och 1796 togs klockstapeln ned, varefter ÖIÄ lät uppgöra en ritning till lanternin (se Byggnadshistoria, period X).

Gravmonument på kyrkogården

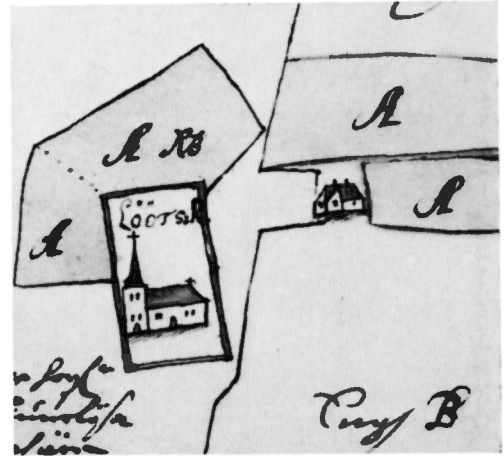
Sedan gammalt är kyrkogården uppdelad på samma sätt som socknen, så att byarna i Valsnäs i syddöstra delen av socknen har sina gravar syddöst om kyrkan, osv.¹⁶ I synnerhet äldre personer iakttar fortfarande strikt bruket att använda den stiglucka, som ligger i samma väderstreck som vederbörandes hemby.

Ett mycket stort antal gravstenar har från 1842 fått en sekundär användning, dels som beläggning av kyrkogårdens gångar och vapenhusets golv, dels i trappor, som sockel under solvisaren (se nedan) m m, en hårdhänt behandling, som inte i samma stora utsträckning förekommer vid någon annan kyrka på Öland. På grund av att stenarna på så sätt dels är utsatta för nötning, dels förstörs genom frostsprängning osv, är det väl motiverat, att här nämna dem alla, trots att de flesta redan är behandlade av Håkansson. — Stenarnas placering framgår av schemat fig 239. De beskrivs här, såvitt möjligt, i kronologisk ordning.

1. Av röd kalksten, trapetsformad. I ristning stavkors med ring, uppstigande ur trappstegsformad fot. Korsarmarnas ändar är klivna och skär över ringen ända ut till den ristade randen utmed stenens kant. 1100- eller 1200-talet. Längd 115 cm, övre bredd 86 cm, nedre bredd 43 cm. Uppställd i en murad nisch i

Fig 235. Kyrkan, kyrkogården och prästgården år 1683. Detalj av karta, LMV. — Bilden av kyrkan är endast ett karttecken, medan kyrkogårdens utsträckning återger verkligheten.

The church, churchyard and vicarage in 1683. Detail from a map. The picture of the church is a map symbol, while the churchyard is shown correctly.

norra kyrkogårdsmuren (fig 241).— Håkansson nr 521.

2. Av grå kalksten, sydöst om kyrkan (fig 239: 2). I ristning stavkors med stor ring, som ej skär över korsarmarna. Korset vilar på en trappstegsformad fot. Utmed kanten en ristad ram med tomma hörncirklar. Övre vänstra hörnet skadat. 1300-talet eller senmedeltiden? En sekundär

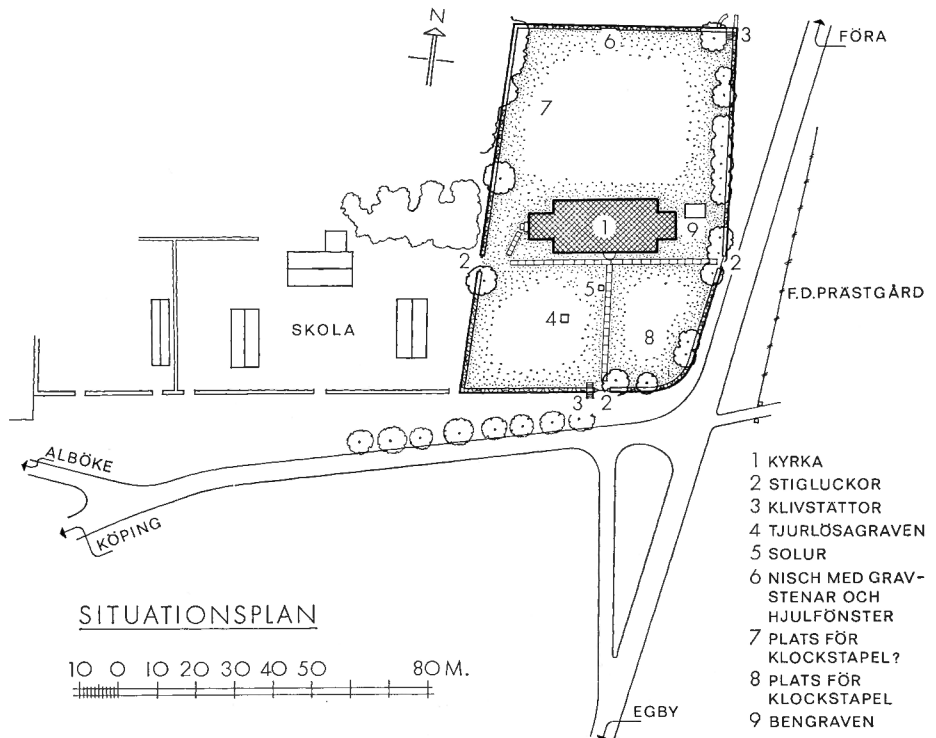
inskrift, svårläst 1974, löd enligt Håkansson: R N O samt bomärke (Håkansson s 339, nr 144; jfr gravsten nr 15). 220 × 117 cm. — Håkansson nr 520.

3. En medeltida sten, avtecknad 1848 av N M Mandelgren¹⁷ (fig 240). Inskrift i majuskler:

SUB : HAC : PETRA : T/EGITUR :
COR(pus) : INGONIS : PE/TRI : CUIUS

Fig 236. Situationsplan. Uppm, skala 1:2 000, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1968.

General plan. 1. Church. 2. Lichgates. 3. Stiles. 4. The Tjurlösa grave. 5. Sundial. 6. Niche with gravestones and wheel window. 7. Site of bell tower? 8. Site of bell tower. 9. Charnel grave.

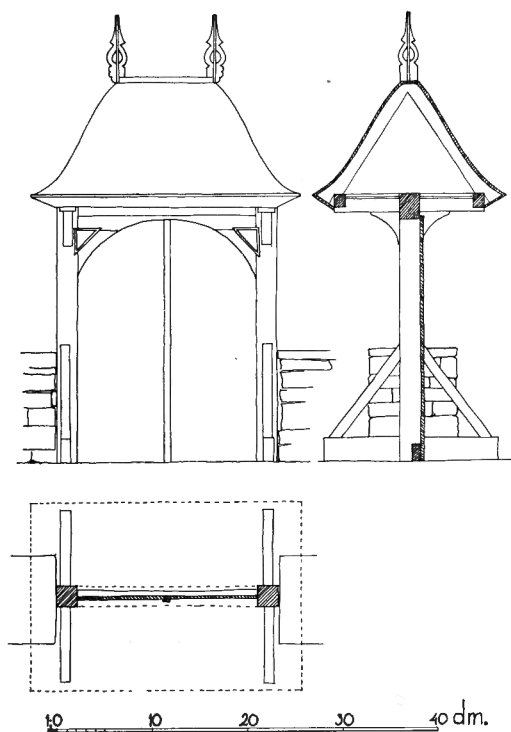

Fig 237. Östra stigluckan, uppförd 1748. Fasad, sektion samt plan. Skala 1:80. Uppm S Hesselgren & S Fränne 1931.

The E lichgate, built in 1748. Front, section and plan.

: ANIM(a) : REQUIESCAT : IN : PACE + (= Under denna sten ligger Inge Persons kropp begraven. Må hans själ vila i frid).

Har ej kunnat återfinnas. Såvitt mig är bekant, är inte stenen nämnd i någon annan källa rörande vare sig Löts eller någon annan Ölandskyrka. Den är inte heller upptagen hos Gardell. Mandelgren anger ursprunget som »Norra Löts Kyrka», men det är troligt, att en sammanblandning skett med en annan kyrka, obekant vilken (jfr SvK Öl I: 1, s 54).

4. En defekt sten, beskriven av Abraham Ahlqvist¹⁸ (2: 1, s 141), med inskriften: SEPVLAMQVE / N...

... SVNT TI/BI S: KATHARINA / O BEATAM EIIS / QVE ETER EIS FVIT P / CHORIS OBIIT 'S' MARTII / SEPVLTA ANO / 1564. Eftersom texten är ofullständigt återgiven, kan den inte översättas. — Håkansson nr 522. Har ej kunnat återfinnas.

5. Av grå kalksten, fint skulpterad med broskornamentik (sydöst om kyrkan, fig 239: 5). Uptill och ned-

till kartuscher. Spår av lågerhuggning runt kanten. Ingen inskrift läslig 1974. Håkansson (nr 526) läste i den övre kartuschen: L I S ... D (otydligt) / A N O ... Mitt på stenen ett cirkelrunt fält med inskriften: CHRISTUS ÄR M/itt liv, Döden är min vinning. Mitt i det runda fältet en sköld med initialerna N O S / M L D / N . D / 166. (sista siffran i årtalet oläslig). I den nedre kartuschen, syntes redan på Håkanssons tid endast oläsliga spår av inskrift. 181 × 116 cm.

6. Av röd kalksten, sydväst om kyrkan (fig 239: 6). I ristning smal ram med korsblommor i hörnen. I mitten ett inskriftsfält inom en ram av två koncentriska cirklar med fyra korsställda knoppar i den yttre. Emellan ramens linjer inskriften: A P S D Ö 1696. M O D D Ö 1686 (svårläst 1974). Inom den runda ramen inskriften: IHS O A S B O D / 1707. Hällen är skadad i övre vänstra hörnet. 180 × 118 cm. — Håkansson nr 531.

7. Av kalksten, antecknad av Ahlqvist (vol III, S 86, UUB, fol 34 i). Den låg då på kyrkogården. Ram med hörnringar och i dessa rosmotiv. Uptill i fältet rektangulär kartusch. I dess mitt oval sådan, i vilkens mitt synes en kalk med en svävande korsmärkt oblat. Inskrift i övre kartuschen: »IAGH ÅSTUNDAR ATT Skiljas hädan och / vara när Christo hvilket ock / mycket bättre vore. / Philip / 1 Cap.» Inskrift runt den ovala kartuschen och under densamma:

LAETVS VIXIT: DVM VIXIT. ETIAM IN ADVERSIIS

(= Han levde glad, så länge han levde, även i motgångarna). Inskrift i den ovala kartuschen:

HER UNDER / HVILAR S. HER / JOHAN ROSENBAUM¹⁹ / PASTOR VID LÖTH OCH / ALBÖKE 21 ÅHR. / AFLED 1708 D. 2 NOV. / SAMPT . DES. K. HUSTRU / ÄHREBORNA OCH DYGDESAMA MATRONA / HELENA PONTELIA / DÖD D. 11 MAJ / A:O 1711. Inskrift nedtill i fältet:

ACK TU GODE OCH TROGNE TIE/NARE ÖFVER EN RINGA TING HAFVER / TU VARIT TROGEN IAGH SKAL SÄTTIA / TIGH ÖFVER MYCKET. GACK IN I / TINS HERRER GLÄDIE. MATH. 25 CAP.

Håkansson nr 529. Har ej kunnat återfinnas. — Stenen låg ursprungligen i Gamla kyrkans sakristia. 1713 föreslog biskopen [Nicolaus Brauner²⁰], att den i sakristian belägna gravstenen över kyrkoherde Johan Rosenbaum, som låg högre än det omgivande golvet, skulle sänkas, sedan de anhöriga underrättats (vis prot). Kyrkoherdens hustru och fyra barn hade emellertid alla dött i den svåra pesten 1711, endast två omyndiga barn överlevde (not 19).

I Inv 1829, i vilken stenen också är beskriven, är tillagt inom parentes: »Denna sten ligger nu öfver Kyrkoherden Brusenn²¹ graf».

8. Låg enligt Inv 1829 »midt emot Sakerstian», vilket måste betyda att den låg ute på kyrkogården, förslagsvis öster om kyrkan. För de inne i kyrkan placerade gravstenarna redovisas nämligen på annan plats i Inv

1829. Inskrift:

HÄR UNDER HVILAR EHREB. OCH
GUDÄLSK. JUNGF. BRITA / ROSENBAUM
OCH DESS K. BRODER IONAS ROSENBAUM
/ DÖDE I PESTEN 1711 [not 19].

Håkansson nr 536. — Har ej kun-
nat återfinnas.

9. (Lik nr 13–15). Av grå kalksten,
söder om kyrkan (fig 239: 9). I
ristning ram och i densamma inskrif-
ten:

(?) KHD / WAR / DÖD / DEN (spegel-
vänt) 30.

Inskriften fortsätter upptill i fältet:
SETEMR 1732 SOMNAS / SVK[A]R BED[E]R
OCH SEGER / GUD VARE MIG NÅDIG.

I andra och tredje raden är några
bokstäver spegelvända. Mitt på
stenen en mindre ram med hörnög-
lor. Inom densamma inskriften N A S /
K H D / 1732. Därunder bomärke
(Håkansson s 339, nr 126, möjligen
med ett tvärstreck på huvudstammen).
210 × 150 cm. — Håkansson nr 537.

10. Av grå kalksten, söder om
kyrkan (fig 239: 10). I ristning smal
ram med tomma, nedsänkta hörn-
rundlar. I mitten cirkelrunt fält med
inskriften: —TS KPD / 1735. Därunder
bomärke (Håkansson s 339, nr 154).

Ovanför det runda mittfältet: $\widehat{IHS}$.
Spräckt i många delar. 192 × 131 cm.
— Inskriften är återgiven enligt
Håkansson nr 538; oläslig 1974.

11. Av grå kalksten, söder om kyr-
kan (fig 239: 11). I ristning smal ram
med inskurna hörn och utanför den-
samma hörnringar med fyrpass. I
fältet inskriften:

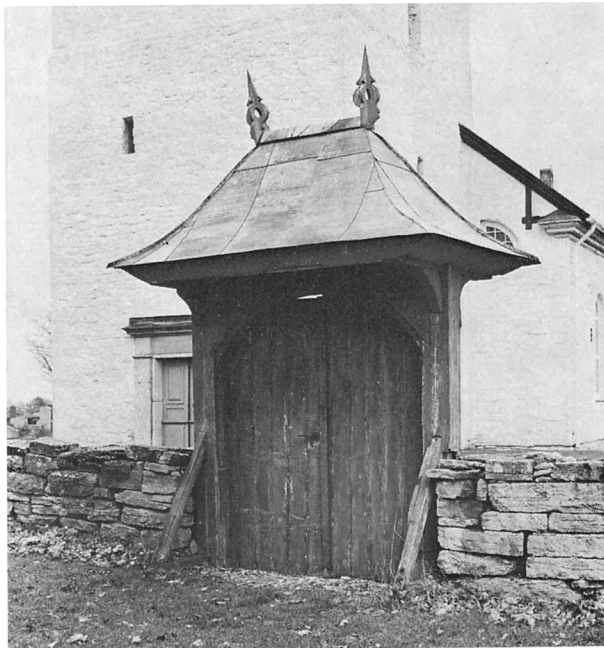
L P S (spegelvänt) I O D / A N O
1739. Därunder bomärke (Håkansson
s 338, nr 20). 210 × 153 cm. —
Håkansson nr 539.

12. Av röd kalksten, uppställd i
en murad nisch i norra kyrkogårds-
muren (fig 241). Hällen är skulp-
terad med ram och hörnringar, som
omsluter rosor. I mittfältet, som
omges av en bladfeston, en inskrift i
ristning:

[HÄR UNDER] HVILAR F: / [PROBSTEN
OCH] KYRKIO-/ HERDEN S . HERR /

Fig 238. Västra
stigluckan, uppförd
1748. Foto S
Hallgren 1973.

*The W lichgate,
built in 1748.*

GUSTAV PASSENIUS [not 2] / HVILKEN
AFLED 1744 D. 17 [APRIL] MED / SIN K.
HUSTRU MARIA / ADBOTINA HVILKEN /
AFLED 17 D. / GUD FÖRLÄNE [EN]
/ FRÖJDEFULL UP-/STÅNDELSE. —
199 × 135 cm.

Stenen låg på Ahlqvists tid i koret
och inskriften är kompletterad med
hjälp av hans beskrivning (2: 1,
s 140). — Håkansson nr 542.

13. (Lik nr 9, 14–15). Av grå kalk-
sten, söder om kyrkan (fig 239: 13).
I ristning ram med korsblommor i
hörnerna. I mittfältet kvadratisk ram
med hörnög-
lor. Inom densamma
inskriften:

PPS KLD / ANO 1746. Emellan
ordet ANO och årtalet ett bomärke
(Håkansson s 339, nr 129). Bokstaven
L samt siffrorna i årtalet är spegel-
vända. 209 × 146 cm. — Håkansson nr
543.

14. (Lik nr 9, 13, 15). Av grå kalk-
sten, söder om kyrkan (fig 239: 14).
I ristning ram med korsblommor i
hörnerna. I mitten en rektangulär ram
med hörnög-
lor, inom vilken inskrif-
ten: OPS MLD / ANO 1746. Emellan
ordet ANO och årtalet samma bo-
märke som på gravstenen nr 13. Bok-

stäverna L och N samt siffrorna i
årtalet är spegelvända. 209 × 145 cm.
— Håkansson nr 544.

15. (Lik nr 9, 13, 14). Av grå kalk-
sten, sydväst om kyrkan (fig 239: 15).
I ristning utmed kanten smal ram
med korsblommor i hörnen. I mitten
en rektangulär ram med hörnög-
lor, inom vilken inskriften: NES MPD /
ANO 1748. Därunder bomärke
(Håkansson s 339, nr 144; jfr grav-
sten nr 2). 197 × 133 cm. — Håkans-
son nr 545.

16. Av grå kalksten, söder om
kyrkan (fig 239: 16). Inskrift: TOS
KPD / 1749. Därunder ett otydligt
bomärke (Håkansson s 339, nr 221).
194 × 126 cm. — Håkansson nr 547.

17. Av röd kalksten, söder om
kyrkan (fig 239: 17). I ristning smal
kantram med tomma, nedsänkta
hörnrundlar. I mitten en rund, ned-
sänkt kartusch med korsformigt pla-
cerade utskott och inom densamma in-
skriften: ANNO 1754 / BLS PBD.
Därunder bomärke i stupad ställning
(Håkansson s 339, nr 131). 197 × 125
cm. — Håkansson nr 548.

18. Av grå kalksten, söder om
kyrkan (fig 239: 18). I ristning utmed

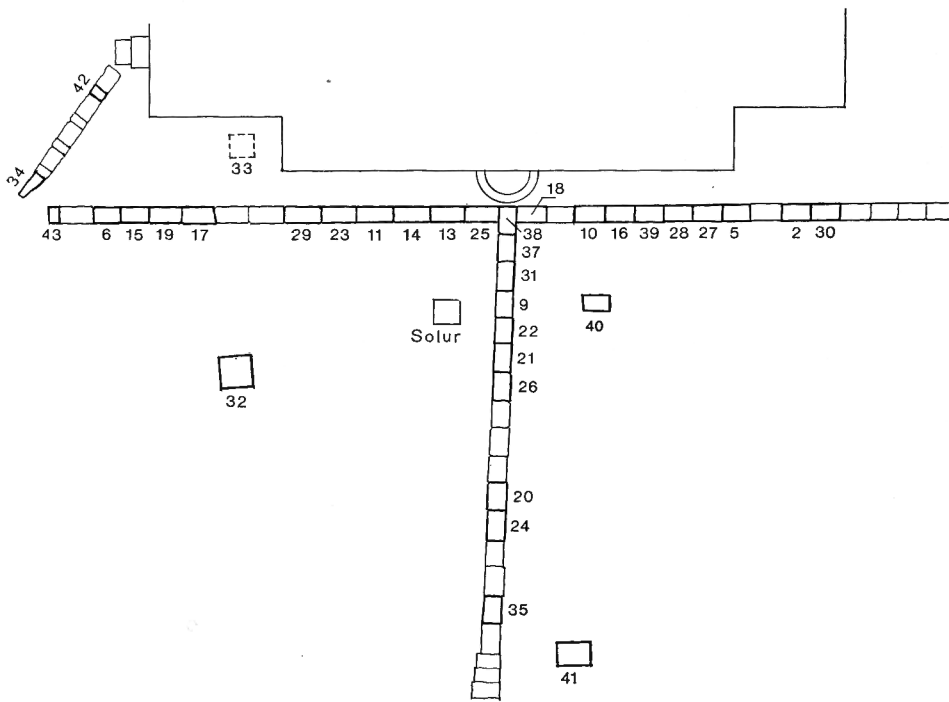

Fig 239. Schema över gravmonumentens placering på kyrkogården (se även fig 236). R Boström 1974.

Identification of grave monuments in the churchyard (see also fig 236).

kanten smal ram med stora, tomma hörncirklar. I mitten en ram av två koncentriska cirklar, inom vilken ett nedsänkt fält med inskriften: OIS / BHD / ANO / 1754. Ovanför det runda fältet $\overline{IHS}$ och under detsamma ett bomärke, som av Håkansson (s 339, nr 173) återges endast som en mittstam, bärande en halvcirkel. I själva verket står bomärket på en vågrät linje, som i ändarna avslutas med små rundlar. 203 × 134 cm. — Håkansson nr 549.

19. Av röd kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 19). Runt kanten en ristad ram och i mitten längsgående linjer med halvcirklar. Upp till nedsänkt rektangel med avskurna hörn. Inom densamma en inskrift med bokstäver i relief:

BMS IED ELD 1754. Därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 12). 187 × 122 cm. — Håkansson nr 550.

20. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 20). I ristning smal ram med stora tomma hörncirklar. I mitten en ram av två koncentriska cirklar, inom vilken inskriften: AMS / MID MMS / KIV ANO /

1754. Därunder ett likarmat kors ovanför inskriften: $\overline{IHN}$ med mycket valhänt utformade bokstäver. Felhuggning föreligger beträffande den sista bokstaven i Kristusmonogrammet IHS (N i stället för S). 192 × 127 cm. — Håkansson nr 551.

21. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 21). Utmed kanten smal ristad ram med stora tomma hörncirklar. I mitten en ram av två koncentriska cirklar omkring inskriften:

OB(?)S / K H D / ANO 1754. Därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 114). Samma bomärke finns inskuret på en oblatask av trä (se nedan fig 292, s 287) samt på gravsten nr 9 i Nya kyrkans vapenhus (se nedan). 195 × 148 cm. — Håkansson nr 552.

22. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 22). I ristning smal ram med tomma nedsänkta hörncirklar. Upp till fördjupad rektangel, inom vilken en inskrift med bokstäver i relief: BMS MID ANO 1754.

I mitten i ristning en tvärställd rektangel med nedsänkt, kvadratisk

mittparti. 210 × 150 cm. — Håkansson nr 553.

23. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 23). I ristning ram med korsblommor i hörnen. I mitten en cirkelrund nedsänkt yta med inskriften: ANO 1764 / NPS : KND. Därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 116). 199 × 139 cm. — Håkansson nr 556.

24. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 24). I ristning upptill på stenen en ristad ram av två koncentriska cirklar och inom desamma inskriften: MPS / HMD / 1764. Under ringen inskrift: MD. 185 × 122 cm. — Håkansson nr 557.

25. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 25). I ristning smal ram med tomma stora nedsänkta hörnrundlar och i mitten nedsänkt fält inom två koncentriska cirklar, inom vilken inskriften:

BIS / KHD / MAD / 1769.

Därunder nästan samma bomärke som på gravsten nr 18. Ovanför det runda fältet inskriften $\overline{IHS}$. 208 × 147,5 cm. Håkansson nr 558.

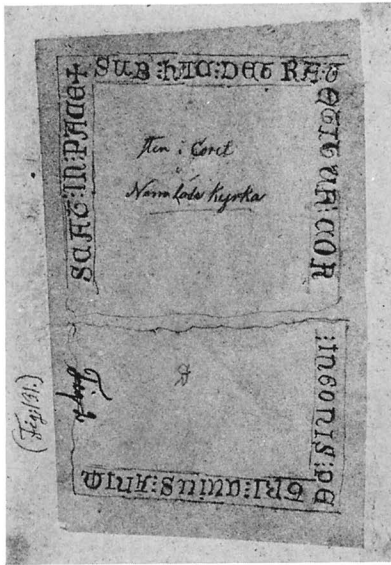

Fig 240. Medeltida gravsten över Inge Persson (Inge Petri), omkring 1300. Kalkering av N M Mandelgren, LUF. Stenen uppges, sannolikt felaktigt, komma från »Norra Löts Kyrka».

Medieval grave slab in memory of Inge Persson (Inge Petri), c 1300. Tracing by N M Mandelgren. The stone is said, probably erroneously, to be from "Norra Löts Kyrka".

26. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 26). I ristning smal ram med mycket stora, tomma hörnringar och i mitten två koncentriska cirklar, inom vilka inskriften:

....AD / 1780. Därunder bomärke (Håkansson s 339, nr 208). 206 × 137 cm. — Håkansson nr 560. All inskrift utplånad 1974.

27. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 27). I det nedsänkta kvadratiske mittfältet inskriften: PFLIBPD / 1789. 163 × 119 cm. — Håkansson nr 563.

28. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 28). I mitten nedsänkt, kvadratisk fält med inskriften: OPS KMD / 1789. 168 × 124 cm. — Håkansson nr 564.

29. Av gråröd kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 29). I ristning smal ram med korsblommor i hörnen. I mitten en ram av två koncentriska

Fig 241. Nisch vid norra kyrkogårdsmuren, i vilken ett hjulfönster (jfr fig 256) och gravstenarna nr 1 och nr 12 är inmurade. Foto R Boström 1940.

Niche in the N wall of the churchyard, into which a wheel window (cf fig 256) and gravestones no 1 and no 12 are built.

cirklar, den yttre med fyra korsställda knoppar. Inom ramen en inskrift:

IHS / L.L S. T A. D / OOS 172(?)9. Därunder bomärke (Håkansson s 339, nr 174). 189 × 135 cm. — Håkansson nr 566.

30. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 30). Inom cirkelrunt fält i mitten en inskrift: PPS KBD ANS / F 1748:1811 samt bomärke (Håkansson, s 338, nr 107).

31. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 31). Inskrift med kursiva versaler i ristning: P.L.S: K.L.D. / 1827. Därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 100). 204 × 148 cm. — Håkansson nr 569.

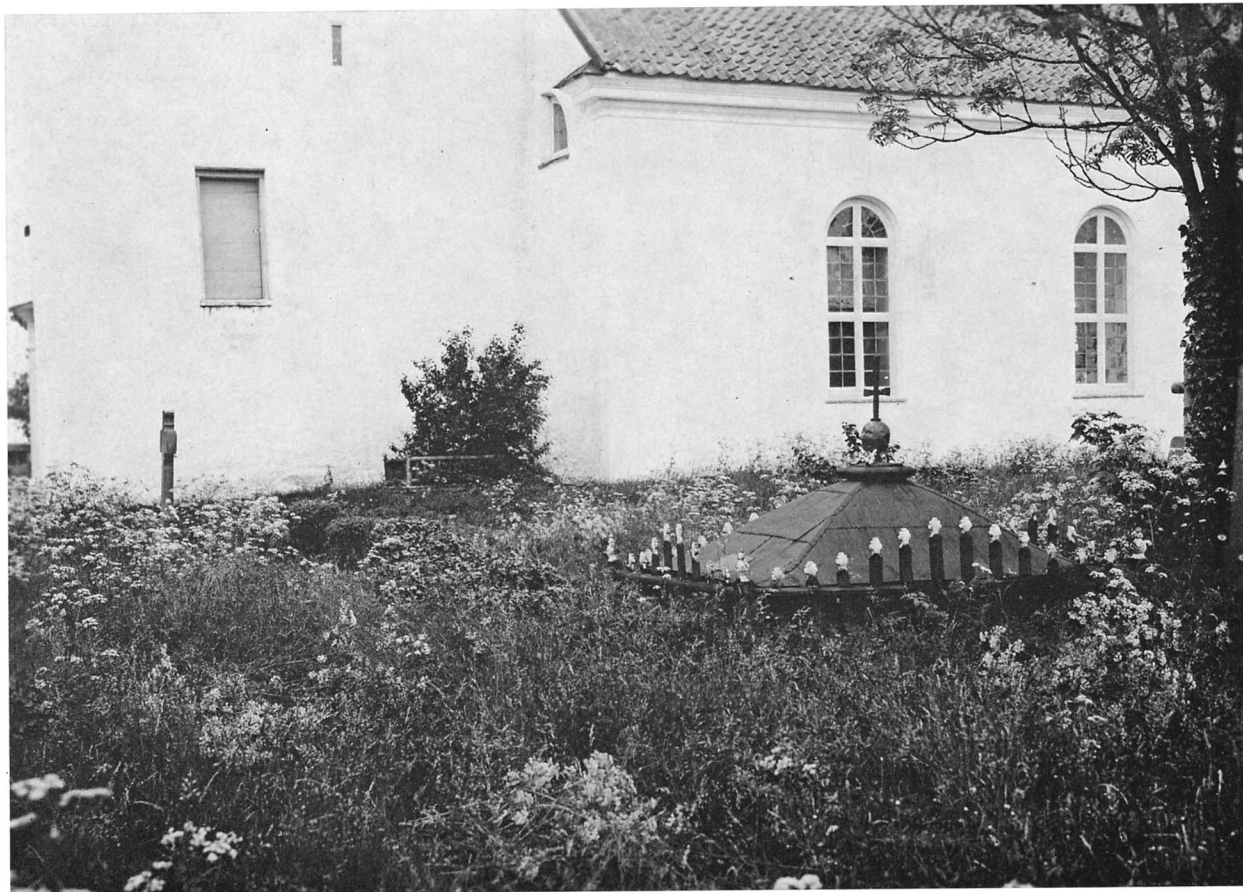
32. Den s k Tjurlösagraven (fig 239: 32, 242) är en tumba i form av en liten gravbyggnad, bestående av en kvadratisk, plåtklädd underdel med ringar i hörnen, på vilken vilar ett

svängt plåttäckt tak, krönt av ett kopparklätt kors på ett klot. Allt är svartmålat. Den omges av ett trästaket, vars spjälor och hörnstolpar har profilerade toppar. Svaga färgspår visar, att även staketet har varit svartmålat. På takets västra fall är fästad en inskriftsplåt av koppar med inskrift i versaler:

OLOF LARSSON / I. TIURLÖSA / RIKSDAGSMAN / ÅREN. 1809 & 10. / FÖDD D: 14 DEC: 1758. / DÖD D: 5 MARS 1821. / DES. KÅRA HUSTRU / KIERSTIN ANDERS / DOTTER / FÖDD D: 28 MARS 1759 / DÖD D: 25 APRIL 1830. Därunder: SALIGE ÄRO DE SOM I HERRANOM. / DÖÖ / TY ANDAN SÅGER DE SKOLA. / HVILA SIG IFRÅN SITT ARBETE / UPP: B: 14 CAP: 13 v:.

Uptill och nedtill markeras inskriftsplåtens kant med en rak, ristad linje. Mått: höjd 153 cm, längd 224 cm, bredd 168 cm. — Håkansson nr 579.

Denna gravtyp var mycket vanlig under 1600- och 1700-talet samt ända in på 1800-talet. På Öland fanns flera, t ex i Böda²² och Sandby.²³ Även i Söderåkra²⁴ på andra sidan Kalmarsund har samma gravtyp funnits.

Som William Anderson²⁵ framhållit, var gravtypen framför allt vanlig i skogsområden. Den mest berömda var den s k Staffans stupa på Norrala kyrkogård.²⁶

33. En ej bevarad grav, invid tornets södra sida, var också omgiven av ett staket (fig 239: 33, 242 a). Dess ålder är ej bekant. På ett gammalt foto i KLM (B 1265) ser man, att en hög, profilerad träram, på vilket ett staket vilar, omger graven. Man skimtar också initialerna (i kursiva versaler) LOS samt P(?)PD. Sannolikt tidigt 1800-tal (not 22). Graven

stod kvar ännu 1931, då Löts kyrkogård uppmättes för Sveriges Kyrkor av S Hesselgren och S Fränne. Kanske var detta den »Ekströmska grafven», som enligt beslut skulle repareras 1857 (st prot). Jfr not 100.

34. Av grå kalksten, väster om kyrkan (fig 239: 34). I ristning bomärke i stupad ställning (Håkansson s 339, nr 131). 176 × 117 cm. — Håkansson nr 575.

35. Av grå- och rödspräcklig kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 35). Inskrift i ristning: NMS / PSS EOD. Därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 43). — Håkansson nr 576.

36. Av kalksten. I ristning smal ram med tomma nedsänkta hörncirklar. Mittfält inramat av två koncentriska cirklar, inom vilka en otydlig inskrift: S. — — 80.

Bomärke i stupad ställning (Håkansson, s 338 nr 47). 206 × 149 cm. — Håkansson nr 577. Ej återfunnen 1974.

37. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 37). I ristning bomärke i stupad ställning (Håkansson, s 338 nr 48). 206 × 150 cm. — Håkansson nr 578.

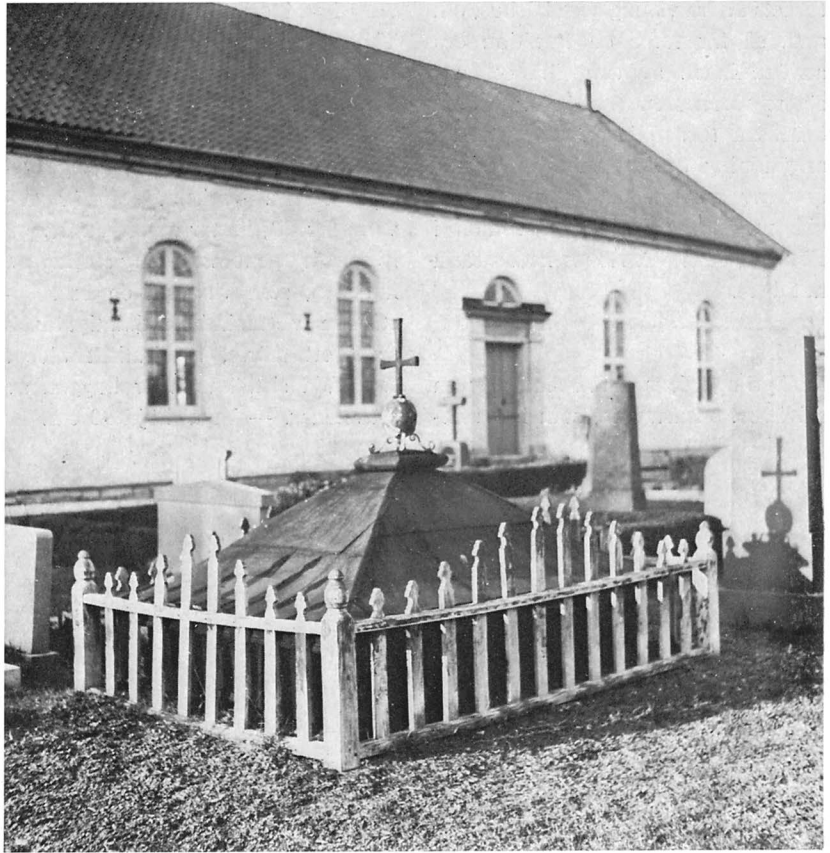
38. Av gråröd kalksten, invid sydportalen (fig 239: 38). I ristning smal ram med tomma hörncirklar. I mitten en ram av två koncentriska cirklar, inom vilken en otydlig inskrift: IO— PS / ... (läsningen osäker). 207 × 149 cm. — Håkansson nr 579.

39. Av grå kalksten, söder om kyrkan (fig 239: 39). Inskrift i mitten: PS. 188 × 129 cm. — Håkansson nr 580.

40. Gravtumba, täckt av en häll av grå kalksten, söder om kyrkan

Fig 242. a. Gravarna nr 32 (Tjurlösa-graven) och nr 33. Observera tornets högt sittande ingång från 1797 i ursprungligt skick. Jfr fig 257a, 261, 264 och 298. Foto A Edle 1931. — b. Tjurlösagraven (grav nr 32). Gravhus över riksdagsmannen Olof Larsson och hans hustru, 1821. Det enda bevarade exemplet på denna gravtyp i hela Kalmar län. Foto R Boström 1970.

a. Graves nos 32 (the Tjurlösa grave) and 33. Note the entrance high up in the wall of the tower, from 1797, in its original condition. Cf figures 257a, 261, 264 and 298. b. The Tjurlösa grave (no 32). Burial vault for Olof Larsson, M P, and his wife, 1821. The only preserved specimen of this type of grave in the county of Kalmar.

(fig 239: 40). Inskrift i ristning: LLS IND / 1867. Där under bomärke (Håkansson s 339, nr 175). 212 × 155,5 × 28 cm. — Håkansson nr 571.

41. Gravtumba, täckt av en lågerhuggen skulpterad håll av grå kalksten. Söder om kyrkan (fig 239: 41). Ram med treflikiga blad i hörnen. I mitten oval bladkrans med inskrift i ristning:

H. HV. F.D. / ÅLDM. Å. KYRKVD. / PEHR PEHRSSON / FR. N:O 4. MÖRBY F.D. 16/11 1788 / D.D. 16/1 1857 OCH H.H. / KERSTIN A.D. F.D. 10/12 1788 / D.D. 24/7 1842 SAMT D. S. / F.D. HEMG. NÄMNDM KYRK.VD. / PEHR PEHRSSON F.D. 3/4 1816 / D.D. 28/3 1888 OCH H.H. / ANN KAJSA O.D.F.D. 10/10 1823 / D.D. 5/3 1884.

I svicklärna inskrift med versaler. Nedre vänstra hörnet:

RÄTTFERDIGHETENS FRUKT / ÄR FRID OCH EVIG / TRYGHET / ES. 32.17. Nedre högra hörnet: SYNDENS LÖN ÄR DÖDEN / GUDS GÅVA ÄR / EVIGT / LIF. Övre högra hörnet: SALIGE ÄRO DE, HVILKAS / SYNDER ÄRO FÖRLÅTNA. B. 4.7.

Övre vänstra hörnet: HERRENS BARMHERTIGHET / VARAR IFRÅN / SLÄKTE TIL / SLÄKTE. 247 × 189 × 48 cm. Håkansson nr 572.

2-755315 Löt och Egby kyrkor

42. Fragment av grå kalksten, nedre vänstra fjärdedelen av en håll, väster om kyrkan (fig 239: 42). I ristning smal ram med tomma hörncirklar och del av ett runt mittfält med dubbla konturer. Därunder inskriften: LÄR OSS B ... / DÖ MÅSTE ... / MÅGE FORS ... / DA ... F ... 1700-talet. 105 × 71 cm.

43. Fragment av grå kalksten, övre kortändan av en håll, sydväst om kyrkan (fig 239: 43). Två tomma hörncirklar, bildade av dubbla konturer. Däremellan: IHS. 1700-talet. 133 × 42 cm.

44. Öster om kyrkan ligger den s k bengraven, en stor, tumbalikhuggen uppbyggnad av jord, omgiven av en kallmurad ram av kalksten. 498 × 364 × 52 cm. På stenramens västra del ligger en i fyra stycken sönderhuggen gravsten från 1669 (se nedan Gravminnen, gravsten nr 2). Det förefaller, som om även andra sönder-

slagna gravstenar kommit till användning i bengravens kantmur, kanske några av dem som försvunnit efter 1829 eller snarare efter 1842.

45. Som trappflisa i Östergården, Valsnäs, ligger en håll av grå kalksten, mycket nött och skadad. Den är ornerad med stora, tomma hörncirklar och smal, ristad ram (lik nr 18, 20, 21). 1700-talets mitt. Alla hörn utom ett avslagna. 193 × 126 × 12 cm.

Gravstenar, se även nedan, Gravminnen, samt Löts nya kyrka (Gravminnen).

Brunn, bårhus

I kyrkogårdens sydöstra hörn står en pump över en brunn.

Bårhusets uppsättande uppskjuts till nästa år, heter det 1799 (st prot). Eftersom inte något bårhus nämns vidare i arkivalierna kom det troligen inte till utförande. Möjligen användes

tornets andra våning som bårhus, om man så får tolka en tradition om användningen av den lilla cellen i södra tornmuren (fig 253). Att de öländska tornen har haft en sådan användning bevisas möjligen av de fynd av svepningsnålar, som gjorts vid sk dammsugningar i tornen i Föra, Persnäs och Ås (se nedan samt not 107).

Solvisare

På kyrkogårdens södra sida står en solvisare. Visartavlan, som har måt-

ten 61 × 61 cm, har rundade kanter. Timmarna anges dels med siffror, dels med smala strålar, allt i tunn relief. Nedtill inskriften i versaler:

TILLHÖR LÖTHS / KYRKA / ÅHR 1842.
Visaren — en kraftig järnpigg — lutar starkt. Sockeln, som är tillverkad 1923, består av ett skaft med kvadratisk genomskärning av huggen kalksten, som vilar på en bas, bestående av ett mindre, åttkantigt block samt ett större, kvadratisk block. De båda sistnämnda är huggna av gravstenar. — Total höjd 90 cm.

Före 1923 användes den medeltida dopfunten, upp- och nedvänd, (fig 233, 312 ff) som solvisaresockel.²⁷ Denna användning fick den troligen redan 1842.

Straffstock

På kyrkogården stod i början av 1800-talet en straffstock, kallad ny 1829 (inv). Den hade enligt beslut 1828 ersatt en som var alldeles förfallen (kr prot). Ej bevarad.

LÖTS GAMLA KYRKA

Byggnadsbeskrivning

Plan

Av den medeltida kyrkan i Löt, som revs 1842, återstår i dag dels ett mäktigt försvarstorn i väster (fig 248 ff, 261 ff, 301), dels medeltidskyrkans västgavel (fig 257 ff). Grundmuren till en absid (fig 254 f) fram-

grävdes 1968 och allt tyder på, att även resten av medeltidskyrkans grundmurar finns kvar under golvet i Nya kyrkan.

Kyrkans utseende omedelbart före rivningen kan mycket nära rekonstrueras, tack vare äldre avbildningar

(fig 243 ff, 278), utförda av J H Rhezelius (not 10), P Törnewall,²⁸ A Ahlqvist (not 18) och N I Löfgren²⁹, och beskrivningar samt genom sammanställning av arkivaliernas uppgifter. Den bestod av ett långhus, »medelkyrkan», obetydligt bredare än tornet, vilket man fortfarande kan se: två lodräta stötfogar på ömse sidor om västtornet är de båda västliga hörnen i långhuset (fig 257). Detta var en mycket hög byggnad, som i sin övervåning inrymde ett skyddsrum. Koret (»sångarhuset») öster därom var något smalare, men också påfallande högt, medan absiden öster därom hade mer normala proportioner.

Vid korets nordmur låg en täm-

Fig 243. Kyrkan från söder 1634. Längst t h skymtar Löts fornborg. Teckning av J H Rhezelius, K.B.

The church from S, 1634. To the far right can be seen the prehistoric stronghold of Löt. Drawing.

Fig 245. Kyrkan från nordöst. Teckning av A Ahlqvist 1820. UUB.

The church from NE. Drawing.

omkring en kraftig mittpelare (jfr underskriften till fig 244). För valvsystemen redovisas närmare nedan i respektive avsnitt.

Golven i koret, sakristian och vapenhuset var belagda med kalkstensflisor och gravstenar (bl a fig 241 och fig 326). Före 1770 hade även långhuset stengolv, det ersattes detta år med trägolv.

Murverk från 1842 täcker det medeltida långhusets västgavel, den enda bevarade innerväggen (fig 249), varför det inte längre är möjligt att närmare redovisa för interiörens murbehandling. Genom uppgifter i arkivalierna vet vi emellertid, att väggarna var putsade och vitkalkade. På en »pelare», sannolikt det ena år 1770 rivna triumfbågsvederlaget, fanns en inskrift med runor. Andra inskrifter var målade över kyrkans ingångar. Se vidare Kalkmålningar.

Koret eller sånghuset

Tack vare N I Löfgrens (not 7, 29) noggranna uppmätningar (fig 246, 278) känner vi den gamla kyrkans mått ganska väl. Koret hade en yttre längd i öst-västlig riktning av 7 alnar, dvs 4,2 m, medan den yttre bredden var betydligt större, 6,6 m. Sträckmurnas höjd var inte mindre än 8,7 m.³⁰

En indragning, markerad på flera äldre avbildningar (fig 243, 245, 278) visar tydligt, att koret var påbyggt.

Det stora, stickbågiga fönstret på Löfgrens teckningar (fig 246 f, 278) är naturligtvis inte ursprungligt, det är en utvidgning dels från 1778, »på thet mera ljus motte winnas» (C2, Om förbättr), dels 1798. En överliggare till ett romanskt fönster är bevarad (fig 256), vilken kanske tillhört korets ursprungliga fönster. Den visar, att dageröppningen endast var 20 cm bred. Den har en fals för glas på utsidan. De äldsta teckningarna av kyrkan visar, trots den lilla skalan, hur fönstret sett ut (fig 243 f). På insidan vidgade sig innersmygen kraftigt åt sidorna och nedåt, medan yttersmygen troligen inte var mycket djupare än vad överliggarens utsida anger.

Vid östra kormuren låg en absid. Språnget på södra sidan mellan korets sydöstra hörn och absiden var $\frac{1}{2}$ aln, dvs knappt 30 cm, ett motsvarande språng bör också ha funnits på norra sidan. Absidens yttre omkrets var 8,2 m, omräknat i metermått. Det tyder på att man vid utsättningen av absidens plan placerat passarens spets vid det inre murlivet av korets östra mur (fig 407). Ett stycke av absidens grundmur påträffades 1968

i samband med en omläggning av golvet i Nya kyrkans kor (fig 255).³¹ På en packning av stora kalkstenar och jord vilar två murade skift av kraftiga, dels tuktade eller råbrutna kalkstenar, dels valda stenar (s k butar eller åkerstenar). Det nedersta skiftet skjuter något utanför det övre och har antagligen bildat en 12–25 cm bred sula i markytan. Ingen egentlig sockel har troligen funnits. Sammanlagt 50 cm höjd av absidmuren är kvar. Översta skiftet befinner sig 24–37 cm under nuvarande långhusgolv (mittgången). — Absidens ytterkontur är nu markerad med mässingsstift i Nya kyrkans korgolv.

Rakt i öster öppnade sig ett stort hjulfönster. Dess omfattning, omsorgsfullt huggen ur ett enda rött kalkstensblock (fig 256), är ännu bevarad och uppställd vid norra kyrkogårdsmuren (fig 241). Omkring en trepassformad öppning i mitten är sex hästskoformade »blad» ordnade i en krets. Alla öppningar är profilerade in mot dageröppningarna och har på utsidan falsar och cylindriska hål för fastsättning av glas. En distinkt, cirkelformad rits med 103,5 cm diameter³² anger, hur mycket av fönstret som skulle vara synligt innanför den grunda yttersmygen (fig 256; jfr fig 245 f). Innersmygen var betydligt djupare och vidare än den yttre (fig 246, 278). — Som det skall framgå av kyrkans byggnadshistoria (se nedan, period VI), var rundfönstret inte ursprungligt, utan på dess plats får vi föreställa oss ett litet fönster av samma slag som det ursprungliga i korets södra mur (fig 243 f).

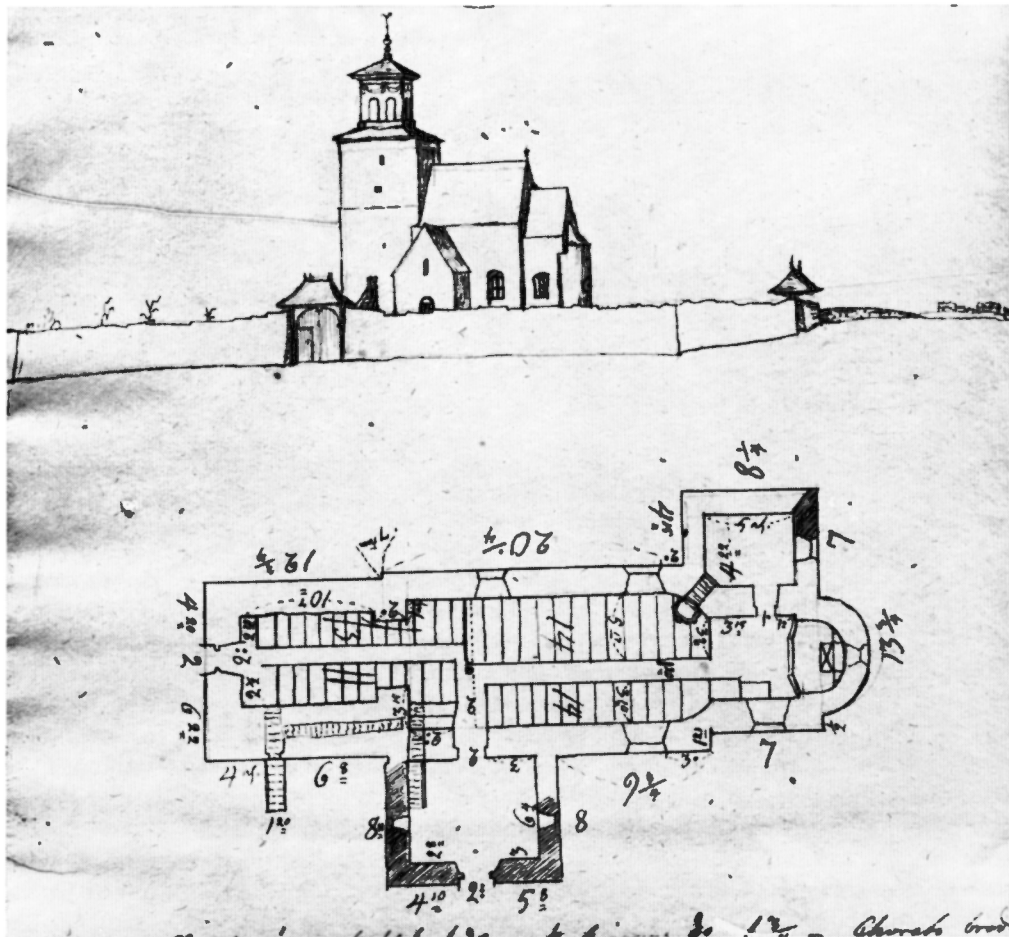
Yttertaken var täckta med tjärad spån från 1654–1656 (räk o st prot), men även dessförinnan torde takbeklädnaden ha varit av samma slag.

När Löfgren tecknade av kyrkan (fig 246, 278), saknades triumfbågens i kyrkorummet belägna vederlagsmurnar. De hade 1770 blivit bortbrutna och ersatta med konkava ytor, som bildade en mjuk, steglös övergång

Fig 246. Kyrkan, kyrkogårdsmuren och två stigluckor från sydost samt plan av kyrkan. Teckning av N I Löfgren 1823. ATA.

The church, churchyard wall and two lightgates from SE and plan of church. Drawing, 1823.

mellan kor och långhus (se Byggnadshistoria, period X).

Ursprungligen var triumfbågen mycket trång, den »lemnade allenast en smal ingång», heter det 1770, innan den blev utvidgad (C2, Om förbättr). Detta kan tyda på, att den var ännu smalare än absidens tribunbåge (jfr rekonstruktionen fig 276).

Koret var välvt med ett tunnvalv av sten med vederlag i norr och söder, att döma av Hadorphs beskrivning: »Sångehuset är ... ändelängz huelfdt» (se underskriften till fig 244). Det uppges av Ahlqvist, att »Taket (var) stenhwalf af 8 1/2 alnars höjd. Wäggarne af hwallfwens höjd» (2: 1, s 137). Även Inv 1829 anger valvhöjden till 8 1/2 alnar (=5,2 m). I beskrivningarna gör man alltså ingen skillnad på

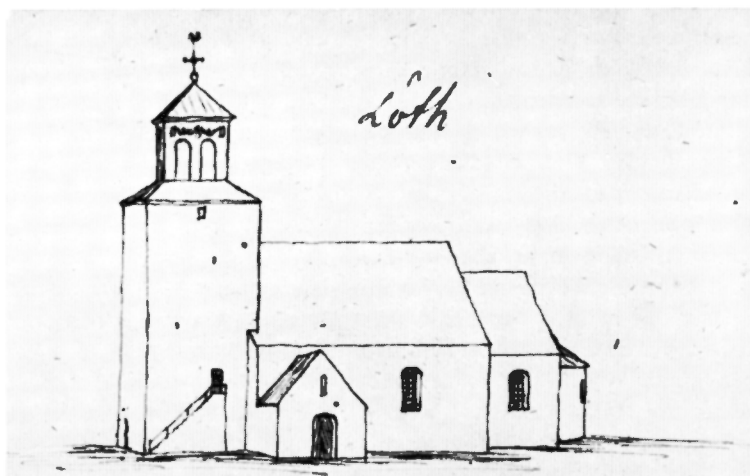

Fig 247. Kyrkan från sydväst. Teckning av N I Löfgren 1823. ATA.

The church from SW. Drawing 1823.

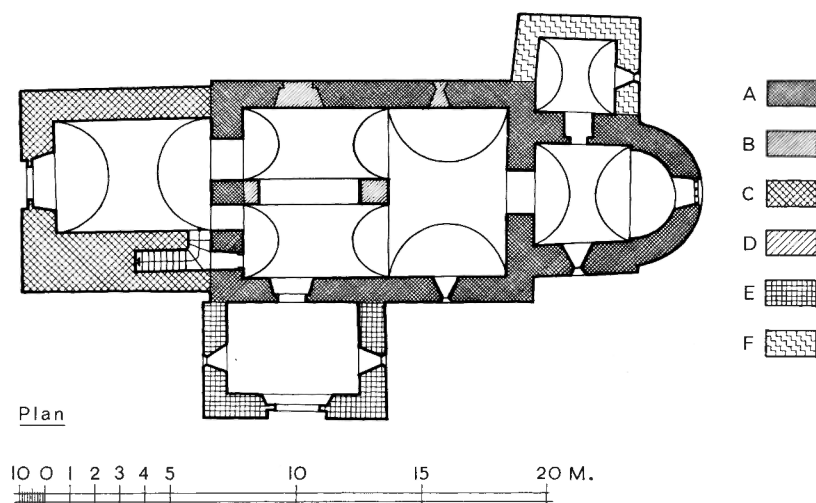

Fig 248. Plan av den medeltida kyrkan i fullt utbyggt skick. Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström & J Söderberg 1975.

Plan of the medieval church when completed. Reconstruction.

Fig 249. Längdsektion mot norr och plan av det medeltida västtornet och nya kyrkan. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1968.

Longitudinal section looking N and plan of the medieval W tower and the new church.

långhusets och korets valv. Sedan 1770 bestod långhusets innertak av ett tunnvalv, medan man hade behållit korets medeltida valv. Eftersom en utvidgning av triumfbågen också ingick i ombyggnaden 1770, är det rimligt att tänka sig, att man formade det nya långhusvalvet och dess passage genom triumfmuren till ett valv, som så nära som möjligt överensstämde med korvalvet. Utplånandet av triumfbågen (fig 246) var också en åtgärd, som syftade till att förena långhus och kor till ett enda rum. Jfr Egby fig 339 f, 343, 371. — Själva gavelröstet ovanvalvs mellan långhusets och korets vindar bevarades 1770, det skulle ju fortfarande bära upp långhusets vattentak.

Absidens valv var troligen ett sk hjalmvalv (fig 276). Höjdmåttet på en altaruppsats (fig 288), som år 1779 placerades längst in i absiden ger en anvisning om att absidens inre höjd har varit mellan 4,5 och 5 m.

Över koret var sträckmurarna uppdragna till en ca 150–200 cm hög påbyggnad (fig 278).³⁸ Både Rhezelius (fig 243), Ahlqvist (fig 245) och Löfgren (fig 246, 278) visar tydligt, hur övervåningens östra gavelmur inkräktade på absidens västra del. Sannolikt vilade korets förhöjda gavel delvis på absidens valv. Inga ljusöppningar är markerade på de

gamla teckningarna, men ursprungligen torde sådana ha funnits av praktiska skäl. Korets vindsvåning är inte nämnd i arkivalierna eller andra skriftliga källor. Därför kan endast en gissning framföras om dess utseende. Det är troligt, att korvalvets svicklar var utfyllda uppifrån med ballastmurning av kullersten, stenskarvor och kalkbruk till ett ungefär vågrätt golv, likt dem som ännu är bevarade i västtornet.

Långhuset eller medelkyrkan

Genom den redan nämnda, ursprungligen mycket trånga triumfbågen kom man ut i långhuset från koret. Den yttre längden var enligt Löfgren (fig 246, 278) omkring 12,9 m. Bredden kan anges mer exakt, emedan de båda västliga långhushörnen kom fram under gamla putslager 1960 (fig 257 a–b) och fortfarande skymtar under slamningen. Det sydvästra hörnet ligger 27 cm söder om tornet, medan det nordvästra ligger på 23 cm avstånd från detsamma. Läger man därtill tornets bredd i norr–söder, får vi ca 8,85 m som det medeltida långhusets yttre bredd.

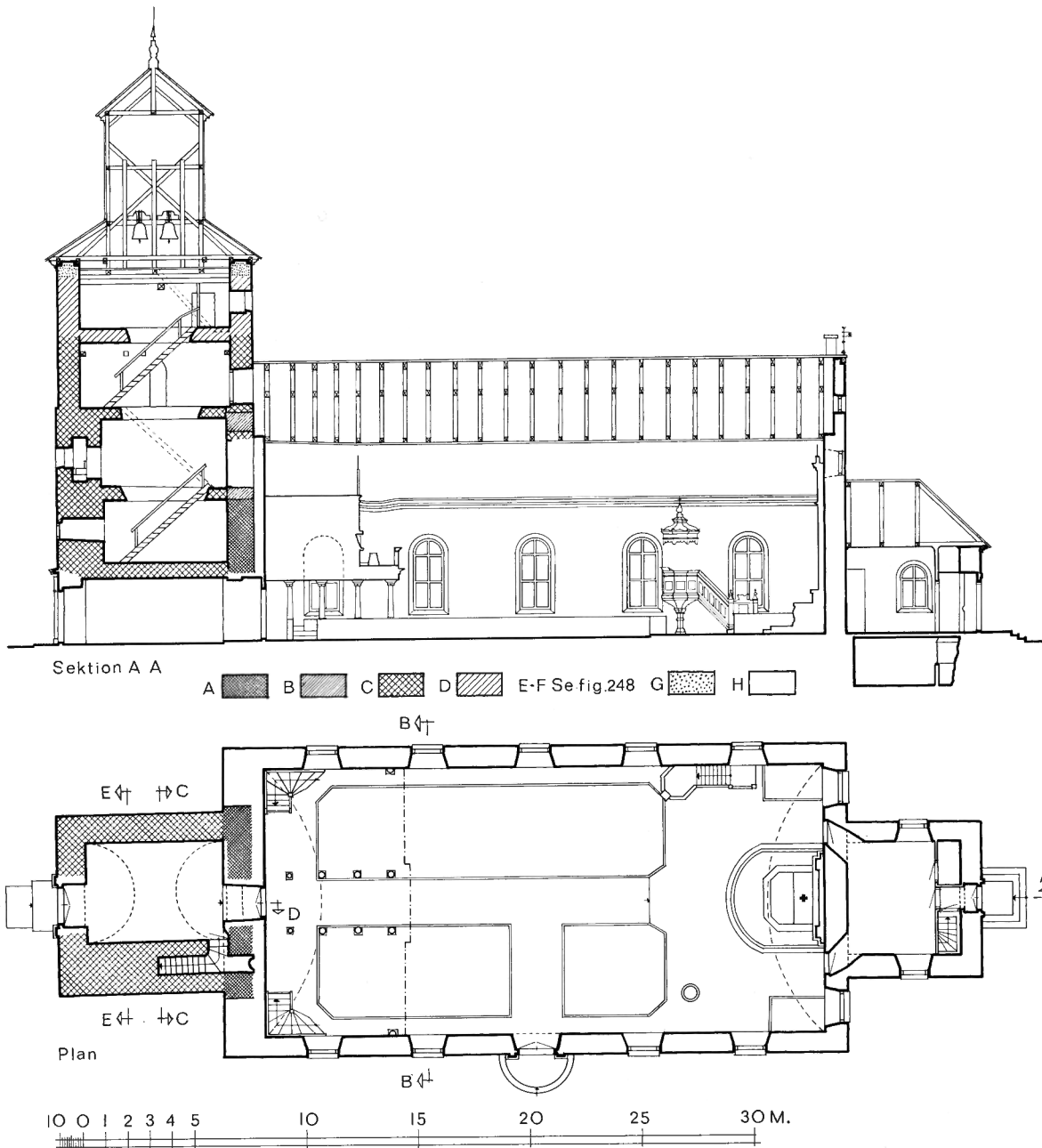
Även sträckmurarnas höjd kan beräknas, tack vare den i östra tornmuren inbakade långhusgaveln (fig 252, 258 ff). Drar man ut röstets sneda konturer nedåt–utåt, träffar de

den nuvarande kyrkans takfall på en höjd över nuvarande markyta med ca 9,3 m (not 33). Själva spetsen av röstet finns inte kvar, den har blivit avriven till omkring 1 m höjd i samband med västtornets tillkomst (se nedan, Västtornet samt Byggnadshistoria, period IV).

Gavelröstets kanter (fig 259 f) är formade av stenar, som blivit mer eller mindre jämnt avhuggna utmed gavelkonturen. Det norra fallet bildar en jämnare linje än den södra. Gavelns mot öster vända murliv ligger omkring 6 cm utanför den därpå vilande tornmuren.

Murverket i röstet, synligt från långhusvinden (fig 259 f), består av obearbetad, vald åkersten (butar), råbruten samt tuktad sten i jämna block i tämligen smått förband. Skiften är i genomsnitt 10–15 cm tjocka, även om ett skift på omkring 30 cm tjocklek förekommer vid röstets bas. Stenarna är tämligen långa, men ett block på 100 cm längd hör till undantagen (fig 258, nederst i mitten). Skiftgångarna är jämna, men alltför ofta förekommer lodräta fogar rakt över varandra. Fogbruket är mycket ljusst och hårt, men grynigt av tämligen grov sand. På de oskyddade partierna är fogarna skadade och öppna samt fogbruket delvis urfallet, men rakt under den träbrygga, som

ligger utanför vindsutgången är mur-ytan bättre skyddad och visar orörda fogar (fig 258). Dessa är antingen snålt utstrukna eller också har man helt enkelt låtit fogbruket välla ut något mellan stenarna utan att stryka ut det. Ingenstädes i Löt har kvaderrits iakttagits. I detta sammanhang bör man kanske erinra om att

röstets insida ju inte var avsedd att synas. Karakteristiskt för hela den mot öster vända, under långhusets nuvarande vattentak skyddade yttermuren är också, att den är nedstänkt med bruk från senare ombyggnader.

Sträckmurarnas ovanliga höjd visar, att långhuset har blivit påbyggt med en våning (se nedan, Byggnads-

historia, period III). Den vågräta skarven mellan äldre och yngre murverk är också synlig inifrån den nedan beskrivna cellen i tornets andra våning (fig 252, 257c-d).

Under en nivå, ca 135 cm över cellgolvet, befinner sig det äldsta murverket (fig 257c, d). Det karakteriseras av tämligen kraftigt för-

band, jämfört med det nyss beskrivna i långhusets förhöjda del. I likhet med detta, består det av vald eller tuktad sten, men även huggna block förekommer och stenarna är tjockare och kortare: skiftens höjd varierar mellan 15–22 cm, stenarnas längd mellan 28–82 cm. Trots att cellens östgavel — långhusets västgavel — är en ganska liten yta, syns tydligt skillnaden mellan de båda periodernas murverk. Murens godtyta är mycket slät, varför fogarna är smala och fogbruket snålt utstrukt. Ganska mycket skärivor ligger i fogarna. På grund av att cellen i senare tid använts som kalkförråd, är alla ytor täckta av ett tätt kalkdamm, som inte har gått att avlägsna mer än delvis, trots den sk dammsugning 1974 (se nedan). I tornets båda nedersta våningar är långhusgaveln överdragen antingen med tjock, vitkalkad puts (bottenvåningen) eller vitkalk. Därför kan inga uttalanden göras beträffande fogbrukets karaktär i långhusets äldsta murverk.

Långhusmurarnas ursprungliga höjd kan beräknas till omkring 6,5 m, om den övre begränsningen av de ovan nämnda, lodräta stötfogarna inne i cellen visar, var murkrönet låg. I så fall revs gavelröstet, när långhuset förhöjdes med en profanvåning (Byggnadshistoria, period III). Höjdmåttet överensstämmer med många öländska långhus.³⁴ Inne i murtrappans nedersta del är stötfogen mellan torn och långhus väl synlig, men en sekundär genombrytning mot öster har där förändrat långhusmurens struktur.

I söder, nära långhusets sydvästra hörn, öppnade sig en portal, som på ålderdomligt sätt hade den endast 2 alnar breda gångöppningen placerad i murens ytterliv, att döma av den äldre av Löfgrens planritningar (fig 246).³⁵ Portalen har sannolikt liknat den ännu bevarade nordportalen i Torslunda (fig 146). Om någon nordlig ingång funnits, är obekant. I varje fall saknas uppgifter därom.

Det stora fönstret på södra sidan utvidgades 1770 (fig 246). Dessförrinnan var fönsterluften »smal, efter gamla bruket» (C2, Om förbättr). Vi får föreställa oss ett rundbågigt fönster med trång dageröppning och vid innersmyg (jfr ovan, Koret). På norra sidan fanns också stora fönster från sen tid (fig 245 f, 278), det västliga togs upp 1697 (räk), det östliga 1770 som belysning för predikstolen.

När kyrkan beskrevs 1829, hade långhuset ett valv, som var 8½ alnar högt, dvs omkring 5,2 m. Som redan är omtalat (se Koret), var det ett tunnvalv av sten, uppmurat år 1770 (se vidare Byggnadshistoria, period X).

Före 1770 var långhuset välvat omkring en kraftig mittpelare. Om man så får tolka Hadorphs beskrivning (se underskriften till fig 244), utgjordes de båda västliga valven av två tunnvalv med vederlag i norr och söder, ungefär som i bottenvåningen i Föra västtorn,³⁶ medan främre delen av långhuset var välvat med ett tvärställt tunnvalv med vederlag i öster och väster (jfr Byggnadshistoria, period III, fig 276 samt Egby, period II, fig 366). Det finns inga måttuppgifter på detta valvsystem, men det finns ändå möjligheter att göra en beräkning. I tornets andra våning finns nämligen en rundbågig dörröppning, igenmurad 1842, vars tröskel befinner sig drygt 7 m över Nya kyrkans golv (fig 250, 267). Ungefär så högt över golvet har alltså

valvets översida befunnit sig. Med en mäktighet av 50–100 cm i valvhjässan, skulle långhuset öster om mittpelaren ha varit omkring 6,5 à 7 m högt.

Det tvärställda tunnvalvets västra anfang vilade sannolikt på de båda långsgående valven, en konstruktion som på Öland ännu är bevarad i Vickleby västtorn (not 52) och även är känd bl a i Hossmo³⁷, Alvastra³⁸ och Heda.³⁹ Under förutsättning att en liknande konstruktion förelagat i Löt, kan man beräkna valvhöjden i långhusets västra del till 4,5 à 5 m. — Valvens översidor har sannolikt på vanligt sätt varit utjämnade med ballastmurning, så att de kunde tjäna som golv i övervåningen.

Golven i långhusets vind torde ha legat omkring 1 m högre än korvindens. Vi får föreställa oss att en dörröppning med några trappsteg i långhusets östra gavel utgjorde förbindelsen mellan korets och långhusets vindar.

Tre (ursprungligen fyra?) skottöppningar i söder, öppna ända upp till takfoten och omkring 2 m höga, hade sannolikt motsvarigheter i norr, fastän de senare blivit igenmurade.

Långhusets vattentak nådde nästan ända upp till den översta ljusgluggen på tornets östra mur (fig 243 ff). Före 1960 skymtade ett avtryck av vattentaket, som hade en ovanligt hög resning (fig 263). Taket synes ursprungligen ha varit spåntäckt och tjärat, så som brukligt var på Öland.

Fig. 250. Sektioner av det medeltida västtornet mot öster, söder och väster. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1968 och R Boström 1974.

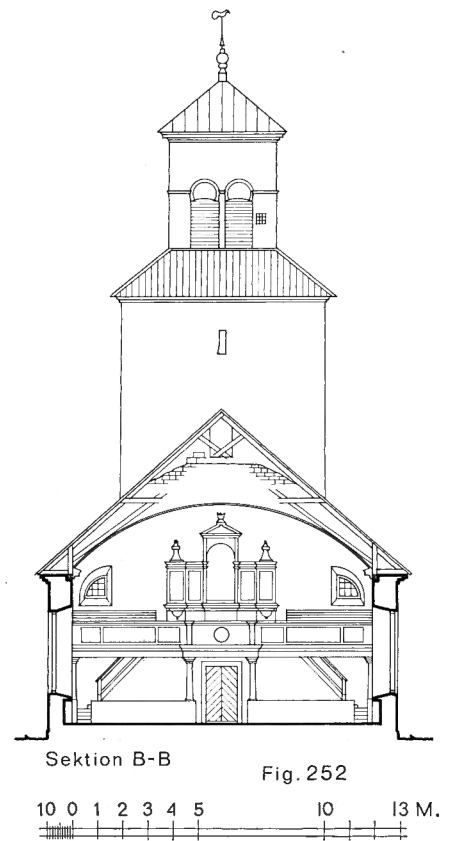
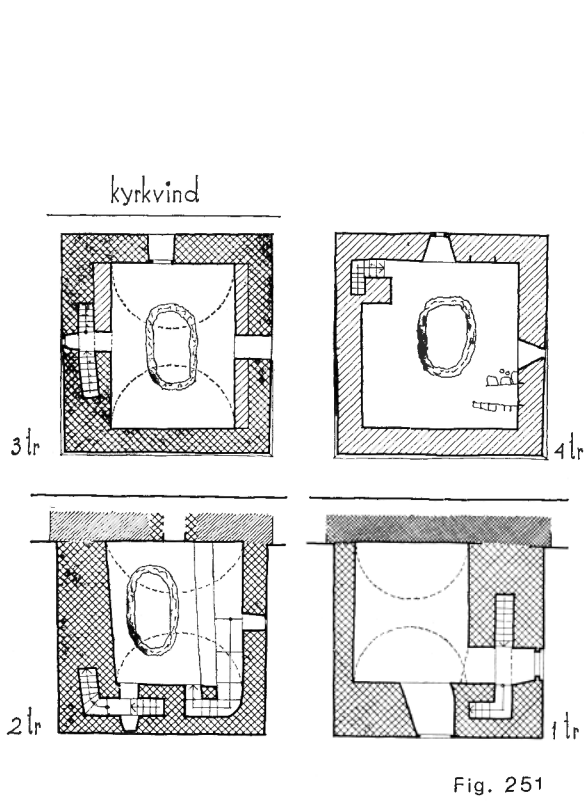
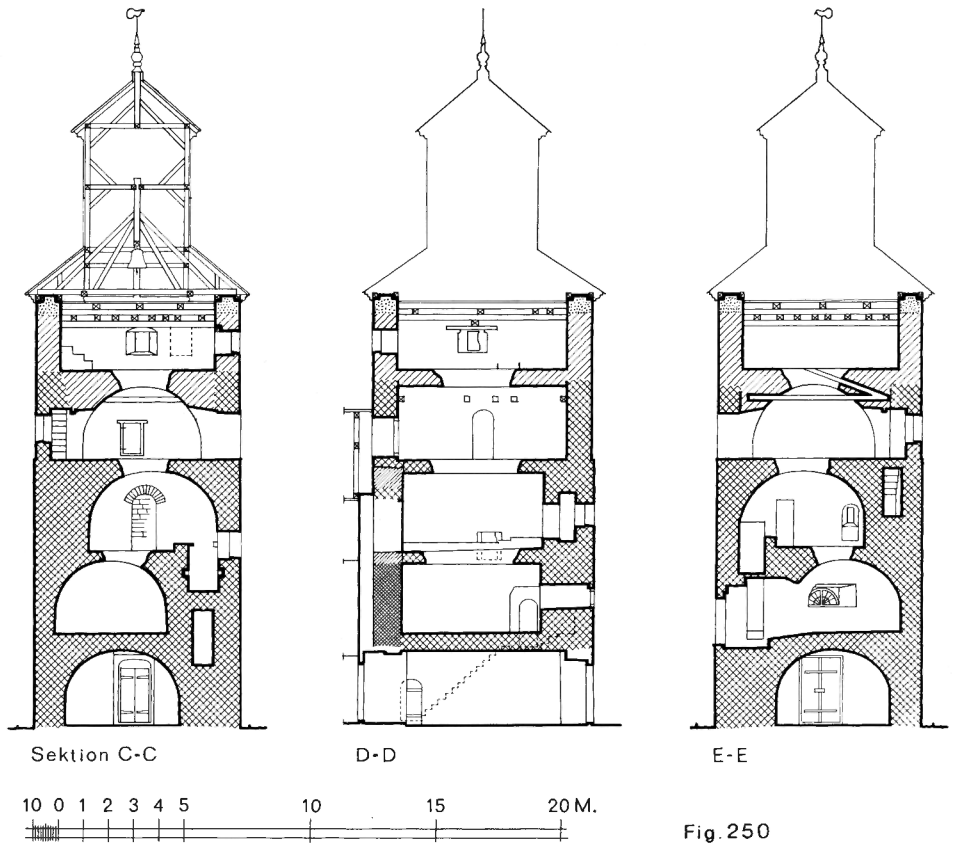
Sections of the medieval W tower looking E, S and W.

Fig 251. Planer av det medeltida västtornets övervåningar. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1968 och R Boström 1974.

Plans of the upper stories of the medieval W tower.

Fig 252. Tvärsektion mot väster av Nya kyrkans långhus med det medeltida långhusets västgavel och västtornets östra mur. Uppm, skala 1:300, J Söderberg 1968.

Cross section looking W of the nave of the new church with the W gable of the medieval nave and the E wall of the W tower.

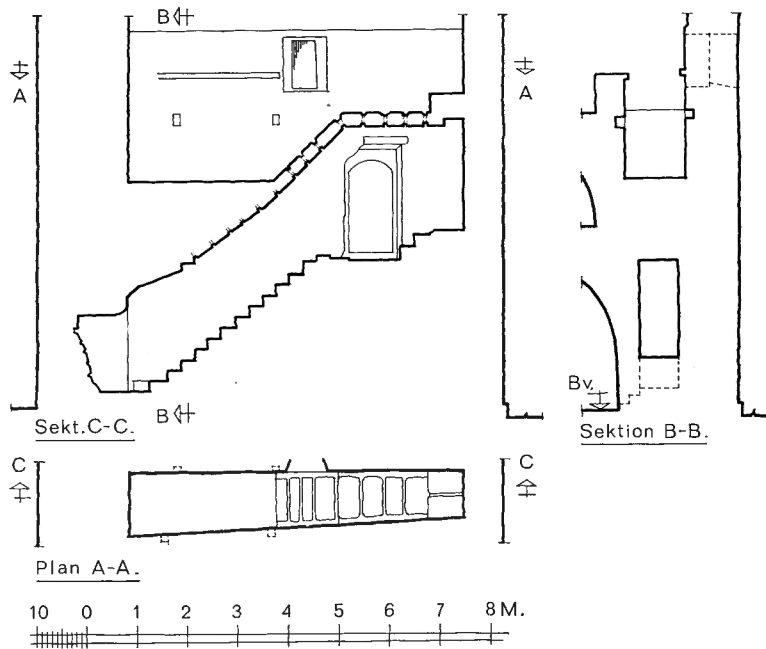
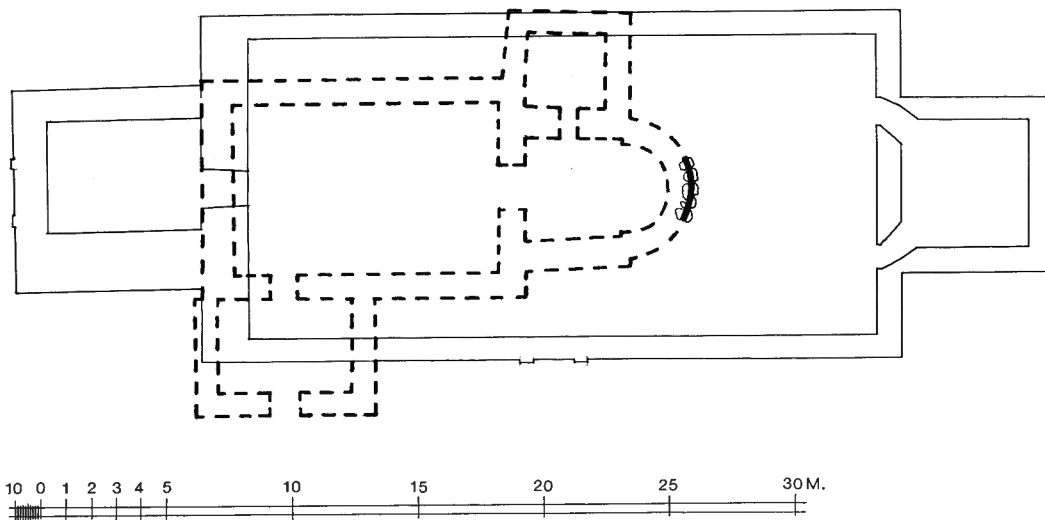

Fig 253. Sektioner mot söder och öster av trappan och cellen i tornets andra våning samt plan av cellen. Uppm, J Söderberg 1968, kompl R Boström 1974.

Sections looking S and E of the stair and cell in the second storey of the tower and a plan of the cell.

Fig 254. Grävningssplan 1968. Skala 1:300. R Boström.

Excavation plan, 1968.

Västtornet

Tydliga stötfogar mellan västtornet och det gamla långhuset frilades 1960 i exteriören och visar, att de båda byggnadsdelarna inte är uppförda samtidigt (fig 257). Även inne i murtrappans nedersta del och i den nedan beskrivna cellen (fig 253) är, som redan är påpekat, en mycket tydlig stötfog synlig (fig 249). Genom att tornet med sin östra mur rider på det medeltida långhusets västgavel, är

åldersförhållandet dem emellan fullt klart (fig 252, jfr Byggnadshistoria, period IV).

Tornet har i väsentliga delar fått behålla sitt medeltida utseende ända till våra dagar, om man undantar lanterninen och trätrapporna, vilka tillkom 1797 (Byggnadshistoria, period X). De gamla teckningarna visar, att tornet före sagda år avslutades av en ganska spetsig spira.

Vid en hastig besiktning 1960⁴⁰

fotograferades allt bårt murverk tillhörande kyrkans exteriör (fig 257, 261 ff). Tornet visade ett tämligen regelbundet förband av vald åkersten, omväxlande med tuktad eller lätt bearbetad sten. Hörnen är uppbyggda av finhuggna kvadrer som bildar fina, skarpkantade hörnedjor. På grund av att kyrkan blivit omputsad flera gånger, kunde inte några säkra iakttagelser beträffande fogarnas ursprungliga utseende göras på ut-

Fig 255. Absidgrundens utsida. Foto R Boström 1968.

The outside of the apse foundations.

sidan 1960. Däremot är de högre upp belägna delarna av tornets östra mur väl synliga under det nuvarande långhusets vattentak (fig 252, 258 ff). De har aldrig varit överputsade och har alltid legat väl skyddade under tak. Detta murverk karakteriseras av råbruten sten och butar i ett ganska oregelbundet förband. Kalkbruket är mycket ljust och hårt samt betydligt slätare än det som är typiskt för den angränsande inbakade långhusgavel, på vilken tornmuren vilar. Fogarna är mycket brett utstrukna, i den mån de är oskadade. På grund av att utgången till den nuvarande vinden är sekundär, är dock mycket små ytor av västtornets ursprungliga mur synliga under vattentaket, vilket försvårar en säker analys.

Knappt 11 m över nuvarande markyta gör tornets murverk en vågrät indragning på tre sidor, 6–10 cm bred och belägen i nivå med tredje tornvåningens golv (fig 243, 245 ff, 250, 261 ff, 278). Ytterligare 3 m över denna nivå fortsätter samma slags förband som längre ned, varefter följer 5–6 skift (= drygt 1 m) av mycket tunnare sten, vilka i sin tur avlöses av ett betydligt grövre förband än längre ned i tornmuren. (Lanterninen och trärapporna beskrivs nedan, se Byggnadshistoria, period X).

Västportalen (beskriven nedan, se Nya kyrkan samt fig 302), tillkom 1842 som ersättning för en liten ingång (fig 246 f, se Byggnadshistoria, period VI). Inte heller denna kan ha varit ursprunglig.

Tornets bottenvåning, som nu utgör vapenhus (»våkenhus»), täckes av ett tunnvalv med vederlag i norr-söder, liksom alla tornets tunnvalv. Anfängen ligger 85 cm över golvet. Genom den tjocka, vitkalkade putsen

skymtar man avtryck av skålblåder av varierande längd och bredd. Liknande avtryck är synliga på alla välvda ytor i tornet. Valvens konstruktion kan närmare studeras i de övre våningarna (se nedan).

I sydöstra hörnet av valvet är utsparat en rundbågig ingång till den murtrappa, som löper åt höger genom tornets murar ända upp till fjärde våningen. Öppningens västra omfattning består av finhuggna, skarpkantade kvadrer, den östra av långhusgaveln, mot vilken öppningens rundbåge är slagen. Avtäckningen består av ett kort (endast 75 cm), lutande tunnvalv, som samtidigt utgör nedersta delen av trappans avtäckning. I valvet är tydliga avtryck av mycket smala skålblåder.

Dörren, som på båda sidor är målad i gulbrun ekimitation, är sammansatt av fyra bråder, av vilka två är fogade vid varandra i sidled genom en avtrappad fog. Höjd 157 cm, bredd 74 cm. På framsidan hålls dörrbråderna samman genom två inlaxade, profilerade naror. Två långa gångjärnsbeslag, det övre pla-

cerat utmed översidan av den övre naran, det nedre invid den nedre tvärslåns nedre långsida, utgör samtidigt en förstärkning av dörren. På baksidan är en fyrkantig yta utan färg, som kan vara avtryck av ett försvunnet stocklås. På denna yta är ett fjäderlås fäst.

Trappans nedersta del är ca 85 cm bred, men smalnar uppåt, så att den mitt för första våningen har uppnått sin normala bredd, omkring 60 cm. Väggarna är tunt vitkalkade, men blanknötta av trevande händer. Mot öster syns nederst en österifrån igemmurad, rektangulär dörröppning med en ännu bevarad karm av furu. Dess synliga höjd är endast 133 cm, bredden 53 cm. Gångjärnshakar på södra sidan visar, att en dörr varit hängd inåt torntrappan. Denna ingång är sekundärt upptagen och behandlas närmare nedan (Byggnadshistoria, period IX).

Efter tre svängsteg fortsätter trappan mot väster (fig 253). Trappstegen är ganska smala, bredden i allmänhet 23–28 cm, och höjden ganska bekväm, 17–23 cm. Avtäckningen närmast

ingången utgörs av ännu ett lutande tunnvalv, 110 cm långt och placerat vinkelrätt i förhållande till det nedersta valvet. Däröver täcks detta trapplopp, såväl som hela dess fortsättning, av flata hällar, lagda kant i kant och med ungefär samma lutning som trappan, dvs omkring 45°–50° över trappans stigning (jfr fig 268), ungefär vågräta över vilplanen mitt för alla ingångar.

Inne i trappan är ett oregelbundet murverk av åkersten och råbruten eller obetydligt tuktad sten. Alla lodräta omfattningar och utåtgående hörn är av huggen sten, ofta med kantslag.

Mitt för vilplanet i första våningens sydvästra hörn är mot söder en dörröppning, som sedan 1960 har rundbågig avtäckning (fig 264, 298), men som tidigare var raktäckt (fig 241, 246 f, 257 a, 261, 278).

Den tillkom 1797 (Byggnadshistoria, period X) som en utvidgning av en ljusglugg (fig 243, 244). På insidan syns tydligt ett avtryck i den täckande hällen som visar, att gluggen som vanligt varit mycket smal (dageröppningar har varit mindre än 30 cm) och har haft en inåt starkt skränande smyg, 74 cm bred. Delar av dess västra smygsida är bevarad och visar, att innersmygen varit 77 cm hög.

Mitt för dörröppningen är mot norr en stor genombrytning, en utvidgning i östra sidan från 1797 (se Byggnadshistoria, period X) av en raktäckt ingång, ursprungligen endast 60–65 cm bred, vilket framgår av ett avtryck i dess vågräta överliggare. Ingången är gjord som en utsparning i tunnvalvets sydvästra del, täckt av en rak överliggare av huggen sten. Den forna gluggen ute i trappan har ursprungligen belyst både trappan och det innanför liggande tornrummet. Mot väster är en halvcirkelformad ljusöppning. Den raktäckta smygen är mycket djup och visar den västra tornmurens mäktighet, nära 220 cm. Denna öppning är i sin nuvarande utformning sekundär och är också en

utvidgning av en smal glugg. Inner-smygens norra sida och dess vågräta avtäckning av kant i kant lagda hällar är ursprungliga. Smygens ursprungliga bredd kan beräknas, tack vare avtryck i avtäckningen, till 94 cm, höjden är densamma som nu, dvs 102 cm.

Tornrummets golv, som består av den avjämnade översidan av bottenvåningens tunnvalv, täcks (sedan 1960?) av ett impregnerat trägolv och väggarna är vitkalkade. Genom kalken skymtar man murverket. Valvet, vars anfang ligger ca 1 m över golvet, är i likhet med de övre valven i tornet genombrutet av en vid bräsch för en trätrappa (1797, se period X). Det har i väster ett halvcylindriskt avtryck av en sk sturk⁴¹ utan »ekrar», diameter ca 19 cm (fig 265), som visar, att en klocklina ursprungligen skulle passera genom valvet. Detta bevisar att tornet från början var byggt även som klocktorn.

Genombrytningarna i valven visar, hur de är konstruerade (fig 265 f, 274): underst tunna kalkstenshällar, ordnade radiellt i en halvcirkel mot en träform. Mellan de jämntjocka hällarna har skärvor och småsten placerats i stället för att valvstenarna har gjorts kilformiga, och så har rikligt med kalkbruk hållts över. Det har delvis runnit ned på träformens översida, och än i dag kan man här och var tydligt se avtryck av träformens ådring. Sedan den bågformade delen av valvet stelnat, har man brett ut flera lager av murbruk, armerade med stora kullerstenar, stenskrivor och skrotsten, mest i de djupa svicklarna utmed valvets sidor, för att översidan — nästa vånings golv — skulle bli vågrät. Genom den skrovliga slitytan sticker stenar upp. I synnerhet utmed väggarna är ganska stora delar av golven bevarade oskadade och visar, hur kalkbruket modellerats in i hörnen och ett litet stycke upp på väggarna.

Mot öster stöter valven i de

nedersta tornvåningarna stumt emot den forna långhusgaveln, medan de i väster skjuter några centimeter innanför murlivet (fig 248, 250). Mellan valvens undersidor och västra tornmuren är grunda rännor, 4–6 cm djupa och lika tjocka som skålbräderna. Valven och tornmurarna har alltså byggts i ett sammanhang. När skålbräderna togs bort efter valvens gjutning, uppstod grunda, halvcirkelformiga rännor (fig 266).

Trappan fortsätter i sydvästra hörnet med ett par steg inne i södra muren och därefter går den mot norr inne i västra muren. Denna del av trappan är endast 49–55 cm bred. Mitt för andra våningen är ett vilplan, som i väster upplyses av en raktäckt glugg, som bär tydliga spår av att vara kraftigt utvidgad. Mitt för denna är en rundbågig ingång till andra tornvåningen (fig 266). Den är endast 144 cm hög. Rundbågen är på vanligt sätt gjuten av obetydligt bearbetad sten mot en form av smala bräder, medan omfattningens vertikala delar är murade av stenar, som i allmänhet är tuktade eller huggna, ofta med kantslag. Öppningen har varken anslag för dörr, tröskel eller andra spår av stängselanordningar.

Murverket i de nedre tornrummen karakteriseras av ett ganska kraftigt förband med mycket brett utstrukna fogar (fig 266). Ytorna är ganska släta.

Ur golvet, som sedan 1974 skyddas av en gångbana av impregnerat trä, skjuter i söder upp en låg, tunn mur, som gränsar till ett oregelbundet format, omkring 120 cm brett utrymme utmed södra väggen (fig 250 f, 253, 257 c–d, 328), beläget omkring 3 m lägre än resten av tornrummet. Avtryck i öster och väster visar, att skiljemuren varit minst 80 cm hög. Till det cell-liknande rummet kommer man via två raktäckta dörröppningar i västra väggen (fig 266). Den större, nordliga leder ut i en raktäckt korridor, som med några steg kan följas först mot söder, därefter

mot öster. Där den passerar genom tornmuren, bildas den andra raktäckta öppningen. Efter ett kort vilplan når man ett sluttande plan av släta kalkstenshällar, lagda kant i kant. Det är detsamma som bildar tak i murtrappan mellan vapenhuset och första tornvåningen. Hällarna är endast 70–85 cm långa i sidled och alltså betydligt kortare än cellens bredd av ca 120 cm. Vi får föreställa oss det lutande planet ursprungligen kompletterat med en trätrappa eller stege.

I cellens botten finns rester av ett ojämnt murbruksgolv, något så när horisontellt, till en längd av omkring 3 m i öst-västlig riktning. Stötfogen mellan långhuset (cellens östgavel) och västtornet är mycket tydlig och kan följas uppåt omkring 135 cm, räknat från cellgolvet. Springan är omkring 5 cm bred. Över 135-cm nivån ligger tornmuren och långhusgaveln i ett falskt förband, där enstaka stenar i gavelmuren bilats, för att en och annan sten i tornmuren skall kunna skjuta in i det äldre murverket.

Cellen har tre sorters murverk, nederst i östmuren består det av det ovan beskrivna, äldsta långhusets västgavel (fig 257d). En horisontal skarv, 135 cm över cellgolvet, visar, var gränsen går mellan långhusets båda byggnadsperioder. Över denna nivå är murverket av samma slag som i det inifrån långhusvinden synliga, förhöjda, trubbiga gavelröset (fig 257c, 259f; se vidare nedan, Byggnadshistoria, perioderna II–III). På sidorna är murverket mindre omsorgsfullt och ytan ganska ojämn (fig 257c–d), sannolikt på grund av att cellen ursprungligen skulle ligga i dunkel.

I norr och söder har cellväggarna två par sekundärt uppbrutna, ojämna urtag på ungefär samma nivå, omkring 130 cm över cellgolvet, vilka troligen har burit upp ett par klana, på tvären placerade virken (underlag för ett loft? kanske botten i en kalkbinge eller likbod, jfr ovan).

Mot söder är en raktäckta ljusöppning (fig 253, 257a, 328), vilken liksom de flesta av tornets öppningar har blivit kraftigt utvidgad i sen tid. Ett skift över gluggen gör sydmuren en smal indragning, endast några centimeter bred, vilken bildar en smal hylla. Längre österut fortsätter hyl-

lan av en kant, bildad av obetydligt utskjutande flisor, vilka har en motsvarighet mitt emot, i den tunna skiljemuren mellan cellen och den övriga tornvåningen (fig 257c–d). På dessa kan något slag av tak över cellen ha vilat, flata hällar eller ett tunnvalv.

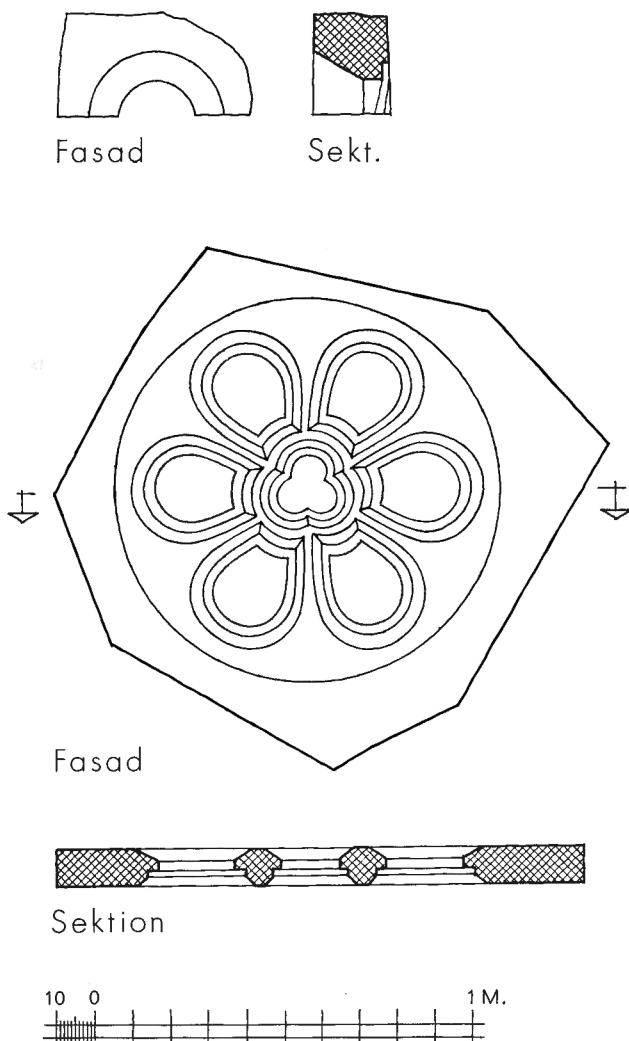

Fig 256. Senromanskt hjulfönster av röd kalksten (jfr fig 241, 245). Däröver romansk fönsteröverliggare av grå kalksten, tillhörande antingen långhusets södra, år 1770 förstörade fönster, eller korets år 1778 förstörade sydfönster (jfr fig 243 och 244). Uppm, skala 1:20, J Söderberg 1968.

Late Romanesque wheel window of red limestone (cf figs 241, 245). Above a Romanesque lintel, grey limestone, which belonged either to the S window of the nave, enlarged in 1770, or the S window of the chancel, enlarged in 1778 (cf figs 243, 244).

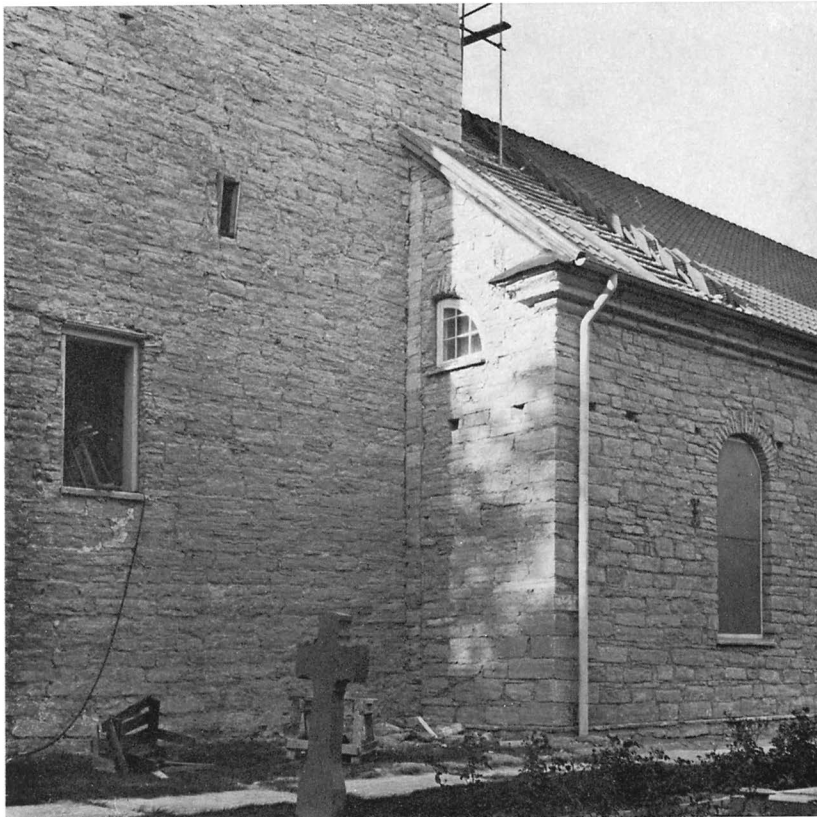

Fig 257a–d. Det medeltida långhusets västgavel, utsidan. Foto R Boström 1960 resp 1974. a–b. Sydvästra ytterhörnet. — c–d. Långhusgaveln, sedd inifrån cellen i västtornets andra våning (jfr fig 253).

a–d. The outside of the W gable of the medieval nave. a–b. The SW outside corner. c–d. The nave gable, seen from the cell on the second floor of the W tower (cf fig 253).

Till cellens ursprungliga utseende återkommer vi nedan (se Byggnads-historia, period IV).

I östra muren är en igenmurad, men mycket tydlig, rundbågig portal med ståtliga proportioner (fig 267). Trots att både väggar och valv även i denna våning är överkalkade, kan man tydligt se dörromfattningens skarpkantade, välhuggna kvadrer. Endast ett par kilformade stenar är använda i rundbågen, de flesta stenarna är jämntjocka och kilade med större eller mindre skärvor. I släpljus kan man också se, att dörr-omfattningen inte ligger helt i liv med den omgivande muren. Portalen är alltså sekundärt insatt. Man kan också se, att flera stenar i det omgivande murverket blivit rått avbildade för att lämna plats åt dörromfattningens stenar.

Till tornets tredje våning kommer man på murtrappans fortsättning, först i västra, därefter i norra muren (fig 250 f). Ungefär mitt i norra väggen är en rundbågig ingång till tredje våningen (fig 271). I likhet med övriga torningångar, har även denna en ljusglugg mitt emot i yttermuren. I söder är en rundbågig dörröppning, som leder ut i fria luften (fig 261, 269 f). Även mot öster finns en öppning med en enkel furudörr (fig 272). Den leder ut till långhus-vinden. Den inåt tornet vända, ojämna murytan omkring dörren ligger delvis mycket innanför det omgivande murlivet och visar, att dörren är sekundär och insatt i en

uppbyggnad av muren. Den mot öster synliga smygen har släta, rätvinkliga sidor och en avtäckning av ett lågt valv, format av flera kant i kant lagda, böjda virken. På dörrfodret är spår av blå färg.

Kalkbruksgolvet i denna våning är det bäst bevarade i hela tornet. Det skyddas, liksom övriga torngolv, sedan 1974 av gångbanor av impregnerat trä. Murverket är bart i denna våning och kan därför studeras speciellt väl (fig 273). Åkersten dominerar i förhållande till tuktad sten i den släta muren. Det hårda släta murbruket har en varm ton och fogarna är mycket brett utstrukna.

Även tredje våningen är välvd med ett tunnvalv. Tydliga stötfogar skiljer valvet och dess vederlagsmurar från tornets ytterväggar (fig 270, 271). Detta gäller även valvets västra ände. Avtryck i det mycket ljusa och släta kalkbruket visar, att skålbräderna varit dels 12–13 cm breda, dels omkring 28 cm. I tunnvalvet och dörröppningarnas valv är ljusa stråk av rikliga droppstensbildningar.

Tvärs över valvet sitter i öster och väster två kraftiga bjälkar av furu. Upplag i norr och söder efter ytterligare tre visar, att antalet ursprungligen varit fem. Dimensionerna är eller har varit, från öster räknat, 18×18 , 25×23 , 28×26 , 27×27 och 22×19 cm. I avtrycket efter bjälke nr 4 från öster finns ett vinkelställt avtryck efter något slags snedsträva (fig 250, 274). Bjälkhålen visar, att i varje fall de tre mellersta virkena inte vilat i yttermurarna, utan stött stumt emot dem. Vad beträffar avtrycken av bjälke nr 2 från öster, har dess norra ände fortsatt ut i trappan i ett hålrum ovanför täckhällarna, vilket kan konstateras med hjälp av en tumstock.

För att komma upp i tornets översta våning, går man tillbaka ut genom dörröppningen i norra väggen (fig 248, 251, 271). Trappan fortsätter först åt öster, därefter följer ett litet

Fig 258. Utsidan av västtornets östra mur med den inbakade långhusgaveln. Foto S Hallgren 1973.

Outside of the E wall of the tower, resting on the W nave gable.

vilplan. Därifrån går fyra steg mot söder och mynnar på översidan av tredje våningens valv, dvs fjärde våningens kalkbruksgolv. Trappans avtäckning består här uppe av ganska smala hållar, till skillnad från de nedre trapploppen, där hållarna är ungefär kvadratiska.

Trappans mynning har skyddats av en delvis raserad huv. Dess västra begränsning har varit en tunn mur, omkring 120 cm hög och 132 cm lång (fig 248, 251, 275). Denna har rivits bort i avsatser, sannolikt för att släppa in mer ljus i trappan (1797?). Hur huvan har varit avtäckta framgår inte av några avtryck, det kan ha varit överkragade hållar eller ett halvt tunnvalv.

Murverket i fjärde våningen består huvudsakligen av tuktad eller grovt huggen sten med lodräta huggmärken (fig 273b). Även lätt tuktad åkersten är använd. Stenarna är relativt tjocka och korta, stenformatet i allmänhet större än i tredje våningen och fo-

garna mycket brett utstrukna (fig 273 b, 274 f). Fogbruket är mycket hårt, elfenbensvitt och slätt. Här och var syns fingeravtryck. Man ser också, att mursleven haft skador i kanten.

Hela södra och östra muren vilar på valvet, till skillnad från övriga sidor, där valvens murverk i sidled begränsas av tornväggarna. Det sistnämnda gäller även övriga tornvåningar (jfr sektionerna fig 248 och 250). — I sydöstra hörnet skjuter en liten sten ut 80 cm över golvet (synliga mått: 18 × 11 × 6 cm).

På södra murens västra del synes två till golvet gående, lodräta stötfogar på 149 cm avstånd från varandra, den östliga 60 cm hög, den västliga 85 cm. Från dem utgår två i kalkbruksgolvet belägna tunna grundmurar av en stens bredd, vilkas mot varandra vända liv kan följas in ett stycke i södra muren (fig 251). Den östliga grunden går vinkelrätt mot sydturen, den västliga divergerar

Fig 259. Detalj av fig 258, södra delen.
Foto S Hallgren 1973.

Detail from figure 258, S part.

Fig 260. Detalj av fig 258, norra delen.
Foto S Hallgren 1973.

Detail of figure 258, N part.

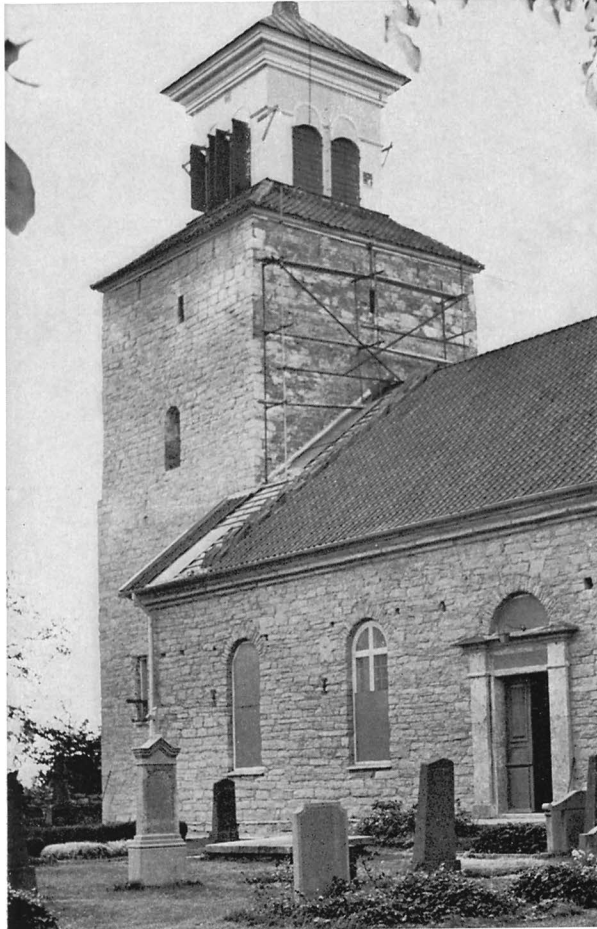
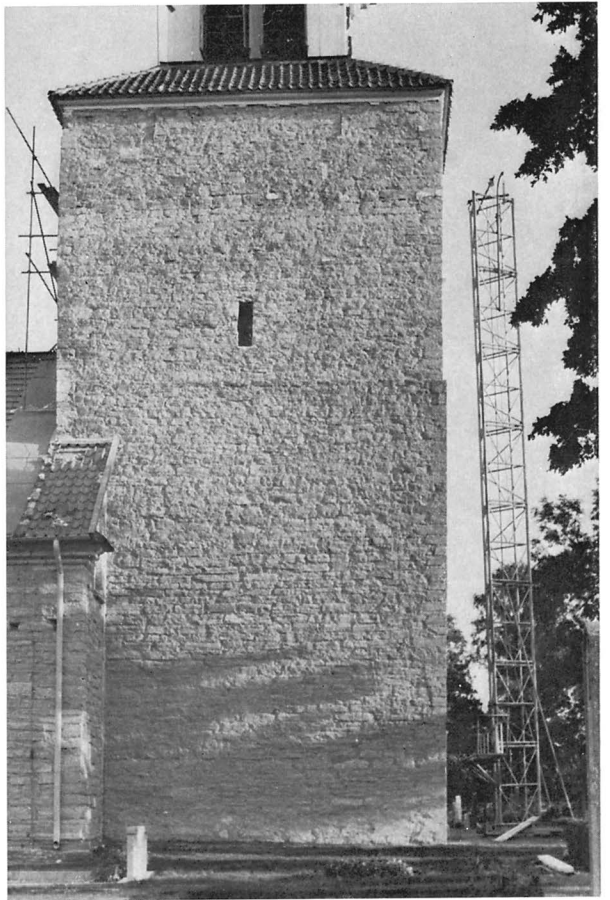
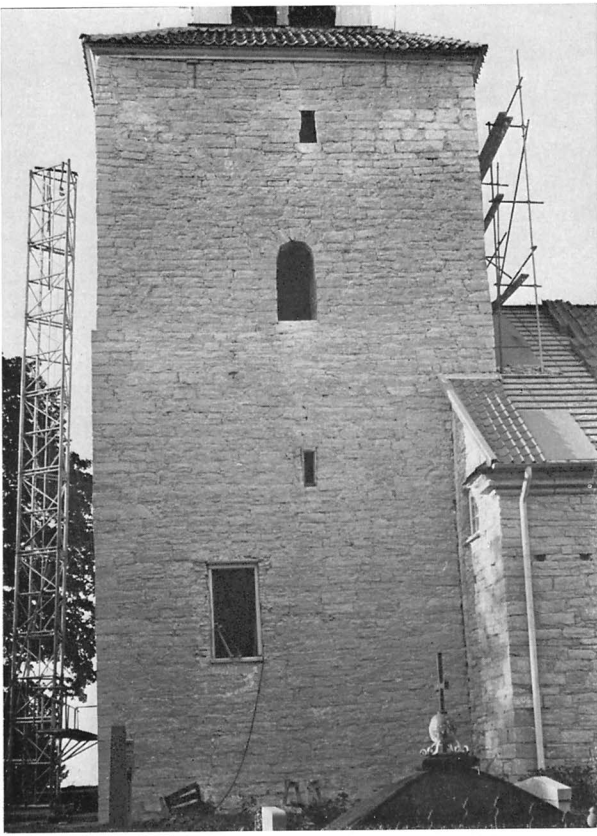

Fig 261. Västtornets södra mur utan puts. Foto R Boström 1960.

S wall of the W tower without plaster.

Fig 262. Västtornets nordmur utan puts. Foto R Boström 1960.

N wall of the W tower without plaster.

Fig 263. Västtornets östra mur utan puts. Observera avtryck av profanvåningens höga takfall (jfr fig 243 ff). Foto R Boström 1960.

E wall of the W tower without plaster. Note the impression of the high pitch of the roof of the secular storey (cf figs 243 ff).

Fig 264. Västtornet från sydväst med ny puts. Foto R Boström 1970.

W tower from SW with new plaster.

innersta överliggaren i den södra gluggens innersmyg består av en träbalk, till skillnad från den i öster, som är ett långt stenblock.

52 cm söder om den östra gluggen och i samma nivå som denna skymtar nederdelen av en igenmurad smyg med vågrät botten och lodräta sidor (fig 250 f). Den saknar överliggare, i stället fortsätter skiftet utanför smygen även över igenmurningen och det förefaller, som om samma slags kalkbruk och murteknik använts både på igenmurningen och på det omgivande murverket. Därav kan man sluta, att man slopat smygen — vare sig den hört till en glugg, kreneleringsöppning eller förvaringsnisch — innan ännu den östra tornväggen murats färdig. Om det rör sig om en genomgående öppning framgår inte av de fotografier, som togs av tornets exteriör 1960.

Kalkbruksgolvet, som sluttar mot genombrytningen för trätappan mitt

något. Den östliga tvärmurens ursprungliga längd är okänd, dess norra ände försvann i samband med att man bröt upp hålet i golvet. Den västliga grunden är 180 cm lång. Skörbrända stenar och träkol, påträffade 1974 på och invid de tunna grundmurarna, antyder, att murarna kan ha ingått i en eldstad av något slag.

Öster om den västliga stötfogen är södra muren ommurad med begagnande av gammalt material. Det gäller framför allt murverket omkring den södra gluggen (se nedan) och murverket öster därom. Skiftgångarna närmast golvet böjer sig uppåt i en båge åt öster på en sträcka av ungefär 1 m närmast stötfogen, varefter de fortsätter horisontalt.

Belysningen i fjärde våningen består av två raktäckta gluggar, en i öster och en i söder, med vida innersmygar och ungefär horisontella avtäckningar och bottnar. Dageröppningarna är utvidgade i sen tid och den

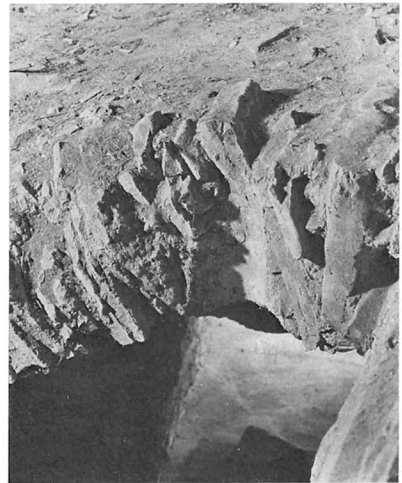
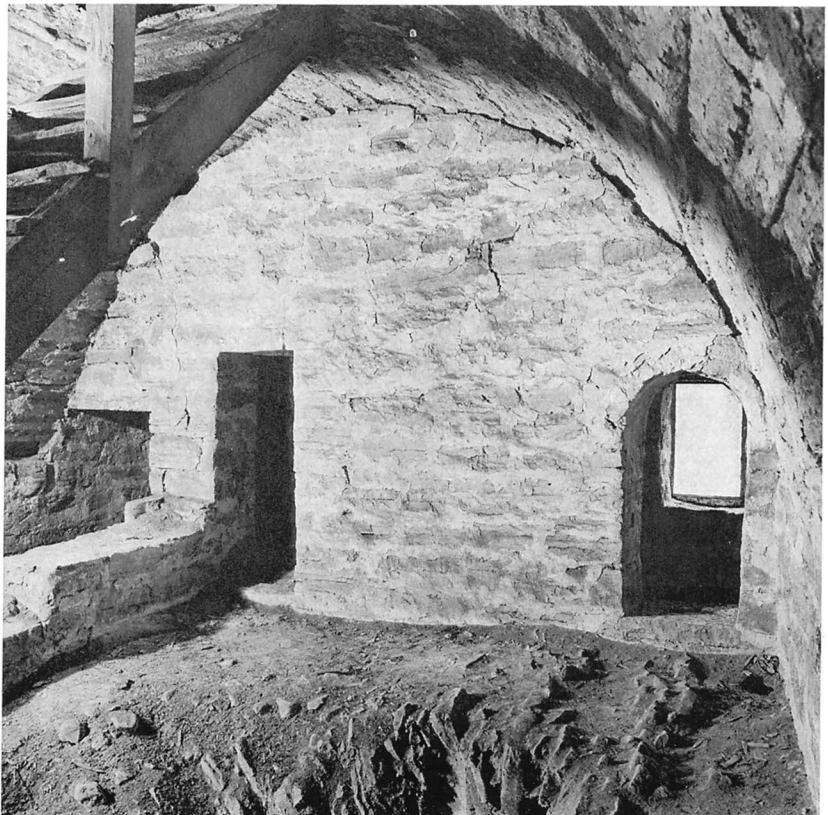

Fig 265. Avtryck av sturk i valvet över första tornvåningen. Jfr fig 266. Foto S Hallgren 1973.

Impression of a wooden ring for a bell rope in the vault above the first floor of the tower (cf fig 266).

Fig 266. Interiör mot väster av andra tornvåningen. Foto S Hallgren 1973.

Interior looking W of the second floor of the tower.

i rummet, fick sin gångbana av impregnerat trä 1974.

Taket i fjärde våningen består av tätt ställda, kraftiga ekbjälkar, omkring 26×25 cm i genomskärning och placerade på ett avstånd av 32–40 cm från varandra. Många av dem är svårt rötskadade. De går i öst-västlig riktning och bruksbäddarna i muren är delvis helt bevarade och visar, att bjälklaget är samtidigt med murverket. Under bjälkarna sträcker sig en i norr-söder placerad förstärkningsbjälke av furu, 25×20 cm i genomskärning, bilad, liksom ekbjälkarna. Den har sitt ena upplag i en urhuggning i norra muren, medan den i söder vilar på den nyss nämnda träöverliggaren i södra gluggen.

Murkronan — ett ca 80 cm högt parti över de åldriga ekbjälkarna — är inte medeltida, utan sannolikt tillkommen i samband med lanterninens tillkomst m m 1797 (period X). Ditt hör också den ovan nämnda förstärkningsbjälken, ett övre bjälklag med glest placerade bjälkar och en på dem spikad panel, hela lanterninen och dess konstruktion samt klockstolen.

Sakristia

Vid korets norra mur låg en sakristia under ett pulpettak (fig 245). Den hade rektangulär plan. Den yttre längden i öst-västlig riktning var enligt Löfgren $8 \frac{1}{4}$ alnar (fig 246, 278), dvs ca 4,9 m, medan den yttre bredden, omräknat i metermått, var omkring 3,9 m. Ett rektangulärt fönster i östra väggen inom en djup smyg utgjorde den enda belysningen. Den endast $1 \frac{1}{4}$ aln (not 29) breda dörröppningen mot koret var stängd med en dörr, på vilken årtalet 1497 var inskuret. Om detta gällde hela sakristians byggnadsår eller endast dörrrens ålder kan nu inte avgöras. De yttre likheterna med Egby ännu bevarade sakristia kan innebära, att även Löt-sakristian tillkommit redan i början av 1300-talet (jfr Byggnadshistoria, period VII samt Egby).

Fig 267. Det medeltida långhusets västgavel, sedd från västtornets andra våning med igenmurad ingång till den forna profanvåningen över det medeltida kyrkorummet. Foto S Hallgren 1973.

The W gable of the medieval nave, seen from the second floor of the W tower with a blocked-up entrance to the former secular storey above the medieval church.

I sakristian låg kyrkoherde Rosenbaums (not 19) grav. På grund av att gravstenen låg högre än golvet, ansåg den år 1713 visiterande biskopen, att stenen skulle sänkas, sedan de anhöriga underrättats. Stenen lades i slutet av 1700-talet över kyrkoherde Brusenius (not 21) grav ute på kyrkogården (Inv 1829; se ovan Kyrkogården, gravsten nr 7).

År 1815 samt följande år beslöt man att täcka yttertakets tegel. Om detta material utgjorde takbeläggning även tidigare, är inte känt. Inte heller framgår det av kyrkböckerna, om beslutet verkställdes.

1840 revs sakristian och vapenhuset

i samband med grundläggningen av Nya kyrkan, $1 \frac{1}{2}$ år tidigare än resten av medeltidskyrkan.

Vapenhus, möjligen kapell

Utanför långhusets sydportal låg vapenhuset eller »våkenhuset» med ovanligt ståtliga proportioner (fig 243 f, 246 f, 278). Det hade rektangulär plan, den yttre längden i öst-väster var omkring 7,42 m, bredden 4,75 m. Väggarna var $1 \frac{1}{4}$ alnar tjocka (Åhstrand-Löfgren). Yttertaget var ett sadeltak, vinkelrätt mot långhuset. Dessnock nådde nästan upp till långhusets takfot, troligen vilade nockbjälken i en igenmurad

Fig 268. Avtäckning av murtrappan i västtornet. Detalj från andra tornvåningen. T h ljusglugg, t v rundbågig ingång till andra tornvåningen. Foto S Hallgren 1973.

Covering of the wall staircase in the W tower. Detail of the second floor of the tower. Right: the light opening, left: round-headed entrance to the second floor of the tower.

Fig 269. Västtornets tredje våning mot sydöst. Foto S Hallgren 1973.

Third floor of the W tower looking SE.

skytteglugg. Takbeklädningen var, i varje fall 1687, av tjärad spån. Detta år beslöt man nämligen att spåna vapenhusets östra takfall samt att »beka» detsamma. Av allt att döma var det även från början samma slags takbeklädning.

I söder öppnade sig en rundbågig portal med rakt avslutat tympanon och den 2 alnar, 3 kvarter (=ca 1,63 m; jfr not 29) breda gångöppningen belägen ett språng innanför murens ytterliv. I öster och väster fanns, ovanligt nog för ett vapenhus, fönster, med vida innersmygar och smala

dageröppningar, vilka i varje fall 1823 och senare var igenmurade (fig 246, 278). Över portalen satt en smal glugg med vid innersmyg. Ingenting är känt om innertaket. Det kan ha varit en öppen takstol, en träpanel eller ett stenvälv. I golvet låg ett par gravstenar, den ena från 1669, (se nedan, Gravminnen, nr 2 och nr 5).

Om vapenhuset var lika gammalt som portalen torde en datering till 1200-talets förra hälft eller mitt vara rimlig. Till dateringen och vapenhusets ursprungliga uppgift som kapell återkommer vi nedan. (Bygg-

nadshistoria, period VII).

1793 gjordes en ny vapenhusdörr och 1798 bröt man igenom muren mellan vapenhuset och kyrkan för en trappa upp till den i långhusets västra del belägna läktaren. Avsikten var att spara utrymme i den trånga kyrkan genom att placera den skrymmande läktartrappan ute i vapenhuset.

Vapenhuset revs, helt eller delvis 1840, i samband med att man lade grunden till Nya kyrkan (period XI). I varje fall utplånades vapenhuset 1842, liksom kyrkan i övrigt, med undantag av tornet.

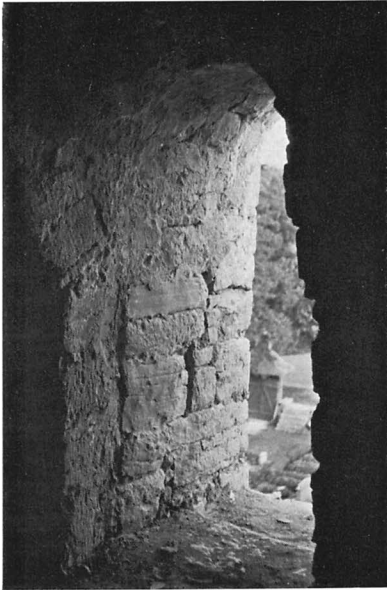

Fig 270. Den sydliga utgången i tornets tredje våning i nyframtaget skick, innan en lucka hade satts in. Foto R Boström 1960.

The S exit in the third storey of the tower, just revealed, before a shutter had been installed.

Fig 271. Norra väggen med utgången till trappan i tornets tredje våning. Foto R Boström 1963.

The N wall with the exit to the staircase on the third floor of the tower.

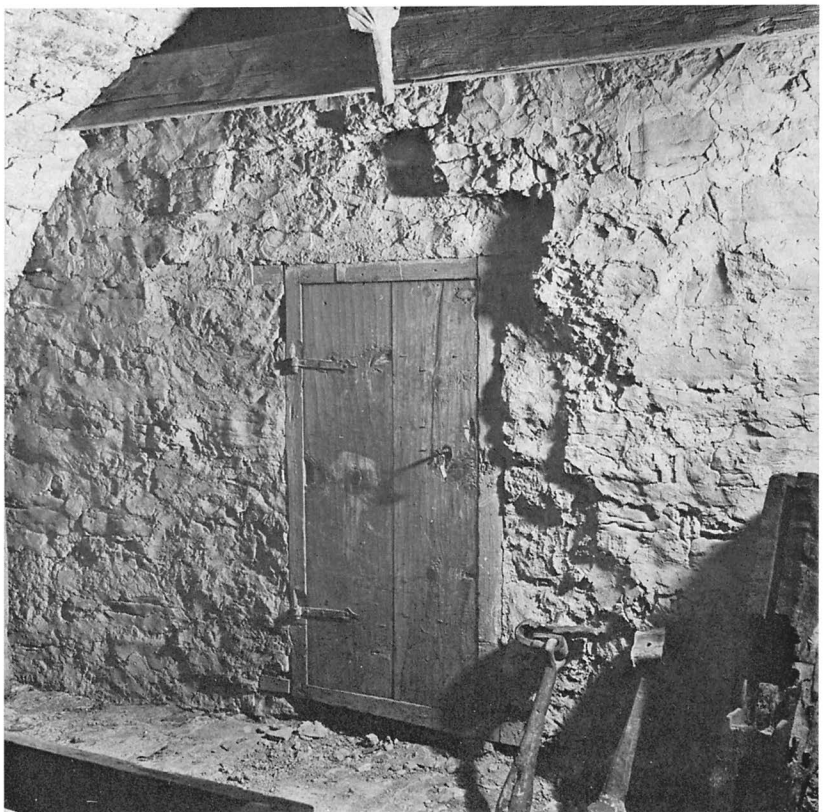
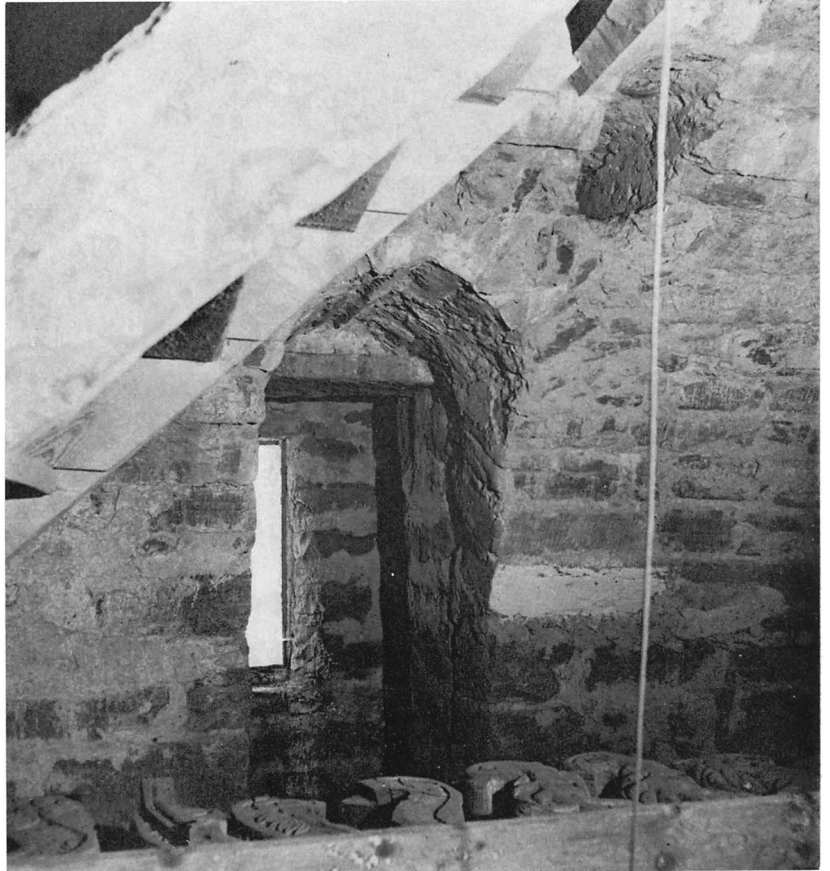
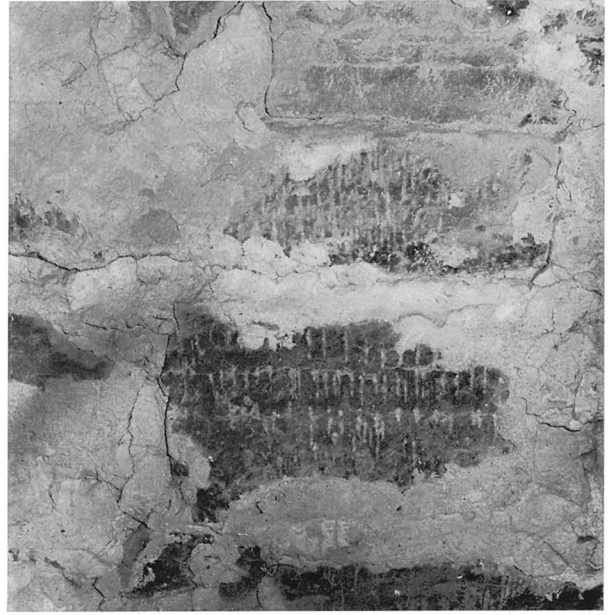

Fig 272. Sekundär genomgång (vindsdörren) i tredje tornvåningens östra mur. Foto S Hallgren 1973.

Secondary passage (attic door) in the E wall of the third floor of the tower.

a

b

Fig 273a. Detalj av tornets murverk i tredje våningen, västra väggen. Foto S Hallgren 1973. — b. Detalj av tornets murverk i fjärde våningen, östra väggen. Foto R Boström 1960.

a. Detail of the masonry of the tower on the third floor, W wall. b. Detail of the masonry of the tower on the fourth floor, E wall.

a

b

Fig 274a–b. Västtornets fjärde våning mot söder och nordväst. I valvgenombrytningen (från 1797) syns avtryck av en träkonstruktion (jfr fig 250). Foto R Boström 1963 resp S Hallgren 1973.

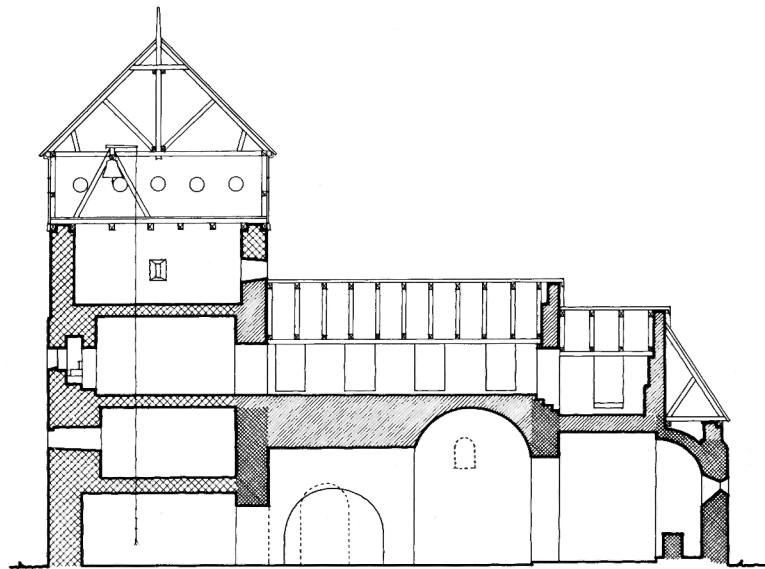
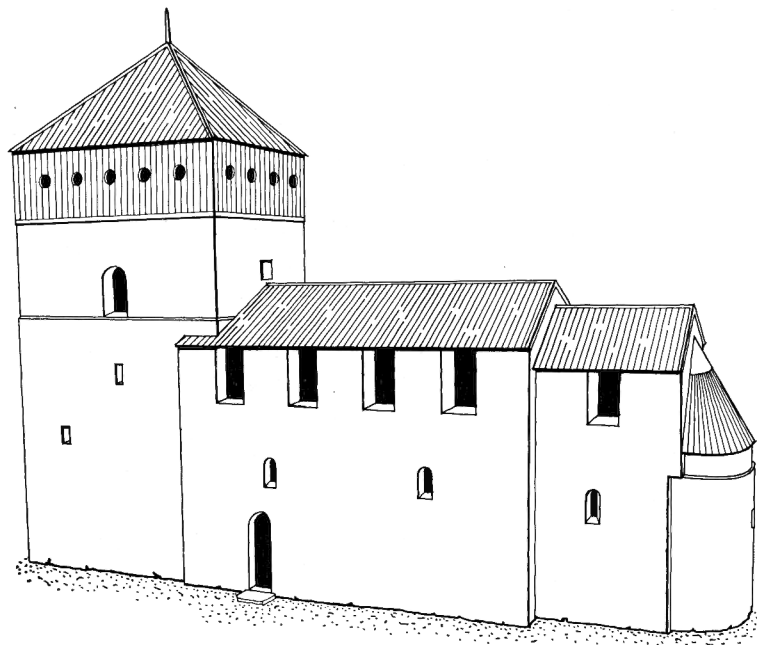
a–b. Fourth floor of the W tower looking S and NW. In the opening in the vault (from 1797) can be seen impressions of a timber construction (cf fig 250).

Fig 275. Murtrappans mynning i nordöstra hörnet av fjärde tornvåningen. Foto S Hallgren 1973.

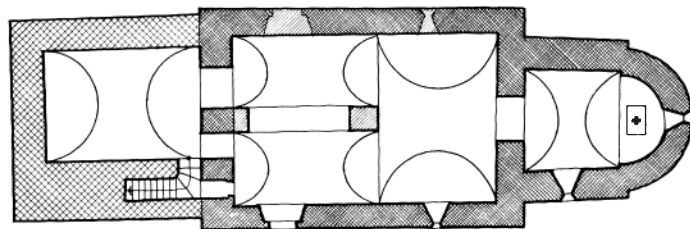
The mouth of the staircase in the NE corner of the fourth floor of the tower.

Sektion

Fig 276. Plan av kyrkan, sydfasad samt längdsektion mot norr under period IV. Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström & J Söderberg 1975.

Plan of the church, S front and longitudinal section looking N during period IV. Reconstruction.

Plan

A B C

Byggnadshistoria

I. 1000-talet

Inga runstenar med kristen inskrift är kända från Löt, men det är ändå sannolikt, att även Löt hade en träkyrka under 1000-talet. Av denna har hittills inga spår påträffats.

II. 1100-talets förra hälft eller mitt

Den äldsta kända stenkyrkan bestod av ett långhus och ett smalare kor med absid (fig 329 A). Därav återstår långhusets västra mur, utom gavelröstet, till omkring 6,5 m höjd (fig 248 ff, 257 a–d) samt den under golvet i Nya kyrkan belägna grundmuren till absiden (fig 255). Troligen är även övriga grundmurar bevarade (fig 254).

Att döma av absidresterna (fig 255) består grunden av en utbotning av stora kullerstenar och jord utan bruk, på vilken de nedersta, kraftiga kalkstensskiften dels av råbrutna, dels valda åkerstenar vilar. Det nedersta skiftet skjuter ut något som en smal sula, men egentlig sockel saknas. Västgavelns yttre murliv, sådant det kan studeras inifrån västtornets nedre våningar (fig 257 c–d) är murat av omsorgsfullt vald åkersten i ett ganska kraftigt förband av jämntjocka block med varierande längd. I de smala, nu delvis urfallna fogarna är ganska mycket småskärivor använt och fogbruket är snålt utstruket i de stundom konkava fogarna. Ingen kvaderrits har iakttagits i någon del av kyrkan, varken från denna eller yngre perioder.

Yttermurarna torde ha stått bara. Långhusets sträckmurar var, som redan är nämnt, 6,5 m höga, att döma av skarvarna i östra delen av cellen i tornets andra våning (fig 257 c–d). Sannolikt revs endast gavelns röst, när profanvåningen byggdes under period III (jfr nedan).

Yttertaket kan förmodas ha varit täckt med tjärad spån och takvinkeln

inocken ha varit omkring 90°. Troligen stod takstolen — kryssad eller snedstöttad — öppen, såvida inte en panel var spikad på bindarbjälkarnas undersida. Endast absiden var välvd med ett hjälmvalv, av kalksten, liksom kyrkan i övrigt.

Långhusets endast 1,2 m breda, rundbågiga portal låg nära sydvästra hörnet. Det hade på ålderdomligt sätt gångöppningen placerad i murens ytterliv (fig 246; jfr fig 146). Troligen fanns det en motsvarighet i norr, men koret har däremot troligen aldrig haft någon ingång, att döma av vad som var brukligt på Öland under tidig medeltid.

Belysningen utgjordes av små rundbågiga fönster. En överliggare, omsorgsfullt huggen i ett enda kalkstensblock (fig 256), vilken troligen har suttit i korets eller långhusets södra sida, visar en dageröppning av endast 20 cm bredd och en fals för glas på utsidan.

Triumfbågen var mycket trång, tribunbågen däremot var tämligen rymlig och dess höjd kan beräknas till omkring 4,5 à 5 m. När absidens plan lades ut, placerades antagligen passarens spets mot innerlivet av korets östra mur (fig 407).

Koret med vid tribunbåge och trång triumfbåge är av en typ, som förekommit allmänt på Öland, t ex i de gamla kyrkorna i Källa,⁴² Persnäs,⁴³ Föra⁴⁴ samt troligen även i Böda.⁴⁵ Kortypen går tillbaka till Lunds domkyrka — Öland tillhörde ju Lunds ärkestift ända till 1164 — och är av hög ålder, men förekommer under mycket lång tid,⁴⁶ varför den ej kan stödja en mer exakt datering av den äldsta stenkyrkan i Löt. Det saknas även andra drag, som kan hjälpa till att datera stenkyrkans äldsta period närmare än till 1100-talet. Med hänsyn till kyrkans relativa kronologi föreslås emellertid här 1100-talets förra hälft eller mitt.

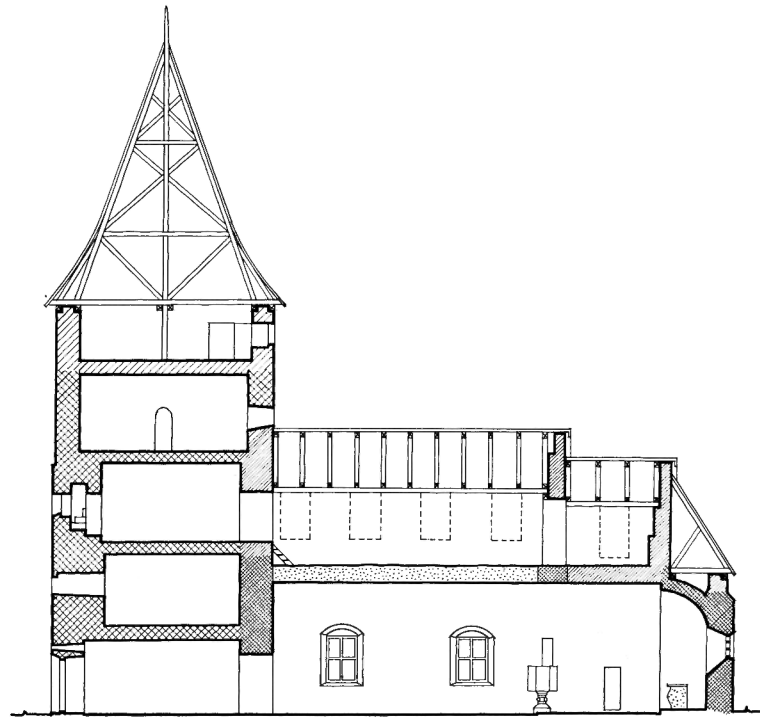
III. 1170-talet.

Under 1170-talet härjades Ölands kuster svårt av upprepade anfall från hedniska sjörövare från andra sidan Östersjön.⁴⁷ Öns kyrkor, av vilka ingen från början hade försvarsprägel, omvandlades steg för steg under 70–80 år till små sockenfästningar.⁴⁸ Vad Löts kyrka beträffar, nöjde man sig till att börja med med att välva kyrkan samt att bygga på den med en skyttevåning (fig 329 B; jfr Egby fig 366). Bygdeborgen från folkvandringstid nära kyrkan (fig 243) blev kanske samtidigt upprustad, så som skedde i några andra fornborgar, t ex Eketorp, Gråborg och Bårby.

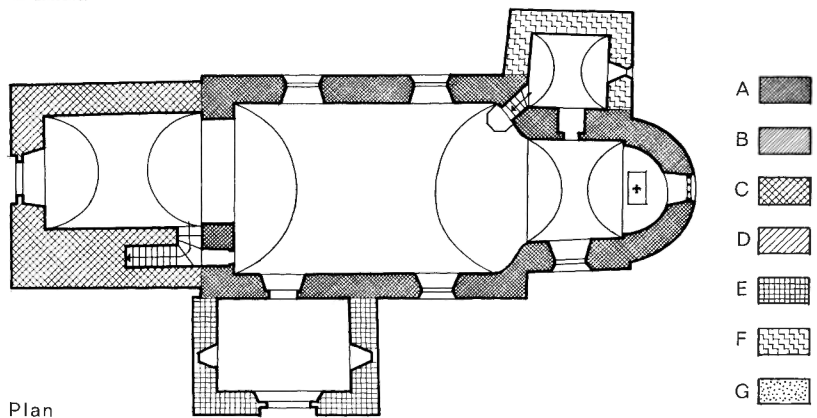
Långhuset välvdes med ett ganska komplicerat system av massiva tunnvalv omkring en kraftig mittpelare. Mittgångens osymmetriska placering (fig 246, 278) är bevarad från den tid, då mittpelaren stod i norra bänkvarteret. — Johan Hadorphs beskrivning (underskriften till fig 244) får troligen tolkas så att det östra valvet i långhuset var ett tvärställt tunnvalv, medan två parallella, i vinkel mot det östra valvet ställda tunnvalv utgjorde tak i västra delen (fig 276). I skiljemuren mellan de båda västra avdelningarna öppnade sig en eller två rundbågar. Västpartiet skulle därmed ha liknat bottenvåningen i västtornen i Föra⁴⁹ och Källa⁵⁰ samt troligen även långhusets västra del i Egby (fig 366). Systemet med tvärställda tunnvalv som stöd under anfanget till ett högre sittande tunnvalv har tillämpats flerstades i de öländska kyrkorna, t ex i Föra, västtornets första våning,⁵¹ i motsvarande våning i Vickelby västtorn,⁵² i Hulterstad, västtornets bottenvåning⁵³ samt troligen också i det forna östtornet i Persnäs.⁵⁴ Även i det övriga dåvarande Linköpings stift har systemet praktiserats, bl a i Hossmo,⁵⁵ Alvastra,⁵⁶ Heda,⁵⁷ Källstad och Ödeshög.⁵⁸

Fig 277. Längdsektion mot norr och plan av kyrkan, sedan de medeltida långhusvalven 1770 bytts ut mot ett enda nytt av byggmästaren Anders Törnberg mm (period X). Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström & J Söderberg 1975.

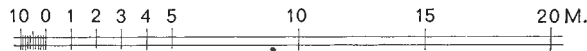
Longitudinal section looking N and plan of the church after the medieval nave vaults had been replaced in 1770 by a single new one by Anders Törnberg, master-builder, etc (period X). Reconstruction.

Sektion

Plan

Det förhållandet, att en sekundär ingång från långhuset till torntrappan låg alldeles intill långhusets sydvästra innerhorn (fig 249, 254, se nedan, period IX) visar, att i varje fall långhusets båda västliga valv inte vilade på hörnpelare, så som förhållandet var i Egby (fig 346, 366). I stället får vi föreställa oss, att tunnvalvens sydligaste och nordligaste vederlag bars upp av tunna murar, lika dem som ännu bär upp tunnval-

vet i tornets tredje våning (fig 250 f, 269 ff).

Även koret välvdes med ett tunnvalv. Det hade vederlag i norr och söder, det var »ändelångz hwälft» (fig 244). Valvets höjd, räknat från kyrkans golv, var antagligen 8 $\frac{1}{2}$ alnar (ca 5,2 m). Detta mått anges nämligen i Inv 1829 som hela kyrkans inre höjd upp till valvet. Som nedan skall utredas närmare (period X), fick det år 1770 byggda långhus-

valvet och den nya triumfbågen samma höjdmått som korvalvet.

Över valven höjdes sträckmurarna minst 3 m både på långhuset och koret. Resterna av ett anmärkningsvärt trubbigt gavelröste (fig 252, 259 f) visar, att nockvinkeln varit hela 115°. Att döma av det bevarade murverket, var det ett regelbundet tämligen smått förband av tuktad, ibland huggen, sten och åkersten, med täta fogar och antingen snålt utstru-

ket fogbruk eller också helt obearbetade fogar av ett ljust, hårt kalkbruk, i vilket tämligen grov sand ingår (fig 257 c, 259 f).

Manshöga skottöppningar under takfoten har antagligen funnits både i söder och norr, fastän de senare, sannolikt på 1670-talet (period IX), murats igen på långhusets norra sida och på korvinden. Det är troligt, att en fjärde skottöppning senare doldes bakom vapenhusets taknock (period VII).

Korvindens östra mur placerades något utanför korgaveln, så att en del av dess murverk vilade på absidens valv (fig 243, 246, 276). På så sätt kunde korvinden göras större än det underliggande koret. Vi får föreställa oss, att valvens översidor var avjämnade med sten och kalkbruk till liknande golv som dem i västtornet.

Det saknas upplysningar om, hur förbindelsen mellan kyrkorummet och vinden var ordnad. Sannolikt var en öppning utsparat i något av valven, i vilken en lös stege kunde placeras. Mellan långhusets och korets vindar fanns sannolikt en dörröppning i långhusets östra gavel.

Om långhuset haft en ursprunglig nordportal, är det tänkbart att den murades igen främst av försvarstekniska skäl.

IV. 1100-talets slut eller omkring år 1200

Ett mäktigt försvarstorn uppfördes ungefär en mansålder senare än skyttevåningen (fig 276, 329 C). Självastpetsen av långhusvindens västgavel revs bort, sannolikt för förbandets skull (fig 252), innan man murade tornets östra vägg ovanpå.

Ursprungligen bestod tornet av endast fyra våningar, dvs den tredje våningen var den översta. Låga tunnvalv täckte alla våningar utom den översta. Murverket (fig 266, 273 a) skiljer sig tydligt från skyttevåningens (jfr fig 258 f). Det består av ett tämligen oregelbundet förband av vald

åkersten, omväxlande med tuktad eller lätt bearbetad sten. Endast hörnedjorna består av skarpkantade, finhuggna kvadrer (fig 257 a, 261 ff). Murytorna är ej så jämna som långhusets och profanvåningens, och fogarna är brett utstrukna (fig 273 a). Det är påfallande, att det inre murverket är mindre omsorgsfullt murat än det yttre.

Tornets bottenvåning saknade direkt ingång. Man måste först passera genom långhuset och en trång tornbåge, innan man nådde torntrappans väl skyddade ingång i sydöstra hörnet. Små raktäckta ljusöppningar, några av dem placerade i torntrappornas yttermurar, mitt för ingångarna till tornvåningen (fig 251) utgjorde den sparsamma belysningen. Troligen öppnade sig också en glugg mot öster i tredje våningen, där nu en vindsdörr är belägen. En utkik över kyrkans tak mot Östersjön förefaller nämligen lika nödvändig för denna byggnadsperiod som för period V (fig 276; se nedan).

Murtrapporna är i genomsnitt 49–60 cm breda och täckta av kant i kant lagda hällar (fig 268). Lutningen är omkring 45°–50° och trappstenarna ganska bekväma. Valvens ovansidor utfylldes till tämligen vågräta golv med knagglig yta. I andra våningen bröt man igenom den östra muren och gjorde en ståtlig ingång till kyrkans profana övervåning (fig 267). Dess vertikala delar karakteriseras av fint huggna kvadrer med kantslag, ett material som är typiskt även för övriga torningångar med blygsammare proportioner (fig 266) och för alla utåtgående murhorn i tornet. Man bör också lägga märke till, att rundbågarna — liksom valven — är gjutna på träformar av jämntjocka, inte kilformade stenar med små stenskarvor inkilade mellan dem.

Utrymmet — cellen — i södra delen av andra tornvåningen är utsparat ovanpå trappans nedersta lopp, med trappans avtäckning som golv i den sluttande delen och kalkbruk ar-

merat med sten i den horisontala, nedersta delen (fig 253, 257 d). Rummet täcktes troligen av på skiljemuren placerade stenflisor eller av ett halvt tunnvalv, lutade mot södra muren, och lystes upp i söder av en glugg, mindre än den nuvarande. En trätrappa eller stege var troligen lutad mot det sluttande planets släta hällar. Detta utrymme var säkert svårt att upptäcka, eftersom den andra tornvåningen ursprungligen endast hade indirekt belysning, dels en glugg ute i trappan (fig 251, 266), dels den rundbågiga portalen som öppnade sig mot den ganska mörka skyttevåningen över långhuset (fig 267).

Rester av ett dolt utrymme, besläktat med cellen i Löt, är bevarat i Ås.⁵⁹ Andra små hemliga utrymmen finns utsparat i de tjocka murarna i koret i Källa⁶⁰ och tornen i Bredsätra,⁶¹ Hulterstad (not 53), Vickleby (not 52) och Gräsgård⁶² och har troligen även funnits bl a i Föra,⁶³ Böda⁶⁴ och Persnäs.⁶⁵

Genom en dörröppning i tredje våningen (fig 261, 264, 269 f), belägen på vad man brukar kalla stormfri höjd,⁶⁶ kunde man inför en belägring raskt hissa upp livsförnödenheter och ammunition, huvudsakligen kaststenar, och med hjälp av en flyttbar stege kunde en del av besättningen ta sig upp i tornet, medan de övriga använde de mörka murtrapporna. Liknande, högt sittande utgångar finns i några öländska kyrkor, bl a i Källa, Glömminge, Bredsätra och Hulterstad.⁶⁷

Spår av en sturk i första våningens valv (fig 265) visar, att tornet inte bara var byggt som försvarsbyggnad, utan även som klocktorn. Klockorna användes både för att kalla samman menigheten till gudstjänst och som stormklockor. Troligen har även de övriga tunnvalven haft träskoningar för en eller flera klocklinor, men dessa försvann i så fall 1797, då valven bröts igenom för trätrappor. Det är tänkbart att klockan eller klockorna hängde i en trästapel eller något

annat slag av träöverbyggnad ovanpå stentornet (fig 276).⁸⁸

V. 1200-talets första decennier

Skillnader i murverket mellan tornets tredje och fjärde våningar (fig 261 ff, 273 och 274) visar, att de inte är uppförda samtidigt. Det är också alldeles tydligt, att tunnvalvet i tredje våningen är sekundärt (fig 269 ff).

Det dröjde kanske inte så länge, innan tornet förhöjdes med en våning och tredje våningen fick ett brandsäkert valv, likt de övriga tunnvalven i tornet. Det förhållandet, att åtminstone södra innerlivet i fjärde våningen vilar på valvet, visar, att den fjärde våningen förändrats tidigt. De två lodräta stötfogarna i söder, de tunna grundmurarna samt den igenmurade smygen i öster (fig 250 f) visar också, att tornets översta våning från början sett annorlunda ut eller i varje fall planerats annorlunda än det slutligen blev utfört. En krenelerad murkrona är ett tänkbart alternativ. Vad de tvärgående, tunna murarna har haft för uppgift, är svårt att säga. Kanske ingick de i en vaktcell eller en eldstad (träkol och skörbrända stenar har påträffats mellan dem, se nedan, Dammsugningen 1974). En annan möjlighet är att de ingått i något slags trappa upp till tornkrönet. Tornets ursprungliga huv var trubbigare än den som är avbildad på 1600-talsteckningarna och en karta i Sjökarteverket (not 9). Det torde ha varit en låg pyramid.

Tornets förhöjning kan sättas i samband med att långhuset fick ett nytt vattentak, högt uppdraget med spetsignockvinkel (fig 243 ff, 277, 278). Taknocken låg endast obetydligt under den östra gluggens botten i fjärde våningen (fig 252). Troligen var ett loft lagt på bindarbjälkarna, så att det skapades ett rymligt förrådsutrymme på kyrkvinden.

Kanske anskaffades dopfunten (fig 233, 312 ff) under denna period. Den kan ha placerats i tornets bottenvåning, som på så sätt fick tjäna som

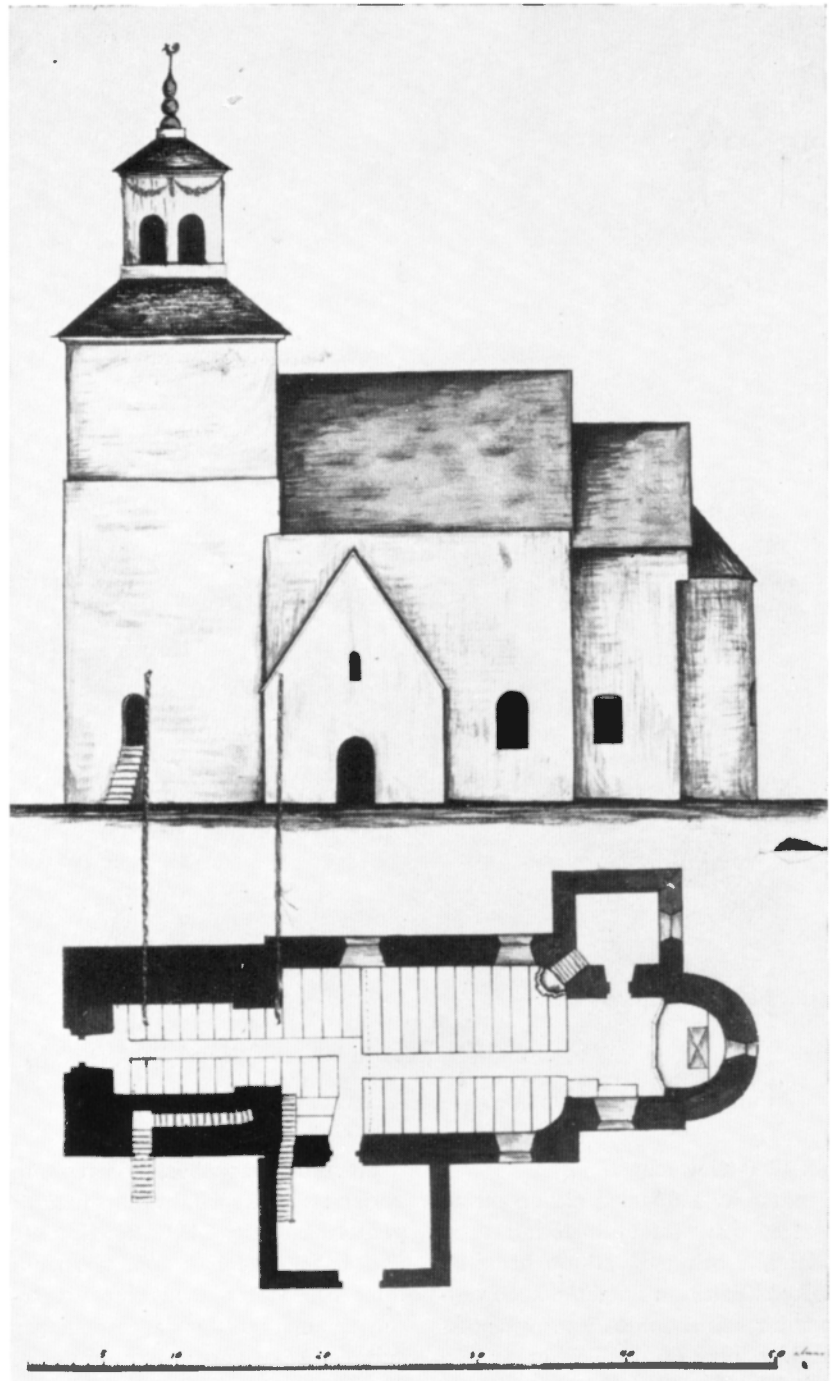

Fig 278. N I Löfgrens osignerade uppmätning av kyrkan 1838. Skala ca 1:300.RA.

N I Löfgren's unsigned scale drawing of the church, 1838.

dopkapell. Senare var kanske vapenhuset (se nedan period V) tänkt såsom sådant.

I och med period V hade Löts

kyrka blivit färdigbyggd som försvarskyrka. De följande byggnadsperioderna innebar förändringar som inte längre hade med försvaret att göra.

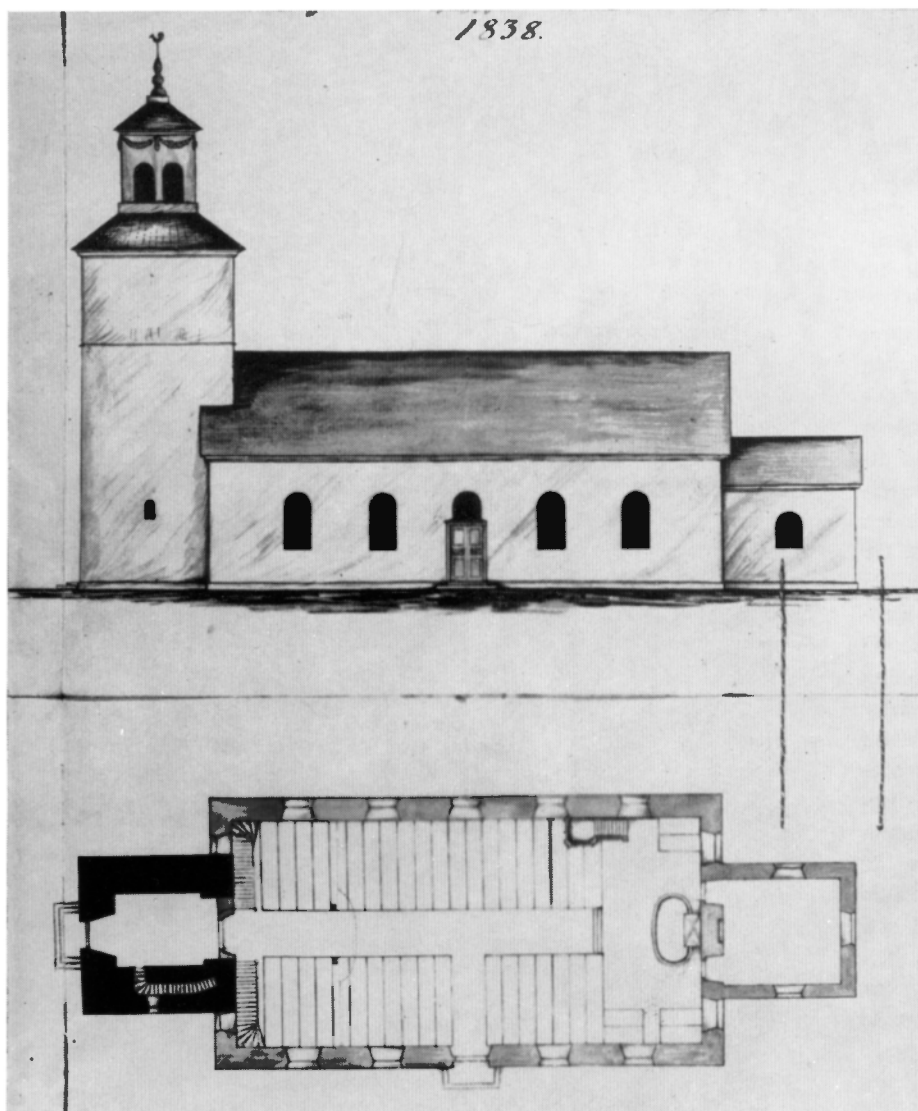

Fig 279. N I Löfgrens osignerade förslag till ny kyrka 1838. Skala ca 1:400. RA.

N I Löfgren's unsigned proposal for a new church, 1838.

VI. 1200-talets mitt

I mitten av 1200-talet, när en period av fred och välstånd hade inträtt på Öland, i och med att de hedniska folken i Balticum slutgiltigt hade vunnits för kristendomen,⁶⁹ utsmyckades absiden med ett hjulfönster av röd kalksten (fig 241, 245, 256). Förebilderna till hjulfönstret har troligen hämtats på Gotland. Det förnämsta exemplet är det fönster som pryder S:t Nicolai i Visby, ofta reproducerat, av Erik Bohrn⁷⁰ daterat till omkring 1239. Ett annat exempel är det s k sjuhålet på Gothems kyrkas västfasad.⁷¹

Ett ståtligt vapenhus, möjligen från början ett dopkapell, byggdes utanför sydportalen (fig 243 f, 246 ff, 278). Det hade, ovanligt nog, fönster i öster och väster, med djupa inner Smygar och smala dageröppningar. Denna är enligt teckningarna fig 243 ff rundbågig med rakt avslutat tympanon. Trots avbildningarnas lilla skala ser man, att gångöppningen sitter ett språng innanför murens ytterliv. Denna portaltyp har varit mycket vanlig på Öland, i Källa⁷² finns inte mindre än fyra stycken, varav långhusets sydportal är den förnämsta.

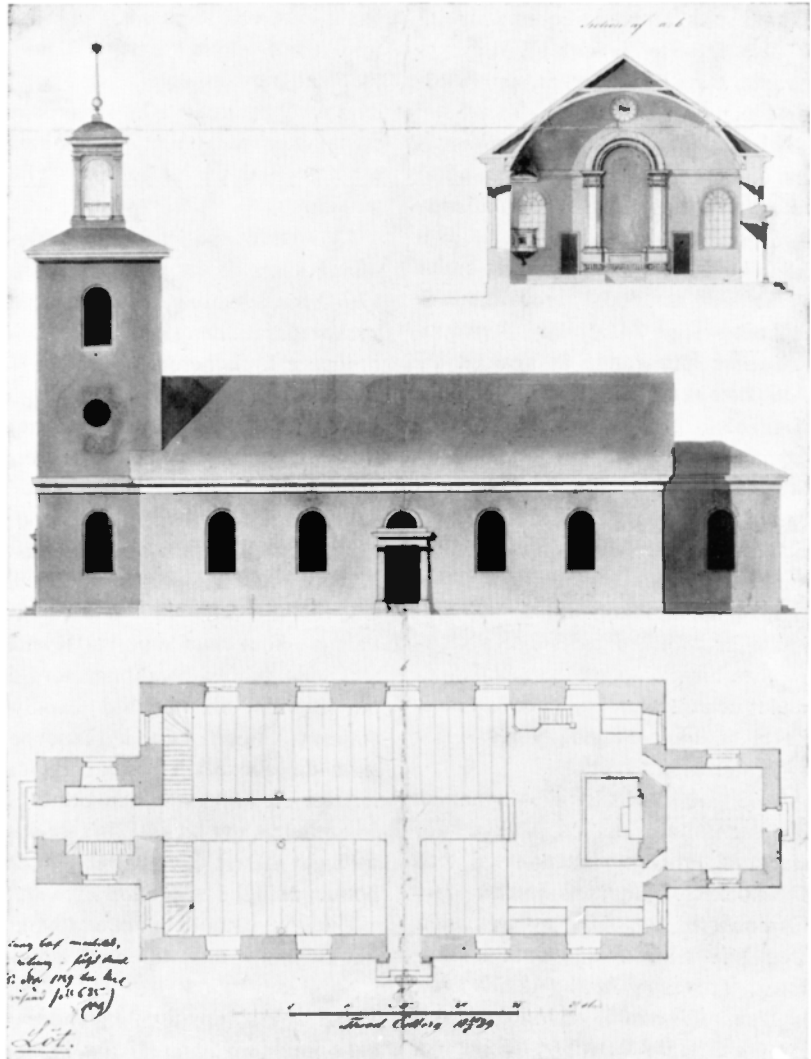
Portaltypen som förekommer under en ganska lång tid dateras från 1100-talets slut och fram emot Övergångsstilens slut i mitten av 1200-talet.⁷³ Enbart med ledning av teckningarna är det givetvis omöjligt att göra en närmare tidsbestämning, men med tanke på kyrkans relativa kronologi är 1200-talets mitt rimlig som datering för såväl portalen som det vapenhus, till vilket den hörde.⁷⁴ I så fall får vi föreställa oss, att portalens innersmyg var avtäckad med en trubbig triangelbåge.

I tornets bottenvåning, som dittills hade saknat en direkt ingång, av

Fig 280. Ombyggnadsförslag (nr 1) av Theodor Edberg, signerat 26/3 1839, enligt vilket även ett nytt torn skulle byggas. Skala ca 1:400. RA.

Rebuilding proposal (no 1) by Theodor Edberg, signed 26/3 1839, according to which also a new tower was to be built.

försvarstekniska skäl, bröt man igenom muren och satte in en portal, som troligen var besläktad med vapenhusets.

VII. 1300-talet

En sakristia med rektangulär plan (fig 246) och täckt av ett pulpettak (fig 245) byggdes vid korets norra mur. Den har så många likheter med den ännu bevarade sakristian i Egby (se nedan), att den kan tänkas ha tillkommit ungefär samtidigt som denna under tidigt 1300-tal, såvida inte ett på sakristians dörr inskuret årtal, 1497, avser byggnadsåret (jfr period VIII).

Om sakristian även till det inre liknade den i Egby, var den täckt av ett långsgående tunnvalv (jfr fig 373).

Tornets spetsiga spira, återgiven på 1600-talsteckningarna (fig 243 f) och en karta från 1770-talet (not 9) kan också tänkas tillhöra denna period. Den hade en lucka på södra sidan (fig 244).

VIII. Senmedeltiden och 1500-talet

Under medeltidens senare del och Nyare tidens början är inte några åtgärder beträffande Löts kyrka kända. Sannolikt tillhör den äldsta klockstapeln denna period. De rikliga droppstensbildningarna⁷⁵ i de båda översta tornvåningarna visar, att kyrkans underhåll har varit starkt eftersatt och att tornets yttertak har varit mycket skadat under en längre tid.

När denna förfallsperiod inträffade, är inte känt, men vi vet, att andra öländska kyrkor var så förfallna i slutet av 1500-talet, att Johan III bidrog till deras reparation.⁷⁶

I slutet av medeltiden anskaffades ett altarskåp, varav delar fortfarande är bevarade (fig 282 ff). Då ägde kyrkan inte mindre än tre stora och fyra små klockor, vilka inte längre är bevarade.

Årtalet 1497, inristat på sakristians dörr, kan antingen betyda, att hela sakristian byggdes detta år (jfr period VII) eller också att det endast var dörrens tillverkningsår som avsågs.

IX. 1600-talet

I mitten av 1600-talet påbörjades omfattande reparationer av kyrkans yttertak och 1658 uppfördes en klockstapel. I st prot och räk (C 1) kan man, år för år, följa arbetet. År 1652 beslöt man att driva in kyrkans utstående fordringar, »på det Kyrkan måtte i tid förbättras». Norra sidan av »medeltaket» spånades 1654 och 1655. Året därpå hade turen kommit till kortaket: »Sånghuuss taket på norra Sijdan wardt thetta åhret Spånt och bekat». 1662 byggdes fönster, vilket förmodligen innebar, att murade fönsterbågar byttes ut och

skadat glas ersattes. Samma år inköptes 6 tolfter bräder till stolsbyggnaden, och 1665 utfördes bänkinredningen.

På sockenstämman 6/11 1670 »afhandlades med det snaraste tillså Gluggarne och förbättra balkarne under taket på Medelkyrkan», men ännu 1673 hade inte hela detta beslut verkställts, att döma av Törnwalls teckning (fig 244), där skottöppningarna fortfarande är synliga. På Ahlqvists och Löfgrens teckningar (fig 245 f, 278) är emellertid gluggarna igenmurade. Ett beslut 1803 att göra luckor för kyrkans och tornets vindsgluggar visar dock, att det fortfarande fanns öppningar till vinden.

1674 lagades korfönstret och följande år »förfärdigades», dvs reparerades tornet. Vapenhusets tak spånades och tjärades 1687 och 1691 var kortaktet ännu en gång föremål för reparationer.

1693 års räkenskaper upptar en intressant utgiftspost på 30 daler »för Lectaren, disken [altarringen] och Funtlocket». Summans storlek låter förmoda, att det gällde nybyggnader. Den lilla sekundära dörren i långhusets sydvästra hörn (fig 249) har troligen tillkommit samtidigt med läktaren. Sedan man fått denna nya ingång till torntrappan, kunde den ute i tornets bottenvåning belägna torndörren hållas låst, varigenom man sparade flera bänkplatser i den trånga kyrkan.

Ett fönster togs 1697 upp på norra väggen. Detta år betalades nämligen »Till Muhrmästaren för fönsterhållet på Norra väggen». Sannolikt gällde det det västliga fönstret på norra sidan (fig 245). Det östliga på samma sida tillkom nämligen först 1770 (period X).

X. 1700-talet

Den 8/7 1745 beslöt man att reparera dels norra sidan av kyrktaket, dels klockstapeln, med början till hösten (st prot). Beslutet verkställdes emel-

lertid inte, och följande år sköt man upp såväl dessa arbeten som en planerad reparation eller nybyggnad av kyrkoportarna (=kyrkogårdsportarna) ytterligare några år på grund av att man höll på att reparera prästgården.

1763 beslöt man att laga kyrkans murar nästa år (st prot), men ännu 1767 hade ingenting blivit gjort, utan kyrkoreparationen sköts upp tills den ordinarie kyrkoherden tillträdde församlingen.

1768 hade förberedelserna kommit så långt, att murmästaren Törnberg⁷⁷ besiktigade kyrkan, och det var också han som ledde en omfattande ombyggnad av kyrkan under sommaren 1770 (för vilken redogöres i detalj i C2, Om förbättr), då bl a »den store Pelaren, som stod mitt uti Kyrkan, samt den grofwa hwallfboge som der på hwilade, tillika med hwallfwet emellan Choret och kyrkan, som lemnade allenast en smal ingång» ... blev ... »utbrutne och borttagne, hwarefter et nyt hwall i lika ställning med det västra [dvs valvet i tornets bottenvåning] upmurades».

Det nya långhusvalvet var sannolikt ett murat tunnvalv med vederlag i norr och söder (fig 277, 329 g). Bland de måttuppgifter rörande kyrkans inre som nämns i Inv 1829, är följande uppgift: »Kyrkan ... är ... 8 3/4 alnar hög till stenhvalvet.» Det görs ingen skillnad på långhusets eller korets valv, vilket tyder på att de båda valven (och triumfbågen) var lika höga. Löfgrens planritning (fig 246, 278) visar, att Törnberg rivit bort triumfbågens vederlagsmurar samt jämnat av brottytorna, så att det bildades en mjuk övergång mellan långhusets och korets sidomurar. Eftersom långhusets östgavel fortfarande bar upp vattentaket, får vi föreställa oss, att hela det över valvet belägna gavelpartiet stod kvar. Troligen förenade Törnberg det nya långhusvalvet med korvalvet genom att mura i förband med långhusvalvet en ny triumfbåge med skeva sidor, i

väster lika bred som långhuset, i öster av korets bredd. På så sätt skulle man kunna förklara de sneda ytorna på gränsen mellan kor och långhus (fig 246, 278).

Vidare bröt Törnberg igenom murverket mellan sakristian och långhusets nordöstra hörn och gjorde en trappa för predikstolen, som flyttades dit från södra sidan (fig 246, 278). Han tog också upp ett fönster vid predikstolen (fig 245 f, 278) och utvidgade det fönster, som var beläget mitt emot detta på södra sidan, och som var smalt, »efter gamla bruket». Detta fönster gjordes nu av Törnberg »swarande emot den nya [fönsterluften] på Norre sidan».

Det gamla murade altaret togs bort och ersattes med ett av trä. En ny altarring gjordes också. Det gamla ojämna stengolvet i kyrkan blev uttaget och ersatt med ett golv av plankor, sedan man jämnat ut underlaget med grus och kalk. (Mitt)gången »gjordes mera skickelig, bred och rymlig». Det framgår emellertid av Inv 1829, att en del gravstenar låg kvar i golvet, i varje fall i koret och sakristian.

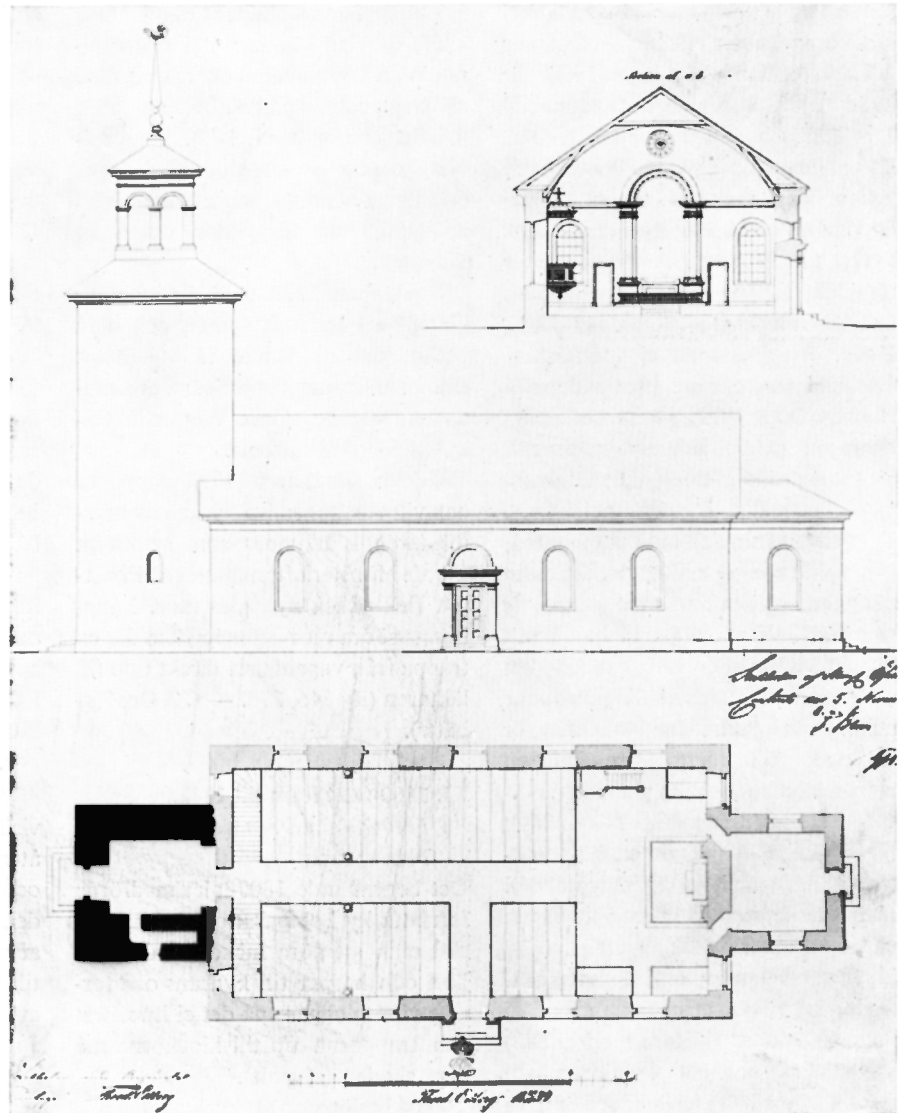
1771 fick kyrkan en ny predikstol och 1779 en ny altaruppsats (se Inredning), sedan (det södra) korfönstret hade utvidgats 1778, »på thet mera ljus motte winnas».

Läktaren reparerades 1792, sannolikt var det även frågan om en utvidgning. Sedan långhusets medeltida valvsystem rivits bort 1770, var det ju möjligt att flytta fram läktarens främre del åt öster.

På 1780-talet hade man börjat diskutera möjligheten att bygga om västtornet för klockorna i stället för att reparera klockstapeln (se ovan, kap Kyrkogård), och sedan konungens befallningshavande hade nekat att bevilja virke till stapelns reparation och i stället anbefallde en ombyggnad av tornet (not 11), beslöt församlingen 1784 att tillkalla en murmästare som skulle undersöka möjligheterna att inrätta rum för klockorna i kyrk-

Fig 281. Ombyggnadsförslag (nr 2) av Theodor Edberg, signerat 29/10 1839, enligt vilket det medeltida tornet skulle behållas. Skala ca 1:400. RA.

Rebuilding proposal (no 2) by Theodor Edberg, signed 29/10 1839, according to which the medieval tower was to be preserved.

tornet »samt om de många onyttiga hwalwen bak i kyrkan kunde borttagas, och mera utrymme gifwas i kyrkan för en tilltagande folkmängd» (st prot). Besluten upprepades 1786 (då man inköpt ännu en ny klocka, vilket gjorde frågan mer brådskande) och 1787. Vid sistnämnda tillfälle ämnade man ge en byggmästare i uppdrag att göra upp ritningar med kostnadsförslag på tornets ombyggnad. Följande år fick murmästaren Törnberg detta uppdrag och 1789 fick han betalt för en projektritning till tornets förändring.

1793 heter det, att tornets om-

byggnad brådskar, men att en del församlingsbor mot tidigare beslut önskade reparera klockstapeln i stället. Dessa uppmanades nu att inom högst 14 dagar inhämta tillstånd från landshövdingeämbetet. I december samma år hade tornets ombyggnad inte kommit närmare sin lösning. Frågan förhalades ytterligare, men 25/5 1795 fick Wandring⁷⁸ i uppdrag att »nästa år» företa ombyggnad av tornet.

I december samma år meddelar kyrkoherden församlingens representanter, att två murmästare, dels Wermelin,⁷⁹ dels »en annan skickelig

Murmästare från Karlskrona» besiktigt de många onyttiga valven bak i kyrkan, och båda hade försäkrat, »at de utan kyrkans skada kunna borttagas och hwarigenom rum ärnås, till det minsta för 15 Personer». Kyrkoherden ansåg det därför lämpligt, att låta bryta bort valven, innan klockorna uppsattes i tornet. Församlingen förklarade sig dock inte ha råd med allt detta på en gång, varför frågan fick bero.

1796 revs emellertid klockstapeln »af ålder och bristfällighet», varpå församlingen äntligen beslöt att »å det nu warande Stentornet låta upp-

föra en ny öfverbyggnad af träd deruti klockorna kunna upsättas» (ÖIÄ skr 7/12 1796). Landshövdingen i Kalmar hade vänt sig till ÖIÄ i ett memorial 7/7 1796 och begärt en ritning. ÖIÄ lät konstruktören Thure G Wennberg⁸⁰ utföra en »Dessein til en öfverbyggnad af träd å Sten Tornet af Löths kyrka på Öland» ... »lämpad efter uppgifna mått och församlingens knappa tillgångar» (ÖIÄ skr 13/12 1796). Ritningen är ej återfunnen, men det framgår av prot vid extra stämma 20/3 1797, att tornet enligt ritningen skulle helt nybyggas och att man skulle göra ett nytt kontrakt med Wermelin i enlighet härmed.

Tydligt frångick man ritningarna, med avseende på stentornet, eftersom det gamla medeltida tornet lyckligtvis står kvar. Vi ser, att man har brutit igenom samtliga valv, utom det nedersta och byggt breda trätrappor mellan våningarna (fig 248). Mitt för ingången till första tornvåningen utvidgades en ljusglugg till en raktäcktd dörröppning (fig 242a, 261), till vilken man byggde en hög stentrappa från kyrkogården (fig 246). Ingången från torntrappan till första våningen utvidgades kraftigt. Om ingången till trappan i tornets bottenvåning murades igen nu eller om detta hade skett tidigare (period IX?) kan inte avgöras. Kanske gjorde man samtidigt ett loft i cellen, sedan man rivit bort en del av skiljemuren och dess förmodade avtäckning.

Samarbetet mellan församlingen och Wermelin tycks ha varit förenat med vissa svårigheter, ty i juli 1797 hade han rest ifrån halvgjort arbete (st prot). Man beslöt emellertid att göra upp ett nytt kontrakt med honom.

Lanterninen kom emellertid på plats. Den är fyrsidig och vilar på ett pyramidtak. Från början var den spåntäcktd. Två rundbågiga ljudöppningar öppnar sig åt varje väderstreck. Lanterninen var enligt Inv 1829 gulmålad efter en ommålning, beslutad 1819. Sannolikt var det

ungefär samma färgsättning som 1797, då den kände provincialmålaren Wadsten målade lanterninen med oljefärg och dekorerade den med guirlander (fig 245 f, 278). Lanterninen kröntes av en glob av koppar (»kopparponpon») och ett kors med en tupp, som förgylldes, också av Wadsten.

I oktober 1797 stod ännu ställningarna kvar runt tornet, och man beslöt, att de skulle få stå kvar, medan murarna rappades. Före månadens utgång skulle Wermelin tillkallas för detta arbete.

Under sommaren 1798 rappades och vitmenades själva kyrkan av murmästaren Lindman,⁸¹ som samtidigt gjorde »fönsterlufterna» större. Fönstren fick också nya glasrutor. Långhusets södra mur bröts igenom för en trappa från vapenhuset direkt upp till läktaren (fig 246, 278. — C2, Om förbättr).

XI. 1800-talet fram till 1842.

Medeltidskyrkans sista år.

Nya kyrkan

Det begynnande 1800-talet medförde fortsatta kyrkoreparationer. 1803 beslöt man att göra luckor med gångjärn och haspar till kyrkans och tornets vindsgluggar »på det ej hwalfwet och trapporna up till klockorna må taga skada» (st prot).

1804 beslöt man att kyrktaket skulle täckas med tegel, och följande år lade murmästaren Lindman nya tegeltak på kyrkan, koret och vapenhuset, men inte förrän 1816 lade han tegel på sakristians tak.

Vid en sockenstämma 1805, då även murmästaren Lindman var närvarande (se ovan) tog man åter upp diskussionen från 1700-talets slut om att göra kyrkan rymligare genom att riva bort valven i tornets bottenvåning, och murmästaren lovade även att utföra arbetet vid lägligt tillfälle. Lyckligtvis blev inte denna ombyggnad av, vilket vi kan se av tornets nuvarande tillstånd.

1813 konstaterar man, att något

sockenmagasin inte kan inrymmas i tornet (st prot). 1818 beslöt man att tornet, dvs lanterninen, skulle ommålas året därpå, och 1819 får vi veta, att detta arbete skulle äga rum i september samma år. Lanterninen blev gul, enligt en beskrivning i Inv 1829. Sannolikt var det ungefär samma färgställning som tidigare, eftersom man inte diskuterar olika färgsättning.

Vid en sockenstämma, hållen 7/7 1836 för Löts och Alböke församlingar gemensamt, diskuterades ett radikalt förslag att sammanbygga de båda kyrkorna som båda var i behov av snar ombyggnad, men båda församlingarna avvisade med bestämdhet förslaget. Representanter för Löt förklarade, att man ansåg de ombyggnader, som gjorts med tornet, tillräckliga och båda församlingarna förklarade stolt, att de hittills förmått underhålla sina kyrkor.

Vid den året därpå hållna biskopsvisitationen tog biskop af Kullberg⁸² åter upp frågan om sammanslagning och »den betydliga økonomiska fördel, som för dem skulle uppkomma af nämnda kyrkors sammanbyggnad till en enda, äfvensom derpå, att det, enligt kgl. kungörelsen af den 19 Juni 1830, som nu upplästes, vore Kgl. Majts nådiga vilja, det kyrkor borde sammanbyggas, enär förhållandet vore sådant som härstädes, att neml~~n~~ kyrkovägen icke ökade för någon inom församlingen öfver 3/4 dels mils väg och pastoratets folk-mängd icke öfverstiger 15 å 1 600 personer. — Hertil yttrade församlingens hemmansegare att de i underdånighet erkände både Konungens nådiga omsorg för deras väl och sin skyldighet att gå hans önsknings till mötes, men att de likväl hoppades, det Kongl. Majt i nåder skulle förskona dem ifrån den projecterade sammanbyggnaden, så mycket heldre som de sjelfve hädanefter såsom hittills ville både bygga och underhålla sina bågge kyrkor och af deras sammanbyg-

gande ingen väsentlig fördel kunde vänta, utom tvärtom den stora olägenheten att igenom den ökade kyrkvägen deras hustrur och barn vintertid icke skulle kunna komma till Guds hus, utan nödgas vara derifrån så länge den oblidla årstiden varade. Dessutom ... yttrade dess medlemmar [dvs Löts församling] enhälligt, att de ämnade utvidga sin kyrka, så snart de hinna samla fullt tillräckliga medel dertill, samt att denna utvidgning snart kunde företagas och borde icke blifva öfvermåttan betungande för dem, enär hela tornet på deras närvarande kyrka, hvilket är ganska fast och i godt bestånd, kunde begagnas vid den förestående kyrkoutvidningen och deras kyrkokassa redan bestiger sig till omkring 1 119 Rdr Bco, som utom dagsverken och materialier, hvilka de sjelfva vilja utgöra, ansågos lemna föga behof för penningars sammanskott till bestridande af de nödvändigaste utgifterna för nämnda utvidgning.» Båda församlingarna var övertygade om »att de med mindre kostnad kunde underhålla särskildta kyrkor än uppbygga en ny gemensamt». Vid en sammanbyggnad skulle kyrkvägen bli alltför lång för många, varför de »nekade enhälligt att dertill samtycka, förlitande sig på Konungens nåd att dertill icke blifva tvungne». ... »Intet ställe uppgafs derföre af dem, hvarest den nya kyrkan skulle komma att blifva belägen.» Inte heller ansåg man det möjligt, att indraga komministertjänsten, antingen som en lönebesparing eller för att i stället anställa en skolmästare och »vidblefvo församlingarne enträget sin förutnämnda vägran att till den ifrågställda sammanbyggnaden bifalla».

Även vid sockenstämman 30/5 1838 upprepades församlingens önskan att Alböke och Löt skulle svara för sina kyrkor var för sig. Man upprepade också ett 1836 fattat beslut om reparation av tornets nedre tak i Löt, nu med tillägget »utan och innan» samt att det skulle täckas med tegel.

Arbetena skulle utföras den kommande sommaren.

I september samma år framlades ett förslag, av allt att döma utarbetat av N I Löfgren, en icke bevarad provritning till en ny kyrka. Under diskussionen föreslogs vissa mindre ändringar, bl a önskade församlingen att (den yttre) längden skulle bli 46 i st f 49 alnar, medan man godtog den föreslagna bredden av 24 alnar. Man önskade också fler fönster: två på ömse sidor om koret samt två på läktaren, på var sida om tornet. Sakristian skulle också ändras och bli 12 alnar i fyrkant, utan dörr på gaveln och i dess ställe ett tredje fönster.

Löfgren ritade om förslaget i enlighet med församlingens önskemål (fig 279). De ritningar, dels en uppmätning, dels förslaget, som sändes upp till ÖIÄ, är visserligen inte signerade, men bär en omisskännlig prägel av Löfgrens hand.⁸³ Enligt församlingens beslut skulle grundläggningen av den nya kyrkan göras, så snart den godkända ritningen återkommit från Stockholm.

Den 2/3 1839 hade ännu inte ritningarna blifvit stadfästa, men vid sockenstämman denna dag fattades beslut om virke till den nya kyrkan. Vid en extra stämma 9/5 samma år hade äntligen ritningen kommit (fig 280), utarbetad av Th Edberg⁸⁴ vid ÖIÄ. Först diskuterades grunden till nybygget och man beslöt bl a »att grundvalen icke bör grafwas öfver Tre qwarter (45 cm) och på hwilket djup grundwalen till den gamla Kyrkan är grafwen ...»

Vid samma stämma ville församlingens ledamöter anmäla, att det aldrig varit deras önskan att bygga om tornet som så föreslagits på ritningen, här kallad Edbergs första förslag »aldenstund detta i anseende till sin fasthet och styrka kan stå i flera hundra år». De framhöll också, att »innanredningen» och (torn)taket var »nyligen repareradt och i ganska (=mycket) godt stånd». Vad församlingen önskade, var att

blott få »ombygga Kyrkan, som är alldeles för trång till nuvarande folk-mängd, mörk och till inredningen alldeles förfallen ...» Vidare får vi veta, att man tidigare hade ämnat göra fönster- och dörröfningar i den nya kyrkan av tegel, men nu ansåg man att den vackra kalksten, som fanns »i orten» vore mycket lämpligare och hade använts i flera byggnader på ön.

Jämför man Edbergs första förslag med Löfgrens ritning (fig 280, 279), skiljer de sig inte så mycket från varandra, med undantag av tornet. Edberg har ritat en dörr i sakristians östra mur, så som Löfgren föreslagit i det första utkastet (se ovan), och i stället för en oval altarring, har Edberg föreslagit en fyrsidig. Genom att göra sneda genombrytningar för dörren mellan sakristia och kor, kunde altaret göras större än enligt Löfgrens ritning.

ÖIÄ biföll församlingens önskan att få behålla västtornet oförändrat, och den 30/5 1840 framlades Edbergs andra förslag för församlingen, en omarbetad ritning, vilken fastställdes 5/11 föregående år (fig 281). Nu beslöt man att lägga grunden till den nya kyrkan under kommande höst, vilket också skedde. I oktober samma år beslöt man att göra taklister av sten, inte tegel eller kalkbruk, vilket tidigare föreslagits.

Sedan grunden lagts till den nya kyrkan omkring den medeltida kyrkan (jfr fig 254), dröjde det ännu 1½ år, innan murningsarbetet påbörjades. Under tiden stod den gamla kyrkan kvar och användes. Vi får förutsätta, att både vapenhus och sakristia blev rivna i samband med grundläggningen, i varje fall delvis, fastän ingenting är nämnt därom i arkivalierna.

På våren 1842 började man bygga den nya kyrkan med material från den gamla och efter endast 5 månader kunde man fira gudstjänst för första gången i den nya kyrkan. Den beskrivs närmare nedan, se Löts nya kyrka.

Kalkmålningar

Runinskrift

Rhezelius återger en runinskrift »På en pelare mot högkorn söd sijda», dvs på triumfbågens södra vederlagsmur, vilken enligt en i SvR återgiven översättning löd: »Hade de givit mig mera, då vore det bättre skrivet.» Det förefaller att vara en målares protest mot den snåla betalning han erhållit för arbeten i kyrkan. Inskrif-

ten bedöms av Runverket som senmedeltida.⁸⁵

Bibelinskrifter

Inv 1829 återger två inskrifter ur bibeln, som var målade över kyrkans ingångar: Över den större ingången genom vapenhuset lästes: »Genes: 24 Cap. 31 v. Kom härin --- häruti; men bevara tin fot när tu går till

Guds hus och kom till att höra.» Denna oklara platsangivelse kan troligen tolkas så, att inskriften var placerad över södra långhusportalen.

Den andra inskriften, som stod »öfver kyrkodörren», dvs troligen över tornbågen mellan långhuset och tornet, löd: »Hit o Jesu --- få höra.»

När inskrifterna målats, är obekant.

Inredning och inventarier

Högaltare

»Det gamle Sten-altaret» som stod i absiden och som troligen var lika gammalt som absidkyrkan, bortbröts 1770 (period X) och ersattes samma år av ett av bräder med buktande sidor, en efterbildning av altaret i Kalmar domkyrka. Mått: 216 × 104 × 63 cm. Det var tillverkat av snickaren Lindman. Löfgrens planritningar (fig 246, 278) visar, att det stod långt in i absiden. Det ingår i Nya kyrkans altare (se nedan).

Altarringar

Två altarringar är kända. Den äldsta »disken» omtalas första gången 1693, troligen det år den tillverkades (period IX). Den ersattes 1770 av en som sträckte sig tvärs över tribunbågen (fig 246, 278) och var tresidigt bruten, ett längre mittparti och två kortare sidopartier i trubbig vinkel. Den målades och stofferades samma år, »med åtskilliga färgor» enligt Inv 1829.

Medeltida träskulptur⁸⁶

1874 beslöt Löts församling att deponera sina gamla kyrkliga föremål i Kalmar (kr prot 15/12), nämligen »kyrkans gamla altarskåp och gamla bilder som nu stå och alldeles förfalla i magasinet». Det gällde

- »1 st bild af Frälsaren
- 1 st bild af jungfru Maria,
- 2 st små lösa bilder, som varit förgyllda
- 3 st små hopfästade bilder
- S^a 7 st bilder, alla söndriga».

Samtidigt och i samma lår insändes föremål från Alböke kyrka.⁸⁷

Följande år deponerades föremålen hos Fornminnesföreningen i Kalmar. Kvittot är undertecknat av J A Södermark⁸⁸ 29/6 1875. Depositionen omfattade »Några gamla söndriga bilder ...» (inv 1876), vilka enligt Södermarks kvitto var följande: »1 Crucifix (Frälsaren)
1 Marie-bild
2 små lösa bilder med spår af förgyllning

3 små hopfästade bilder (grupp) jemte lösa bräder af ett bilder-skåp, allt söndrigt och ytterst svårt att hopränga, hvilket dock så godt sig göra låtit skedt. — Utan allt värde annat än antiqvariskt, och det ej stort i anseende till det förstörda tillståndet.»

Av dessa föremål har det först nämnda ännu ej gått att identifiera, medan Maria-bilden är den i fig 284 ff avbildade, beskriven nedan.

De övriga skulpturfragmenten har ingått i ett altarskåp, »Een altartafla förgyllt gammal» (inv 1652), som av Helfeling⁸⁹ beskrives på följande sätt 1796: »Besågs Löths kyrka hvarst inga antiqviteter utom en gammal altartafla var att se af bildhuggeri — På denna visade sig St. Maria på knä med Gud Fader på högra och Verldens frälsare på vänstra sidan som båda lade händerna på kronan eller St. Marie hufvud — d. helige Andes Liknelse [dvs duvan] sågs ej — förmodel. borttagen» (F. m. 57: 2, Concept, s 147).

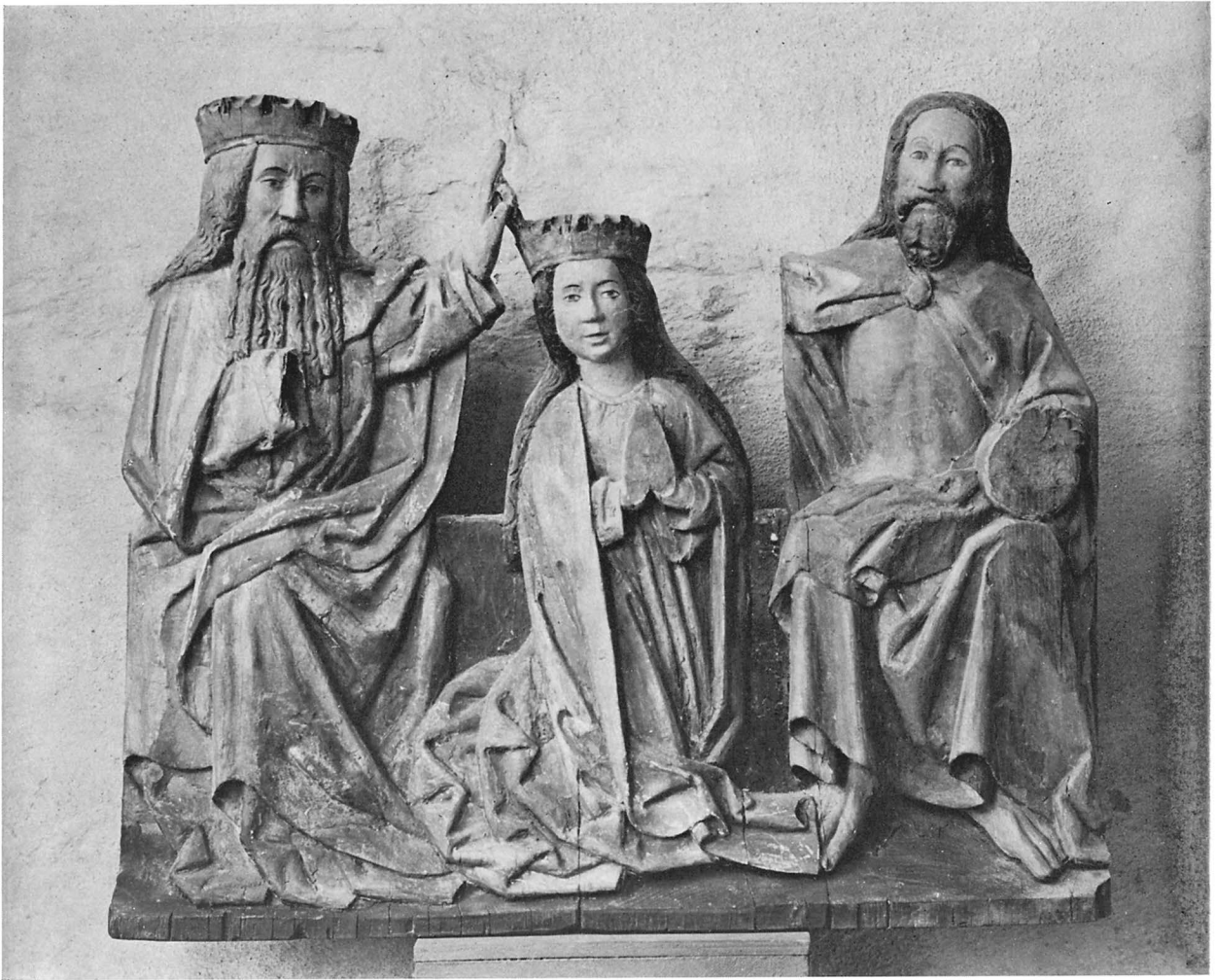

Fig 282. Marie kröning. Mittparti av altarskåp. Baltiskt-nordiskt arbete från senare hälften av 1400-talet. KLM. Foto S Hallgren 1973.

The Coronation of the Virgin. Centre panel of a triptych. Baltic-Scandinavian work dating from the second half of the 15th century.

Ahlqvists beskrivning är utförligare (2: 1, s 139). Utöver Hilfelings beskrivning får vi veta, att den ena flygeln hade en skulpterad framställning av Bebdåelsen, på den andra Korsfästelsen. Målningarna på flyglarnas utsida framställde Törnekröningen och Korsbärandet. Skåpet hängde då på norra (kor?)väggen. —

Ahlqvist beskriver målningarna på följande sätt: »Törnekröningen. Frälsaren är här klädd i purpurmantel, omgifven av 3^{ne} krigsknektar, af

vilka en står på hvardera sidan af honom och en bakom honom för att med störar invrida Törnet i hans hufvud. På andra skåpsdörren föreställes Christus nedtryckt under bördan af korset, och Simon af Cyrene färdig att lätta hans börda. En krigsknekt går först släpande Christus vid ett rep» (Saml III, s 32).

I Ahlqvists saml finns anteckningar av en annan hand, som utöver de nyss citerade uppgifterna även meddelar, att knektarna »äro klädde i

röda Pantalonger, hafva röda hattar på hufvudet och gördel om lifvet efter österländska bruket» (Ahlqvist, Saml III, s 34 e-f). — Att det i övrigt utförliga Inv 1829 inte nämner altarskåpet måste bero på ett olyckligt förbiseende.

Av de i Kalmar förvarade skulpturerna återstår i dag Marie kröning från corpus (fig 282), Bebdåelsen från den ena flygeln (fig 283) samt sannolikt också en sörjande Johannes evangelisten från den andra fly-

geln Korsfästelsescen (fig 283). I Löt (Nya kyrkans sakristia) förvaras skåpets predella samt en pilaster. Här följer en beskrivning av samtliga bevarade delar av altarskåpet:

1. Huvudscenen, Marie kröning (fig 282) är skulpterad av fyra större och flera mindre ekstycken, förenade genom raka skarvar. Baksidan är urholkad med ett brett håljärn. Gud Fader och Kristus sitter på en lång, rödbrun bänk. Deras karnation är ljusröd med röda kinder. Ögonen och ögonbrynen är bruna. Mellan dem och framför bänken ligger Jungfru Maria på knä, vänd mot åskådaren med framsträckta händer i en tillbedjande gest. Hennes händer, som varit skurna i ett särskilt trästycke, är avslagna utmed en skarv. På sitt bruna, utslagna, vågiga hår bär hon en krona. Spetsarna har varit intappade i den breda kronringen, men saknas nu helt.

Maria bär en vid, rödbrun, veckrik klänning med långa, vida ärmar och rund halsringning med en smal kant och ett litet sprund. Däröver bär hon en lång, veckrik, förgylld mantel med blått foder. Även Gud Fader och Kristus bär vida, förgyllda mantlar, den förres har blått, den senares rött foder. De är hopfästade mitt fram, Kristus' med ett spänne, och framvåderna är hoplagda över knäna.

Gud Faders hår och skägg är blågrå, Kristus' bruna. Den senare har under manteln bar överkropp och bara fötter. Gud Faders krona liknar Marias och saknar också samtliga kronspetsar. Han sträcker sin hand i en välsignande gest mot Marias huvud. Hela Kristus högra underarm, den som välsignat Maria, är avslagen utmed en lodrät skarv i träet, likaså hans vänstra knä, det på detta vilande världsklotets yttersta del samt den hand som vilat på klotet.

Över skulpturen är linneväv limmad och på denna ett överdrag av kredering, färg och förgyllning. Höjd 59 cm, bredd 67 cm. Konserverad av

Sven Wahlgren. Dep i KLM 1875 (Horns kat 2: IV, nr 67).

2. Marie bebådelse (fig 283) är skulpterad av två ekstycken, sammanfogade genom en lodrät skarv och baksidan urholkad med ett brett håljärn. Jungfru Maria ligger på knä vid en pulpet. Med vänster hand håller hon ihop den vida manteln, under vilken den vida klänningen skymtar. Höger hand håller hon mot bröstet och hon vänder huvudet snett bakåt mot ängeln Gabriel, som med högra handen välsignar Maria och håller upp sin mantel med vänster hand på samma sätt som Maria. Gabriel har halvlångt, krusigt hår och bär en slät, kalottliknande mössa med smalt, rött bräm. Marias utslagna hår är vågigt. Spår av kredering, mest färglös på draperier och kroppar. Ansiktens färg och kredering bättre bevarade (övermålad 1727). Gulaktig karnation med röda kinder, bruna ögonbryn, spår av brun färg på Madonnans hår, av blå färg på Madonnans mantel, medan ängeln mantel har fragment av rödgul och blå färg. Båda figurerna har runda fördjupningar (för reliket?) på hjässan. Färgerna gör ett sekundärt intryck och är sannolikt påmålade 1727, på kyrkoherde Passenius' tid, då skåpet renoverades (jfr nedan inskriften på predellan). Höjd 46 cm. Är ej upptagen i Horns kat.

3. Evangelisten Johannes (fig 283) är troligen den enda återstoden av Korsfästelsen från ena flygeln. Bilden står stilistiskt så nära de båda andra skulpturerna från Löt, att de måste vara skurna av samma hand. Figuren står rakt på en grönmålad fotplatta. Han är klädd i en fotsid, rakt fallande livklädnad med långa, åtsittande ärmar. Under fällen sticker en bar, bred fot fram. Manteln håller han ihop framför bälen med höger hand. Vänster hand, som är skadad, har, såvida det rör sig om en Johannes ur en Korsfästelsescen, hållits lyft mot ansiktet i en sörjande

gest. Karnationen är gulaktig, ögon, ögonbryn och det lockiga halvlånga håret bruna, spår av guld på manteln och livklädnad. Manteln guld påbättrat med gul färg, livklädnadens förgyllning delvis övermålad med rött. — Baksidan är, liksom de båda andra skulpturernas, urholkad med ett brett håljärn. Höjd 46 cm.

Krusten på korset och den sörjande Maria från samma skulptur har inte kunnat återfinnas.⁹⁰ Korsfästelsescenen synes ha varit hel ännu när Horns katalog trycktes (1880). Den finns där upptagen i 2: IV, som nr 39: »Fragment af altarskåp (Christus på korset)», men ursprunget anges felaktigt som »Af obekant gifvare».

I Löt förvaras:

4. En pilaster av ek, skulpterad, krederad, rödmålad och med spår av förgyllning. Längd 37 cm. Det jämntjocka skaftet kröns av ett bladklätt kapital. Baksidan är plan och osmyckad. Kapitälens ovansida har ett lodrätt, cylindriskt, borrarhål, 11 cm i diameter, i vilket något har varit intappat. Även på pilasterens bas är två hål inborrade vågrätt, mitt emot varandra.

5. Predellan eller mittpartiets underdel, består av en låg och lång låda av ek, längd 129 cm, djup 13 cm, höjd 9 cm. Stora rester av kredering och röd färg är bevarade. Översidan är målad med krapplack, liksom framsidans övre och nedre ramlist.

Framsidans mittparti utgörs av ett lågt, långt inskriftsfält, på vilket är målat en sekundär inskrift med svart frakturstil: »Thenne Alltare Tafla är Målad ock förbättrad under Pastore, H^r Gustavo Passenio [namnet i kursiv], Åhr effter Christi Börd, 1727». Inskriftsfältet är omramat av en förgylld hålkål samt en röd list.

Under mitten av översidan är ett litet tvärställt trästycke inpassat som stöd, fäst med en träplugg. Sidostyckena är intappade i framstycket, som i sin tur på samma sätt är fäst vid översidan. Den senare är indelad

Fig 283. Marie bebådelse och evangelisten Johannes. Skulpturer, som troligen hört till dörrarna i samma altarskåp som reliefen i fig 282. KLM. Foto R Boström 1973.

The Annunciation and St John the Evangelist. Sculptures that have probably belonged to the doors of the triptych to which the relief in figure 282 belonged.

i tre delar genom två färglösa ränder. Något har alltså varit ställt på detta, när det målades. Översidan är svagt fasad närmast framkanten.

6. Försvunna är själva flyglarna, som på utsidan hade målade framställningar av Törnekröningen och Korsbärandet (se ovan). Inte heller övriga delar av själva skåpet, som 1875 deponerades i Kalmar, har kunnat återfinnas (not 90).

Figurstilen karakteriseras av satta proportioner, breda ansikten och stora händer och fötter. Enligt Roosval är altarskåpet ett baltiskt-nordiskt arbete från något efter mitten eller »senare hälften av 1400-talet». ⁹¹ William Anderson ansåg, att »skulpturstilen har sina förutsättningar i en grupp mecklenburgska skulpturer —

bl a en utmärkt byst av Gud Fader i museet i Schwerin — samt i det sk Riemer-Altar i Nicolaikirche i Stralsund, men visar i uppfattningen en provinsiell efterblivenhet som tyder på en inhemska verkstad ..., troligen har denna haft sitt säte i Kalmar». ⁹²

En madonnaskulptur av lövträ (lind?) deponerades också i KLM 1875 (fig 284 ff). Den stod enligt Inv 1829 under läktaren i den gamla kyrkan och var redan då »gamal och skadad». Skulpturen är utskuren ur tre lodräta trästycken, vilka är fästade vid varandra i sidled medelst rundstavar. Tvärs över en skarv på Jesusbarnets högra axel är en smal träbit fästad som förstärkning samt formad efter axelns kontur. På grund av rörelser i träet

sticker några trästavar ut ur skulpturen, medan andra ligger innanför dess yta. På den urholkade baksidan syns skarvarna tydligt (fig 286). All kredering och färg, som utan tvivel helt dolt skarvarna, är nu helt borta. Skulpturen är skör och skadad av trämask och har blivit rökt flera gånger.

Madonnan står, hennes kropp bildar en svag S-kurva och hon håller huvudet uppåtvänt och något lutat mot barnet. En krona med bred ring, i vilken spirorna (ej bevarade) har varit intappade, vilar på en veckrik huvudduk med fransad kant. Den täcker endast delvis det vågiga håret. Över axlarna bär Maria en mycket veckrik mantel, som är hopfästad över bröstet och lämnar en del av den

fotsida, likaledes veckrika klänningen synlig. Ur manteln, som hänger ned i långa flikar utmed sidorna, sticker underarmarna i snäva, långa ärmarm fram. Maria bär det nakna, knubbiga barnet på sin vänstra arm och fattar med sina båda händer om barnets ben. Dess båda fötter är avslagna, liksom dess vänstra underarm.

Båda figurerna har mandelformade ögon med den övre ögonkonturen mer buktad än den undre på gotiskt manér. Marias ansikte är ovvalt med hög panna, fylliga kinder, bestämd haka och liten mun. Dräktens veckning är mycket rik och mjuk. Figurerna vänder sig båda mot åskådaren. Höjd 155 cm. Nordtyskt arbete från 1400-talets början.⁹³ Deponerad i KLM 1875. Horns kat 2: IV, nr 41.

Försvunnen medeltida skulptur

Utöver de redan nämnda, försvunna delarna av ett delvis bevarat altarskåp har kyrkan ägt ett triumfkrucifix, omnämnt 1654 i samband med dopfontens framflyttning i kyrkan (s 286). I Inv 1829 benämns det »en större g(amma)l H(elig) bild af den korsfäste Frälsaren», som 1829 stod under läktaren, jämte den i fig 284 ff avbildade madonnabilden. Det kallades 1874 »1 st bild af Frälsaren», när församlingen beslutade om depositionen (st prot 15/2 1874).

Det är det först uppräknade föremålet på Södermarks ovan citerade kvitto, i museets äldsta liggare kallas det endast »1 krucifix», och det är även upptaget i Horns kat (2: IV, nr 47) under rubriken »Bilder af den korsfäste och af den upståndne Christius» och där anges även måttet till 6 fot, dvs ca 178 cm. Vad som däremot inte uppges i katalogen, är

Fig 284. Madonnan med barnet. Nordtyskt arbete från 1400-talets början. KLM. Foto S Hallgren 1973.

Madonna and Child. North German work dating from the beginning of the 15th century.

Fig 285. Madonnans och barnets huvuden, detalj av fig 284. Foto S Hallgren 1973.

The heads of the Madonna and Child, detail from figure 284.

ursprungsorten. Krucifixet har ännu inte gått att identifiera bland de anonyma bilderna i KLM (jfr not 90).

Altaruppsats 1779

På södra väggen i Nya kyrkan hänger delar av en altaruppsats (fig 287), som tillverkades 1779 av And G Wadsten.⁹⁴ Mittpartiet består av en Golgata-framställning med den sörjande Maria Magdalena vid korsets fot, målade på duk i dova oljefärger, där blågrönt och rödbrunt dominerar. På korsets inskriftstavla: IESUS / NAZARENUS / REX / IUDAEORUM. Jerusalem i bakgrunden t h liknar ett hörn av Borgholms slott. Höjd 181 cm. Ursprungligen torde målningen ha varit högre och avslutad upptill i en rundbåge, så som var brukligt på Wadstens altartavlor.

Tavlan har påmålat och troligen ändrats, när den fick sin nuvarande, förgyllda ram, vilket sannolikt skedde 1858, då Nya kyrkan fick sin nuvarande altaruppsats (se nedan).

På ömse sidor om tavlan står två reliefartade skulpturer, föreställande Moses med Lagens tavlor och Johannes Döparen. På ramen Guds lamm, vilande på boken med de sju inseglen (jfr Uppenbarelsebokens 5:e kapitel), omgivet av två urnor med små låga blommor och höga, palmliknande kvistar. Från ramens nedre kortsida nedhänger en musselformad kartusch, omgiven av blommor och blad, i vilken är målade en inskrift med svart frakturstil: »Math 26 38 / Min själ är be/dröfwad in til / döden.»

Liksom Wadstens övriga altarprydnader utmärker sig denna av en äkta

Fig 286. Baksidan av madonnaskulpturen i fig 284 f. Foto S Hallgren 1973.

The rear side of the Madonna sculpture in figures 284 and 285.

fromhet, som griper, trots brister i figurteckningen.

Altarprydnadens olika delar har flyttats om 1858. Försvunnit har de arkitektoniska delarna och en sol inom en molnkrans, som utgjorde krön. Den beskrivs i Inv 1828 som »en molnomgifven Sol med Jehovah [hebreiska bokstäver]». Enligt samma källa var lammet placerat under solen och under detta i sin tur den kartusch, som nu är fäst nederst på tavlan. Johannes Döparen höll då »en pappersrimsa, hvarpå läses: 'Si Guds Lamb. Ioh. 1. Cap v 29'».

Vidare var tavlan enligt Inv 1829

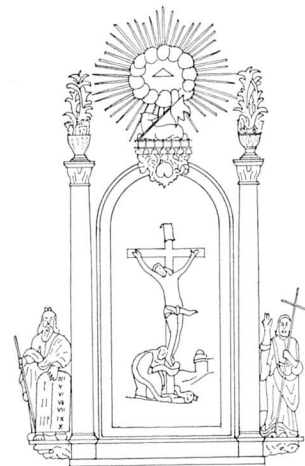
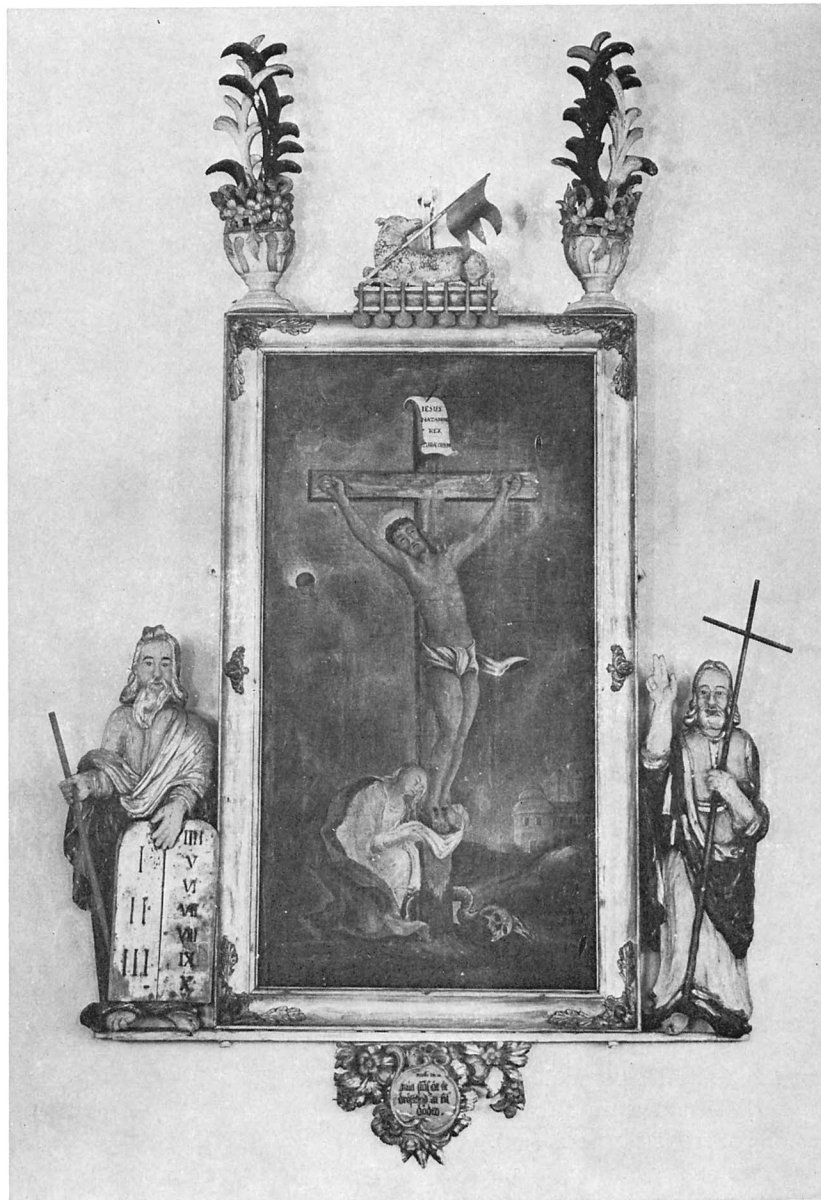

Fig 288. Rekonstruktion av Wadstens altarpupsats i fig 287. R Boström och J Söderberg 1974.

Reconstruction of Wadsten's altarpiece, shown in figure 287.

Fig 287. Altartavla av And G Wadsten från 1779, omflyttad och reducerad efter 1842. Foto S Hallgren 1973.

Altarpiece by And G Wadsten dating from 1779, moved and reduced in size after 1842.

försedd med bibelcitater, vilka troligen var anbringade på en predella: »under läses språket, 'Christus ... syndare Rom. 5:8. Och genom hans sår ... helade Ef. 5:5'».

Med stöd av denna beskrivning och jämförelser mellan andra, av Wadsten komponerade uppsatser, har rekonstruktionen i fig 288 utarbetats.

Ahlqvist återger en inskrift, som stod på det högra (=norra) postamentet: »Min högd & min prydnad

har jag ärnått då Kyrkioherden Herr Dan. Brusenius vårdade denna försambl. och såg både mig och thetta Herrans hus tillgodo». På det vänstra (=södra) postamentet stod: »Gud till ära, kyrkan till prydnad, är jag uppsatt, år 1779, för kyrkans och försambl: egen kostnad. Åldermän voro: And: Mickelson i Hvalsnäs och Olof Person i Hjärpestad. Sculp. & Pingxit (!) And: Georg: Wadsten» (Ahlqvist, Saml III, s 33). Altarpupsatsen stod

ursprungligen på ett träaltare, sannolikt det som nu används i Nya kyrkan (se nedan).

Två i KLM förvarade träskulpturer, föreställande kvinnliga genier, uppges i Horns kat komma från Löts församling (Horns kat 2, 1880, nr 66). Dessa 1700-talsskulpturer har av allt att döma ingenting med Löt att göra, i varje fall inte med Wadstens altarpupsats, som har en helt annan stil. Däremot visar kvinnobilderna stor

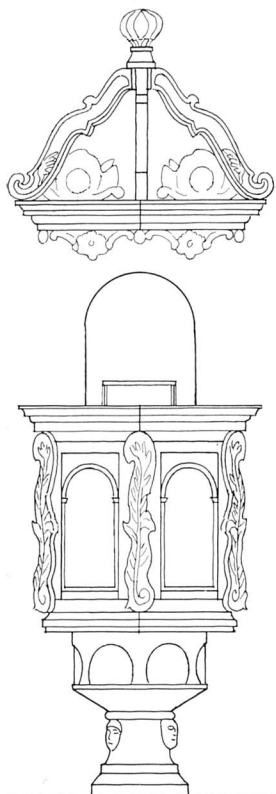

Fig 290. Rekonstruktion av And G Wadstens predikstol. R. Boström och J Söderberg 1974.

Reconstruction of And G Wadsten's pulpit.

Fig 289. Skulpterade voluter av trä, sannolikt rester av And G Wadstens predikstol från 1771 (jfr fig 290). Foto S Hallgren 1973.

Carved wooden volutes, probably remains of And G Wadsten's pulpit, made in 1771 (cf fig 290).

stilistisk överensstämmelse med ett par andra skulpturer i KLM, Kristus visar sina sår och Johannes Döparen, vilka enligt Horns kat skulle härröra från grannkyrkan Alböke (Horns kat 2, nr 54, 55). Troligen ha de fyra bilderna ingått i samma altarpupp, dock inte i Alböke kyrka. Jfr not 90.

Predikstolar, timglas

Två predikstolar är kända: 1. Omtalas första gången 1660, då församlingen förgäves uppmanades från prediksto-

len att betala sin skuld till kyrkan (st prot). Den stod ursprungligen på södra sidan vid den »första och främste stolen på mansfolkssidan» (Bänkl 1737), förmodligen i långhusets sydöstra hörn. En utgift 1697 »för Recket på predikestolen» avser kanske en utsmyckning eller reparation.

Vid den stora ombyggnaden 1770 flyttades den till norra sidan: »Predikstolen flyttades ifrån Södra till norre sidan, och uppgång med behörige

trappsteg giordes igenom muren ifrån Sacristigan» (C2, Om förbättr 1770). Om predikstolens utseende finns däremot inga uppgifter.

2. År 1771 »giordes en ny Predikstol, som straxt med guld, Silfwer och wackra färger stofferades» (C2, Om förbättr). Det är troligt, att Wadsten som 1774 fick betalt för sitt arbete i kyrkan, bl a målning, hade något att göra med predikstolen.

Inv 1829 innehåller bl a en utförlig beskrivning: »Prädikstolen, som stöd-

jer sig på en Dopfont af brun sten med uthuggne bilder på foten [jfr fig 233] är gamal och har fyra blå speglar med förgylta prydnader uti; samt öfver en i gamla smaken med bildthuggeri arbetad himmel och vanlig Dufva därunder. Uppgången till Predikstolen är från Sakerstian genom vägen.»

På Löfgrens planritningar (fig 246, 278) har predikstolen tydligt svängda sidor och en markerad bokbräda. Brytningspunkterna mellan predikstolens speglar ser ut som något slag av förkroppningar.

Predikstolen flyttades över till Nya kyrkan 1842 och gjorde tjänst till 1858, då den byttes ut mot den nuvarande. På tornvinden förvaras några fragment, som sannolikt härstammar från 1771 års predikstol och som påträffades på den forna skolans vind på 1930-talet:

1–5. Voluter av skulpterat trä (nederst i fig 289). Utmed den svängda kanten löper en smal, slät ram, innanför vilken ornamentiken utbreder sig på ena hälften av voluten. Från ramen utväxer en späd kvist och avtecknar sig mot den tvärreffiade bakgrunden. Längd 103 cm, tjocklek 8 cm. — 6–10. Voluter av samma grundform som föregående, men utan markering av konturen (de övre i fig 289). Hela ytan är täckt med feta, palmliknande grenar, besläktade med dem som kröner den gamla altaruppsatsen (jfr fig 287) och även med spår av samma gulgröna, svarta och ljusblå färg som på denna. Ur ena änden utsticker en tapp. Längd 107 cm, tjocklek 11 cm. — 11. Skulpterat, päronformat träklot med en lång tapp utväxande ur den smala änden. Klotet är överklätt med långsmala blad med tydliga nerver. Hänger nu fastspikat på en bjälke i tredje tornvåningen.

Två voluter av vardera sorten är endast skulpterade på ena sidan och har troligen varit vända mot vägen. Troligen har nr 6–11 markerat hörnen på korgen, med tapparna in-

fogade i dess karm, medan nr 1–5 har utgjort ljudtakets genombrutna krona.

I rekonstruktionen fig 290 har predikstolen gjorts femsidig. Om den närmast långhusväggen befintliga innersta spegeln saknade såväl volut som ornering (jfr uppgiften i Inv 1829 om fyra speglar), stämmer antalet med de bevarade fragmenten.

Två timlas är kända men ej längre bevarade: 1. Inköptes 1693 (räk). Det hade två »rum», dvs glas (inv 1713), vilka visade hel och halv timme (inv 1711). — 2. Anskaffades 1749 till predikstolen (räk). Det hade fyra glas (Inv 1829).

Bokstol

En bokstol (ungefär klockarebänk, jfr ovan, Långlöt, s 209, not 94), omtalas 1765, då socknens drängar förbjöds, att under sön- och helgdagar sitta i bokstolen, klockaren till hinders (st prot). Den stod troligen i koret.

Bänkar, brudbänk (»serla»)

De äldsta kända bänkarna omtalas första gången 1662. Då inköpte man 6 tolfte bräder, av vilka stolarna byggdes 1665 (st prot och räk).

1715 gjordes bl a stolar i koret. 1722 och 1733 uppmanades församlingen att göra en bänkdelling, vilket dittills inte hade skett (vis prot). Den gjordes 1737. 1793 beslöt man, att en ny bänkdelling »äntligen» skulle företas (st prot), sannolikt på grund av att läktaren just hade byggts om och fått nya bänkar. I början av 1800-talet (fig 246) var hela kyrkan ända bort till västportalen fylld av sittplatser. För dem som satt längst bak i tornets bottenvåning, måste det ha varit mörkt och trångt, eftersom läktaren sträckte sig ända ut i tornet. Observera, att mittgången i långhuset var anpassad efter den 1770 rivna mittpelaren (fig 246, 278; jfr fig 276).

En »särila för brudfolk» anskaffades 1771 (fig 310). Den står i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Läktare, orgel

En läktare byggdes av allt att döma 1693 (räk). Den stod längst bak i kyrkan under valvet i tornets bottenvåning (jfr nedan) och rymde endast sex bänkar. Det framgår nämligen av Bänkdeln 1737, att stolrummen på läktaren fortfarande skulle innehas av båtsmän, drängar och gossar. Läktaren måste ha varit både mörk och obekväm (jfr nedan citerade vis prot 1774). Läger man till ca $\frac{1}{2}$ m till de 290 cm, som det nedre tornvalvet nu mäter i hjässan, innebär det, att man knappast kunde stå rak, varken över eller under läktaren. Den belystes sedan 1710 av ett litet fönster i väster, över portalen.

1738 hade man utgifter, okänt vilka, för läktaren (räk). Ett beslut 1763, upprepat 1767, att bryta ut valv och pelare i kyrkan, för att få bättre utrymme, uppsköts sistnämnda år, tills den nya kyrkoherden hade tillträtt (jfr not 21). Den stora ombyggnaden 1770 (jfr ovan, Byggnadshistoria, period X) medförde emellertid inte, att man även bröt ut valvet över tornets bottenvåning. Vid visitationen 1774 föreslog biskopen, att detta valv skulle tagas bort, »som Läktaren bak i Kyrkan ännu är långt nedre i anseende till hwallfwets låga ställning under tornet» och församlingsborna, med pastor i spetsen, förklarade sig också eniga härom, när bättre tider randades.

Även 1784 diskuterades, »om de monga onyttiga hwallfwen bak i kyrkan kunde borttagas, och mera utrymme gifwas i kyrkan för en tilltagande folkmängd» (st prot). Frågan togs åter upp 1795, men när tornet byggdes om 1797, berördes inte bottenvåningen. Även senare diskuterades tornvalvets borttagande, utan resultat, lyckligtvis, ur antikvarisk synpunkt.

1792 företogs en mindre ombyggnad, då äntligen »Läktaren [blev förbättrad] med Balkar, golf, nya stolar m m» (C2, Om förbättr). Vi ser på Löfgrens planritningar (fig 246,

Fig 291. Nummertavla, sannolikt skulpterad av And G Wadsten på 1770-talet, samt kistplåtar från 1861. Foto S Hallgren 1973.

Hymnboard, probably carved by And G Wadsten in the 1770's, and coffin plates dating from 1861.

278) en prickad markering, som visar, att läktaren sträckte sig fram till det västligaste fönstret på långhusets norra sida och bars upp av en pelare i hörnet av norra bänkkvar-

teret. Fasaden var målad (sannolikt av Wadsten), »med åtskilliga färgor» (Inv 1829), liksom altarringen och bänkarna nere i kyrkan. Samtidigt som man 1792 beslöt att reparera

läktaren, fattade man också beslutet att hålla kyrkans västra dörr öppen sön- och helgdagar under sommaren, förmodligen för att det skulle bli något ljusare längst bak i kyrkan.

Fig 292. Oblatask nr 1, av svarvat trä, 1600-talet, samt nr 2, av försilvråd mässing, inköpt 1788. Foto S Hallgren 1973.

Bread-box no 1, turned wood, 17th century, and no 2, of silverplated brass, purchased in 1788.

1798 bröt man igenom muren mellan vapenhuset och långhuset och gjorde en trätappa från vapenhuset direkt till läktaren (fig 246, 278).

1828 »Pålades en pligt af en Rdr Banco för den som hädanefter fortfar med den dåliga wanan att ifrån Lectaren nedspotta i Kyrkan» (kr prot), ett oskick, som förekommit i många kyrkor. — Ingen orgel är känd i Gamla kyrkan.

Nummertavla

En nummertavla (fig 291) med ramen krönt av ett skulpterat överstycke i rokokostil med rocailler, en ros och en stjärna, är förmodligen tillverkad av And G Wadsten, av stilen att döma. Höjd 122 cm, bredd 65 cm. — Hela tavlan är numera svartmålad, men ursprungligen var ramen förgylld (Inv 1829). Några siffror samt bokstaven W, utklippta i vitmålat järnbleck, är också bevarade.

Dopredskap

Den romanska dopfunten (fig 233, 312 ff, beskriven nedan under Nya kyrkan), användes mellan 1770 och 1842 som sockel under predikstolen och från 1842 som solvisaresockel.

Den återfick sin rätta uppgift 1923 och står nu i Nya kyrkans kor.

Ursprungligen torde funten ha stått i långhuset, innanför sydportalen, i mitten av 1200-talet möjligen flyttad till det kapell-liknande vapenhuset utanför sydportalen eller till tornets bottenvåning (jfr Byggnadshistoria, perioderna VI och VII). 1654 bestämdes det, att »Funten skall på bequemligitt rum stellas» ... »Funten i Lötz kyrkia skal stellas fram om korset [triumfkrucefifixet?] i gången, ded och Församlingen bejakade» (vis prot), med tillägg i marginalen: »Ähr straxt der efter framstelt». Däremot framgår det inte av protokollet, var i kyrkans bakre regioner funten hade stått före 1654.

Dopfunten fick ett (trä)lock 1693 (räk).

Följande dopfat eller -skålar är kända: 1. »Funtt ketil — 1 st:», omnämnd i slutet av 1500-talet (PB vis), även omnämnd 1652: »It Funtbäken af Messing» (inv). — 2. I ett tillägg till inv 1777 omtalas en dopskål med fat av tenn, donerad av kyrkoherden Dan. Brusenius (not 21). Omnämnd i inv 1828 och 1829. Intetdera av dopfaten är bevarade.

Fig 293. Brudkrona av förgyllt silver, inköpt 1751, med tillhörande kopparfodral. Foto S Hallgren 1973.

Bridal crown, silver-gilt, purchased in 1751, with its copper container.

Nattvardskärl, brudkrona, övrigt silver

1566 bestod kyrkans silver dels av »Penningar — 8 marker», dels av två kalkar: 1. »1 kalk o disk vog — 29 lod». ⁹⁵ — 2. »1 kalk o disk vog — 18 lod». Samma antal kalkar fanns kvar 1591 (PB vis): »Kalcker medh sin behör [dvs patener] — 2 ste». I samma inventarium upptas bl a också »Thenflaska — 1 ste».

Den ovan med nr 1 betecknade kalken återfinns inte senare i arkivalierna. Vad nr 2 beträffar, står det följande i inv 1652 (med senare tillägg): »Kalk och dijsk hwit Sylfwr gammal och söndrigh — 16 lodh uppiorde och förbättrades, ähr [1]653, väger 23 lodh oförgylt». St prot 1653 har ytterligare upplysningar att ge om samma kalk: »Efter Messerkalken war Sondrig och nästan lijten wardt Samtyckt, at hon skulle förnyas och bettras» ... »som och skedde». Bland utgifter för samma år märks bl a 7 lod silver för mässkalkens förbättrande. År 1680 reparerades (»förfärdigades») kalken, så även 1689 och 1699 (räk). Den ersattes, troligen 1711 (inv), med följande:

3. »Kalk med patéen Nij oförgylt skall wägas och wigten i kiörkioboken

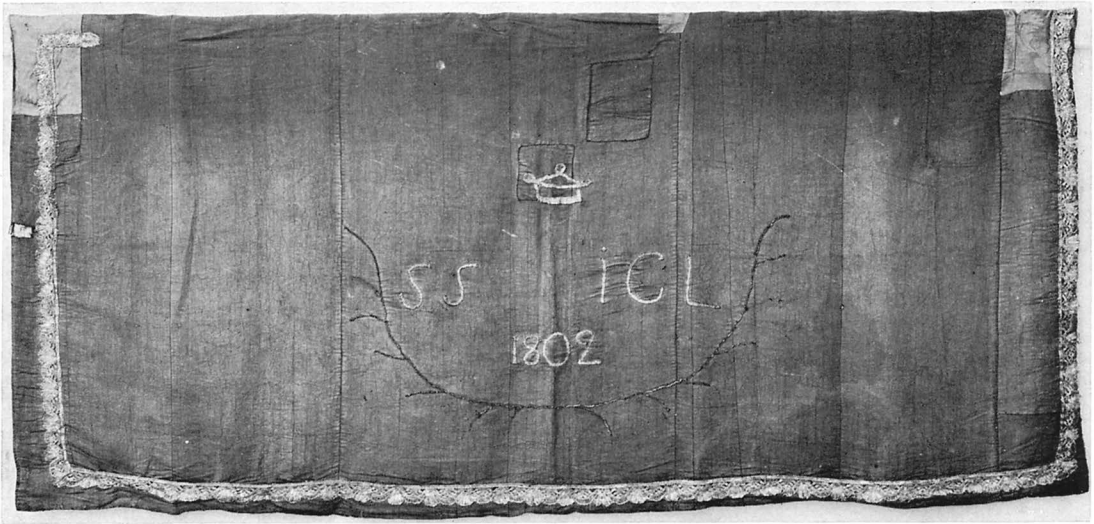

Fig 294. Antependium av blå sidenrips med knypplad silverspets och broderi av silvercannetill, skänkt 1802 och deponerat i SHM (inv nr 23 005:28). Foto S Hallgren 1975.

Antependium of blue silk rep, with silver bobbin lace and embroidery in silver cannetille, donated in 1802, now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

införas, och som Deña kalk vill gärna ärgas, så blef afsagt att den skall med patenet förgyllas» (inv 1713). Förgyllningen gjordes 1718 (räk). Kalken vägde 22 lod (Inv 1829). Den lagades och förgylldes ännu en gång 1840 (räk), men när den nya kalken anskaffades 1856 för Nya kyrkan, lämnades antagligen den gamla emellan, i varje fall finns den inte kvar.

Två oblataskar är bevarade (fig 292), inga andra är nämnda i arkivalierna: 1. Av svarvat trä (ask?), rund, tillplattad. Diameter 12 cm, höjd 7,5 cm. På locket är ett litet S inskuret, på botten utsida dels R, dels ett bomärke, detsamma som även finns på två gravstenar, dels nr 21 på kyrkogården, dels gravsten nr 9 i Nya kyrkans vapenhus. 1600-talet. — 2. Av försilvrad mässing, oval, bukiga sidor och vilande på fyra gripfötter. Ornerad med rokokooramentik i drivet och graverat arbete, frukter och rocailler (grannkyrkan Alböke har en liknande). Inköpt 1788. Längd 11,5 cm, höjd 11 cm.

I stället för vinkannor användes tennflaskor: 1. Den ovan år 1591 nämnda (PB vis). — 2. Omtalas

jämte nr 1 1652: »Een större och mindre Teenflaskor Söndrighe» (inv). I ett tillägg i samma inv heter det: »Till een Kanneflaska förnyat 1660», dvs de gamla tennkannorna lämnades i utbyte mot en ny, här benämnd nr 3. — 3. Rymmande en kanna och gjord 1660 av tennkannorna 1–2. 1828 heter det om den: »en gammal tennflaska, utsliten och förstörd» (inv), även följande år nämns den i inv, men förekommer därefter inte i arkivalierna. Kanske lämnades den i utbyte mot en dopskål av tenn, som 1842 anskaffades för Nya kyrkan.

Kyrkan fick ingen sockenbudskalk förrän 1748, den används fortfarande och beskrivs nedan (Nya kyrkan). 1713 heter det: »Sochnbudz kalk fins intet, och blef slutit att skall en lijten med pateen förferdigas 1 st» (vis prot), men inte heller vid följande visitation hade man ännu haft råd att skaffa någon. Däremot finns en sockenbudsfaska av tenn upptagen i inv 1713, utbytt mot nya 1757 (räk) och 1787 (räk), kanske lånade man Alböke kyrkas sockenbudstyg vid sockenbud i Löts församling före 1748?

Brudkrona (fig 293) av förgyllt

silver med gjutna ornament, päronformade spetsar, samt påsatta små oförgyllda ornament, löv, blommor och keruber i drivet och graverat arbete. Stämpel: W. Höjd 10 cm. Diameter 19 cm (övre) och 14,5 cm (nedre). Inköpt 1751 (räk). Reparerades och förgylldes 1779, lagades också 1789, denna gången hos »Kellberg»⁹⁶ samt 1812 (räk). Förvaras i en kopparbuske (fig 293) med drivna ornament på det kupiga locket och spår av förtening på insidan.

Bland kyrkans inkomster för 1654 märks en silvervåg (?), ej bevarad.

Rökelsekar

»Eldkar — 1 ste», endast upptaget i PB vis 1591, är inte längre bevarat.

Ljusredskap

Inga ljusredskap är nämnda 1591 (PB vis).

Tre ljuskronor av mässing från 1742, 1743 och 1749 hänger i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

1712 inköptes en ljuskrona, sannolikt av mässing. Den är inte bevarad. Försvunna är också bl a en ljuskrona av trä med tolv pipor (inv 1713) samt

Fig 295. Kalkduk av vit taft med mångfärgade broderier i petit point, skänkt 1827 av prostinnan Christina Ulrica Ekström. Hovfoto Walter Olson, Kalmar 1949.

Chalice veil of white taffeta, with multicoloured petit point embroidery, donated in 1827.

en under rubriken Järnsaker upptagen krona med fyra pipor (Inv 1829).

Ett par väggplåtar av mässing skänktes före 1774 (inv) till kyrkan av prostinnan Passenius (not 2). De hängde 1829 vid predikstolen och numera i Nya kyrkans kor (se vidare, Nya kyrkan).

En mässingsstake för tre ljus (fig 316), första gången upptagen i inv 1652 samt en för tre ljus från omkring 1780 står också i Nya kyrkan och beskrivs nedan, likaså tre ljusstakar av tenn (fig 317 f).

Försvunna är däremot tre eller fyra ljusstakar. Enligt Inv 1829 stod inte mindre än åtta ljusstakar av tenn »omkring Altaret». Inte heller ett par ljusstakar av sten med järnpigg, upptagna i inv 1713, är kvar.

Tre strutformade ljushållare av järn med en vass pigg nedtill, två av dem påträffades i tornet under den s k

dammsugningen 1974 (se nedan, Lösfynd). Genomsnittlig längd 12 cm. Har antagligen stått nedstuckna i tornets ljusgluggar.

Textilier

År 1591 ägde Löts kyrka ett ganska stort textillörråd (PB vis):⁹⁷

»Messehackler — 2 med sin behö-
ring [dvs mässkjortor m m]

Alterkläde — 1 Rött aff Engelst.

Röcklin — 1 st

handkläde — 5 st

— — —

Örnagätt — 2 str.»

I senare arkivalier kan man få närmare upplysningar om deras utseende och hur de efter hand decimeras och ersätts med nya. Ingenting härav är bevarat till våra dagar. — Ordförklaringar se Långlöt not 100, Löt not 97 samt Egby not 54.

Av detta återstod 1652 endast »Een gam. Messehake!», en »halflitin

messesärk», »Ett altarkläde af linnet tryckt» samt »it litet örengot» (inv).

Antependier (altarkläden): 1. Det ovan i inv 1591 och 1652 upptagna. — 2. Av blommigt »Callmic» med kors och två ränder äkta galoner (inv 1713). Ej bevarat. — 3. (Fig 294) »1 Blått Altarkläde af Taft med Silverspits» (inv 1828). Inv 1829 innehåller samma beskrivning, med tillägget »och påsydd gul krona och bokst: S.S.I.C.L. 1802» samt upplysningen, att antependiet är skänkt till kyrkan av kontraktsprosten S Sahlsten.⁹⁸ Blå sidenrips, i kanten knypplad silverspets och broderier i silverkantilj.

Mått: 180 × 143 cm.

Skänkt till NordM (inv nr 38 702), därifrån dep i SHM (inv nr 23 005: 28).

Kalkdukar:

Kalkkläden: 1. »Ett kalkkläde nytt med swart Sijlke stofferat, gifwit af

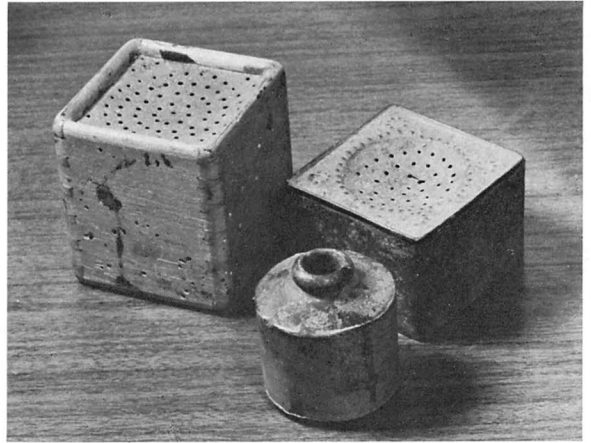

Fig 296. a-c. Sanddosor, den ena av trä, den andra av bleckplåt, samt bläckhorn av stengods. 1700-talet? Foto S Hallgren 1973.

a-c. Sand-boxes, one of wood, the other of tin-plate, and inkwell of earthenware. 18th century?

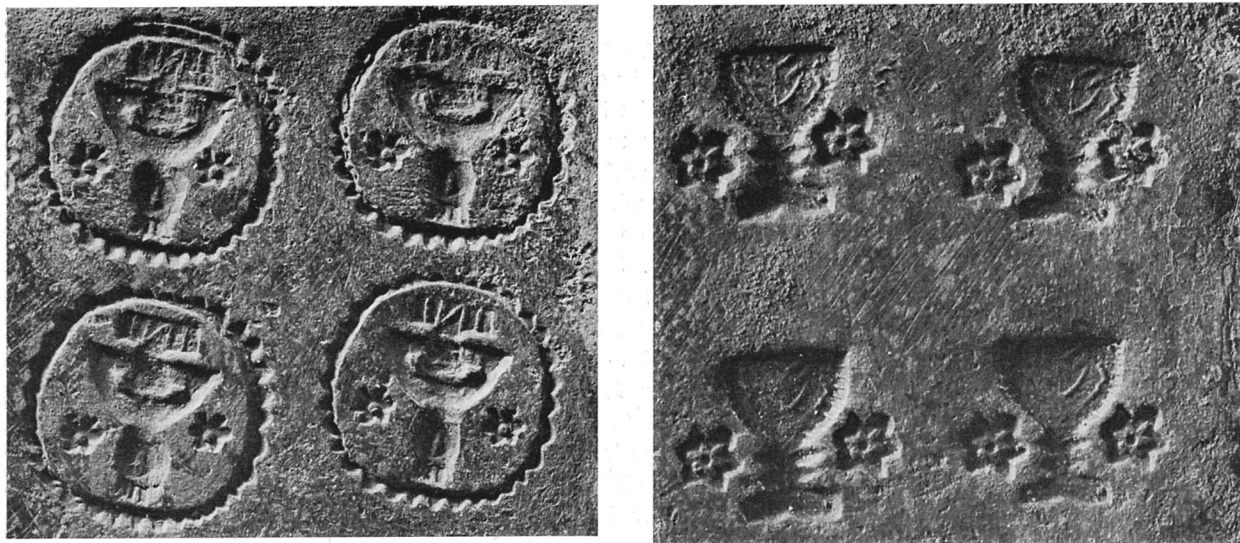

Fig 297a–b. Detaljer av oblatjärn, stämplat N B (Näfv kvarns bruk?). Tillhör Alböke och Löts kyrkor gemensamt. Foto S Hallgren 1973.

Details of wafer-iron, stamped N B (Näfv kvarn Ironworks?). Owned jointly by the churches of Alböke and Löt.

pastoris hustru [Ingrid Mattsdotter, not 127] 653»⁹⁹ (tilllägg i inv. 1652). Ej bevarat. — 2. »Ett annat [kalkkläde] nytt med Swart silke Stofferat, gifwit af Larss Krantz i Starrby (?) Kläde 3/4 al A^o 689» (tilllägg i inv. 1652). Slutet av den citerade meningen är oklar. Har donatorn skänkt kläde, som försålades, så att man fick pengar till ett kalkkläde? Ej bevarat. — 3. »1 Blått Kalkkläde med silfverspitsar, gammalt» (Inv 1829). Möjligen identiskt med något av föregående. Ej bevarat. — 4. (Fig 295). »1 Nytt dito [kalkkläde] af hvit Taft, skänkt av fru Prostinnan [Christina Catharina] Ekström¹⁰⁰ År 1827.» Sidenet är nu mörknat. Broderier i petit point med naturliga färger: i mitten Guds öga inom en strålände triangel, runt kanten en vinranka. Gulgrön silkesfrans. 53 × 53 cm med frans. Inom glas och ram. Kalmar utst kat nr 102.

Mässhakar: 1–2. Se ovan. Endast en av dem var bevarad 1713 (inv), den var av »rosigt blått sammet och guldblommor». 1733 var den så sliten, att man beslöt att skaffa en ny (vis 5 – 755315 Löt och Egby kyrkor

prot). — 3. Av ursprungligen röd, numera brun sidendamast (fig 319 ff), anskaffad före 1748 (inv). Den beskrivs närmare nedan, se Nya kyrkan.

Bland i Inv 1829 uppräknade, ej längre bevarade textilier märks bl a en gammal prästkappa av kamelott, en ny dito av »Bombassein», en (altar)duk »af Slissing med spetsar». Tre bårtäcken av svart vadmal, två gamla och ett nytt samt en gammal diskduk av dräll. Förkommen är också en fana, som 1829 stod nedanför sakristidörren, »... svart ... med ett hjerta af mässing och tvänne sammanbundne G med III uti, skänkt af Prostinnan Brusenius till 5te Bataljonen af Ölands fricorps». Ahlqvist berättar om denna fana, att den hade Ölands vapen i broderi och att den användes av frikåren på ön under vapenövningen 1788 (2: 1, s 139).

Gravminnen

Gravstenar:

1. Ett hörnstycke av en medeltida gravsten av grå kalksten med mycket nött översida och en grund rand inhuggen 2,5 cm från kanten. Pro-

filerad kant: skråhuggen platt + skråkant med mer lodrät behuggning och kantslag. Spräckt i tre stycken, sammanlagd storlek 53 × 32 × 7,5 cm. Påträffad 1968 under golvet i Nya kyrkan som underlag till altaret. Nu i tornet.

Följande stenar har legat i Gamla kyrkans golv:

2. Av röd kalksten. Låg enligt Inv 1829 i vapenhuset (söder om kyrkan) med inskrift »på övre planen», dvs övre kartuschen:

TORSTEN ANDERSON DÖDH DEN 5 APR. ÅR 1669.

I en medaljong mitt på samma sten var inhugget:

T.A.S. / G (eller S) N.D.

samt på »nedre planen», dvs i understa kartuschen,

S.S.S. / M.O.D. / ANO 1754.

Håkansson nr 525.

Denna sten har blivit sönderhuggen i fyra delar och lagd som ram omkring den sk begraven (se ovan, Kyrkogården, grav nr 44). Den hela stenens mått kan beräknas till 190 × 165 cm. Utsmyckningen liknar den på stenarna fig 325, 326. Under

skölden (»medaljongen») med ägar-
nas initialer, mitt på stenen, ett bo-
märke, likt ett halster.

3. Låg enligt Ahlqvist (2: 1, s 140)
i kyrkans kor och hade inskriften:

HÄR HVILAR S. HERR GABRIEL LOTH-
GIUS¹⁰¹ VERBI DIV. MR VID LÖT OCH
ALBÖKE UTHI 10 ÅHR SAMPT LOCI
PASTOR UTHI 10 ÅHR AFSOMNADE 1688
43 ÅHR GAMMAL.

Håkansson nr 528. Har ej återfunnits.

4. Låg enligt Ahlqvist i kyrkans
kor under klockarestolen (2: 1, s 139).
Hällen var prydd med en oval blad-
krans, i denna kalk och svävande
oblat. Inskrift:

MORS ULTIMA RERVUM

(=Döden är alltings yttersta gräns).
Man vet icke, vem som här ligger
begravd, stenen förefaller att tillhöra
1600-talet. Mått enligt Ahlqvist: 1³/₄
alnar lång (Saml III, s 33). — Håkans-
son nr 530. Ej återfunnen.

5. Låg enligt Inv 1829 i vapenhuset
vid kyrkans södra sida, med in-
skriften:

HÄR UNDER HWILA H.K.S. / J.L.D.

samt i kantskrift:

CHRISTUS ÄR MITT LIF ...

Håkansson nr 573. Ej återfunnen.

6. Hörnet av en gravhäll av grå
kalksten, 45 × 46 cm, ligger nu lös i
tornets tredje våning. Den är skulp-
terad med en sexbladig rosett (formad
med hjälp av en passare), som av-
tecknar sig mot en nedsänkt botten.
Ett stycke av en rund kartusch med
en sköld skymtar. Inga spår av
inskrift synliga. Nederst i torntrap-
pan ligger ett fragment, som möjligen
också tillhört samma sten, 65 × 23
cm. Var denna sten, som ej har gått
att identifiera, ursprungligen har
varit placerad, är obekant.

Kungatal

Gustav III:s tal till ständerna 21/8
1772, tryckt i Stockholm hos Henr
Fougé 1772. Något skadat. Upp-
klustrat på en furupannå. Svartmålad,
profilerad ram. 64 × 51 cm (med
ram).

Möbler m m

»En Jernslagen gammal kista», upp-
tagen i inv 1652 är sedan länge för-
svunnen. Tre andra kistor från 1600-
och 1700-talen samt ett skåp från 1770
står i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Två kubiska sanddosor är bevarade
(fig 296a–b). Den ena är av trä.
67 × 57 × 72 mm. Den andra är av
förtent bleckplåt med punsad över-
sida, 65 × 65 × 47 mm. Betecknad som
gammal i Inv 1829. — Ett bläckhorn
av stengods (fig 296c), runt, dia-
meter 49 mm.

Jordfästningsspade med blad av
gjutjärn och skaft av svarvad ek.
På framsidan av bladets fäste är
instansat bokstaven K samt på bak-
sidan årtalet 1815. Längd 93 cm.

Spadar av trä med järnblad, upp-
tagna i Inv 1829, är ännu bevarade
och står i tornet: 1. På baksidan
märkt LK (=Löts Kyrka), längd 99
cm. — 2. Märkt LK på framsidan.
Längd 92 cm. — 3. Längd 97 cm. —
4. Endast det järnskodda träbladet
återstår, längd 39 cm. — 5. Endast
järnförstärkningen bevarad, längd
30 cm. Spadarna har kalkbruksrester.
Kanske användes de vid kyrkobygget
1842.

En talja av trä, formad av ett fyr-
sidigt ämne. Total längd 96 cm.
Trissan borta.

Oblatjärn

Oblatjärn för 16 oblater (fig 297a–b).
På ena plattan krucifix, omgivet av
stjärnor och däröver INI (!), på den
andra kalk, omgiven av stjärnor,
mycket schematiskt tecknade. For-
men för varje oblat utstansad med
ett och samma järn, som tagit olika
djupt. Stämplat NB (Näfvevarns
bruk?). Upptaget i Inv 1829, där det
anges tillhöra Löt och Alböke för-
samlingar gemensamt. Total längd
78 cm, plattorna 14,3 × 14,3 cm.

Böcker

1591 ägde kyrkan följande böcker
(PB vis):

»Suensk Biblia Enn

Enn halfdell officiale — 1 ste
Manuale — 1 ste» (det är oklart, om
»Enn» hör till bibeln eller »officiale»).

Inv 1652 räknar upp följande böc-
ker: »Een g. psalmbok öde», »Een
obunden handbook», med ett tillägg
»Ano 653 förbunden och bättrat».
»Biblia Svensis ... (?) versibus kiöpt
aff bådhä kyrkones pgr — 12 dlr
sylfnt», »Een gammal Biblia, till-
hörig Lötz kyrkia allena». — 1655
inköptes »Een Psalmbok för kyrkones
pēgr» (tillägg i inv 1652).

Flera av dessa böcker är fortfa-
rande bevarade och förvaras i en järn-
beslagen kista under läktaren i Nya
kyrkan.

Karl XII:s bibel anskaffades före
1711 (inv) och förvaras i Nya kyrkan.

Lösfynd

Vid en s k dammsugning (not 107, se
Nya kyrkan) i tornet våren 1974 på-
träffades, ovanligt nog, inga mynt.
Inte heller var antalet föremål lika
stort som vid tidigare gjorda under-
sökningar av samma omfattning. Det
främsta intresset tilldrar sig två s k
ströningar, runda bronsbleck med
hål i kanten för fastsyning, hand-
smidda spikar, ett flintstycke, några
knappar, en bärnstenspärla (?), två
ljushållare av smidesjärn, kol samt
obrända ben (måltidsrester).

Klockor

Kyrkan ägde ovanligt många kloc-
kor 1591 (PB vis):

»Klockor j stapalen — 3
i kyrkian — 4 små.»

Sannolikt gick de flesta av dem för-
lorade under kriget 1611.

Kyrkans enda klocka, upptagen
i inv 1652, vägde 2 skeppund. Den är
också upptagen 1713, men omgöts
troligen 1720, ty detta år erhöll klock-
gjutaren på klockan 76 daler smt
(räk). Även 1761 göts klockan om,
denna gången av Anders Greberg
(not 130).

Sedan ännu en klocka anskaffats,
den nuvarande storklockan, gjuten i
Stockholm 1786 av J J Mårtensson

(not 129) är nu Grebergs klocka lillklocka. Båda klockorna beskrivs nedan, se Nya kyrkan.

Klockorna hängde ursprungligen i västtornet, men flyttades, antagligen under senmedeltiden, ut i en stapel på kyrkogården (not 11). 1797 hängdes åter kyrkans klockor i stentornet.

En av de små 1591 nämnda klockorna, utan tvivel en sanctusklocka, hängde 1634 enligt Rhezelius »öfr k(yrk) d(örren)» och hade följande versifierade inskrift på plattyska: »Arent Kleiman¹⁰² hat mi zu Lubeck

gegossen dorch fvere been ich geflossen.»

En primklocka donerades av kyrkoherde Gustaf Passenius (not 2; tilllägg i inv 1722). Den hängde i koret 1829 (inv). Ej bevarad.

LÖTS NYA KYRKA

Byggnadsbeskrivning

Plan och material

Den nuvarande kyrkan i Löt, här kallad Nya kyrkan (fig 249 f, 298 ff), består av ett medeltida västtorn med en lanternin från 1797, utförligt beskrivna ovan (Gamla kyrkan, Västtornet samt Byggnadshistoria, period IV och X), samt en ljus och rymlig salkyrka med en öster därom belägen sakristia, uppförda 1842. I västgaveln ingår delar från det romanska långhuset (fig 252, 254, 257 ff), också beskrivet i detalj ovan (Gamla kyrkan, Långhus samt Byggnadshistoria, period II och III).

Den slutgiltiga ritningen är utarbetad av Th Edberg (not 84) vid ÖIA (fig 281) och byggnadsarbetet utfördes under ledning av byggmästaren Peter Isberg.¹⁰³ Den högtidliga invigningen ägde rum på sommaren 1843. Interiören målades emellertid inte förrän 1847, ett arbete som utfördes av målaren P M Lundberg¹⁰⁴ i Borgehage, Räpplinge sn.

De långa förberedelserna har skildrats ovan (Gamla kyrkan, Byggnadshistoria, period XI). Grunden till den nya kyrkan lades omkring den

gamla redan i september 1840 av Isberg. Själva murningsarbetet påbörjades i april 1842 och arbetet gick snabbt framåt. Under byggnadstiden hölls gudstjänsten på tröskverkslogen i Löt och den därmed förenade ladan. Byggmästaren och hans verkgesäll fick dela säng i västra kammaren i lilla byggnaden i prästgården under hela byggnadstiden (st prot). Klockaren P M Palm¹⁰⁵ höll bön vid kyrkan morgnar (kl 5!) och aftnar och var också uppsyningsman under byggnadstiden. St prot 1842 innehåller detaljerade anvisningar om arbetets organisation.

Redan den 7 augusti 1842 kunde man hålla gudstjänst första gången i den nya kyrkan. »Således har denna härliga Byggnad genom Församlingens ihärdighet och flit blifvit uppbyggd på mindre än 5 månader», skriver kyrkoherden Abr Wallander¹⁰⁶ med stor tillfredsställelse (C 2, Om förbättr).

Alla väggar består på vanligt sätt av skalmurar av kalksten. I samband med kyrkans omputsning 1960 kunde murverket studeras närmare (fig 257 a, b,

261 ff). Det visade sig bl a att, naturligt nog, en myckenhet bearbetad sten från den gamla kyrkan ingår i den nuvarande samt att ställningshåll var jämnt fördelade över fasaderna.

Exteriör

Utvändigt är murarna slammade och vitkalkade. Genom den nuvarande spritputsen (från 1960) skimtar det underliggande murverket. Under ett tunt, utskjutande skift är en sockel utsparat av oputsat, fogstruket murverk. Endast tornet saknar sockel. — Ankar Slutar i långhusets västra del visar, var läktarens bärlinor har sina upplag i murarna.

På östra korgaveln sitter en inskriftstavla (fig 299), av röd kalksten med en inskrift: 1842 / P ISBERG / BYGGMÄSTER, inhuggen med svartmålade bokstäver inom en lagerkrans.

Ingångar, fönster

Sydportalen (fig 301) omges av en arkitektonisk uppbyggnad av huggen kalksten, bestående av pilastrar med grå skaft och röda baser, vilka bär

Fig 298. Löts nya kyrka från söder.
Foto S Hallgren 1973.

The new church of Löt, from S.

Fig 299. Kyrkan från öster. Foto R
Boström 1972.

The church from E.

Fig 300. Kyrkan från nordöst. Foto R Boström 1972.

The church from NE.

upp ett starkt framspringande, vågrätt listverk av röd sten, avtäckat med plåt. Däröver en inskriftstavla av likaledes röd kalksten med inskrift i versaler:

KOMMER / LÅTER OSS TILLBEDJA, KNÄBÖJA / OCH NEDERFALLA FÖR HERRANOM PS 95.6.

Dörrarna är gulmålade och indelade i vardera tre speglar, de mittersta smyckade med en halv sol, de nedersta fälten med glest kannelerad yta. — Trappan av grå kalksten, är formad som en halvcirkel och består delvis av gravstensfragment. På ett av dem läses initialerna E / PSS samt ett bomärke i form av en värja.

Västportalen och dess dörr (fig 302) är en upprening i mindre skala av

sydportalen, med den skillnaden att omfattningens stenar är fogade vid varandra genom järnkrampor, och har Carl XIV Johans namn i versaler inhugget på den krönande inskriftsplattan av röd kalksten.

Sakristians portal (fig 299) har en omfattning av vitkalkat kalkbruk. Däröver en inskriftsplatta av röd kalksten:

PASTOR / ABR WALANDER [not 106] / ÅLDERMÄN / PER PERSSON / TJURLÖSA / OLOF OLSSON / HVALSNÄS.

Dörrarna, som är målade i samma gula färg som de båda andra ytterdörrarna, är klädda med en panel av diagonalställda, pärlspåntade bräder, som bildar ett fiskbensmönster.

Kyrkorummet och sakristian upp-

lyses av stora, rundbågiga fönster åt norr, öster och söder, med kopplade, både på utsidan och insidan vitmålade bågar med klart glas i blyspröjsar. Solbänkarna är av grå, huggen kalksten. I väster, över läktaren, är två kvartscirkelformade små fönsteröppningar och över sydportalen samt i östgaveln, över sakristians taknock, öppnar sig halv-cirkelformade fönster. Det sistnämndas innersmyg är numera igenmurad och överpustad. Högst upp i långhusets gavelspets är en cirkelrund glugg, som belyser vinden.

Yttertak

Yttertaken är täckta med enkupigt tegel, med undantag av lanterninen,

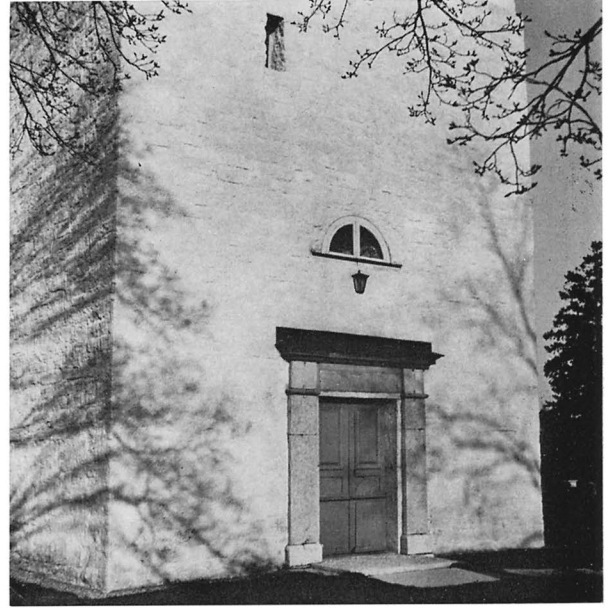

Fig 302. Västportalen. Foto R Boström 1970.

The W portal.

Fig 301. Sydportalen. Foto R Boström 1973.

The S portal.

som är täckt med kopparplåt. Tornet har profilerad, vitmålad taklist av trä, medan kyrkan i övrigt har lister av huggen, huvudsakligen grå, oputsad kalksten. Långhusets vindskivor och de yttersta, på korgavelns utsida infällda takstolarna är svartmålade. Salkyrkan och sakristian har vitmålade tak- och hängrännor.

Korets gavelspets kröns av en spira av smidesjärn. Tidigare fanns en svartmålad järnflöjel i form av en vimpel med årtalet 1842 i genombrutet arbete (fig 303), längd 57 cm. Den är sannolikt tillverkad av smeden Engström i Valsnäs, som utförde allt smide vid kyrkan 1842 (st prot). Nu förvaras den i pannrummet. Bakom gavelspetsen sticker en plåtklädd skorsten upp, vilken hör samman med värmekammaren.

Interiör

Inne i kyrkorummet är väggarna slätputsade och vitkalkade, med gråmarmorerad, profilerad trälist under det segmentbågiga, likaledes gråmålade trävalvet (fig 304 f). I dess mittaxel är rosetter i grått och rödbrunt målade (med schablon?) runt varje fäste för ljuskronorna. Dessa »rosor eller så kallade takrosetter» målades 1893 (st prot).

Sakristian har plant innertak av trä, ljusgrått med mörkare grå, hålkälad list. — Såsom vapenhus tjänar västtornets bottenvåning, vilken närmare har beskrivits ovan (Gamla kyrkan, Västtornet).

Golv av fernissat trä i kyrkan och sakristian. I vapenhuset består golvet av gamla gravstenar (beskrivna nedan under Gravminnen) samt slipade

kalkstensflisor.

Korgolvet ligger ett steg högre än i den övriga kyrkan. På korsteget är en halvrund kontur formad med mässingsstift: det är en diskret markering av absidens yttre rundning, vilken befinner sig rakt under golvet på denna plats (fig 254). Detta konstaterades 1968 i samband med omläggning av korgolvet. (För absiden redogöres ovan, Gamla kyrkan, Absidkoret).

Restaurering, uppvärmning

1845 reparerades tornetaket och lanterninen, och den senare målades 1846 (st prot och räk). Sistnämnda år diskuterades de svampangrepp på kyrkgolvet och bänkarna, som förorsakades av fukt. Man beslöt till att börja med, att anskaffa vitriol,

gråkalk, salt och aska, »för att dermed bereda en blandning till påstrykning å de ställen der denna olägenhet visat sig» (st prot).

Metoden tycksi nte ha haft avsedd verkan, ty 1848 beslöt man att hugga upp »luftrör» i kyrkans murar, »tätt intill grundvalen under tildet» (st prot), och de följande åren var byggmästare Isberg och sockenborna sysselsatta med att förbättra ventilationen under kyrkan, först under själva kyrkorummet, därefter under sakristian. Både golvet och bänkarna, som var svårt angripna av svamp, måste också genomgå en grundlig reparation.

1858 utbyttes den gamla altarprydnaden och predikstolen mot nya, och ett begagnat orgelverk inköptes från Mönsterås (se nedan).

1886 målades allt yttre trävirke samt fönsterbågarna inne i kyrkan (st prot). Arbetet utfördes av inte mindre än tre målare, F O Lindgren och A P Eriksson från Mellösa, Bredsätra sn, samt C P Jönsson i Gärdslösa.

1893 hade turen kommit till kyrkans inre, såväl byggnaden som den fasta inredningen, vilket allt målades sommaren 1893 av Carl E Andersson.

I början av 1900-talet installerades två stora kaminer i kyrkan och en liten i sakristian, sedan frågan om kyrkans

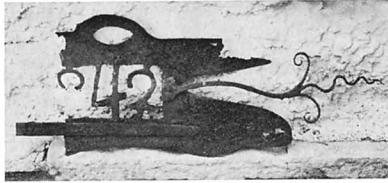

Fig 303. Vindflöjel av smidesjärn från 1842, Nya kyrkans byggnadsår. Foto R Boström 1973.

Weather-vane of wrought iron, made in 1842, the year the new church was built.

uppvärmning hade diskuterats alltsedan 1889 (st prot).

Kyrkan uppvärms numera genom en värmeledning, installerad 1937. Pannrummet ligger under sakristian. Elektrisk installation utfördes 1952 för kraft, belysning och orgelfläkt.

1960 genomgick kyrkan en grundlig yttre restaurering och 1968 omlades korgolvet, varvid ett stycke av den medeltida kyrkans absid undersöktes (fig 254 f). Konturen av absiden markerades, som redan är omtalat, med mässingsstift i det nya korgolvet. Som Riksantikvarieämbetets kontrollant fungerade författaren.

Den s k dammsugningen 1974

Under våren 1974 undersöktes kulturlagren ovanpå västtornets valv med hjälp av en kompressor och en ejektor, s k dammsugning.¹⁰⁷ Arbetet leddes av författaren och utfördes

av fil kand Hella Schulze och annan arbetskraft, som ställts till Sveriges Kyrkors förfogande genom Riksantikvarieämbetets och AMS' Ölandskontor i Borgholm. De lätta jordlagren sögs bort och sållades och tyngre lager av sten m m undersöktes. Viktiga byggnadshistoriska iakttagelser kunde göras och lösfynden (närmare beskrivna ovan, Gamla kyrkan, Inventarier) berättade att tornet varit bebott.

Antalet lösfynd var inte så stort som vid tidigare undersökningar av samma slag. Förmodligen berodde detta på, att man röjt tornet i samband med den stora ombyggnaden 1797 (Gamla kyrkan, Byggnadshistoria, period X).

Efter avslutad undersökning uppsattes skyddsräck omkring hålen i valven och gångbanor lades ut som skydd för de sköra kalkbruksgolven, allt av impregnerat trä.

Fig 304. Interiör mot nordöst. Foto S Hallgren 1973.

Interior looking NE.

Inredning och inventarier

Altaret

Altaret, numera gråmarmorerat, är av trä med bukiga sidor och sammanbyggt med altaruppsatsen. Det är tillverkat 1770 och övertaget från Gamla kyrkan (se ovan).

Altaruppsatser

1. Under Nya kyrkans första tid användes en äldre altarprydnad, tillverkad 1779 av And G Wadsten.

Delar av denna uppsats hänger nu på södra korväggen (fig 287). Den beskrivs närmare ovan (Gamla kyrkan).

Man bestämde 1842, att den gamla altartavlan skulle användas, men göras högre, bredare och förses med ornament (e st prot 1842). Ett år senare hade ännu ingenting gjorts åt altartavlan. Det hette då, att församlingens ledamöter hade tillkännagivit sin missbelåtenhet med den, och

man beslöt, att »öfre delen af Altartaflan (skulle) förändras» (e st prot 1843). Detta arbete skulle utföras av snickaren Per (Petter) Jonsson i Valsnäs, varefter tavlan, liksom kyrkan, skulle målas nästa sommar, dvs 1844, »samt den senare äfven förgyllas och med sina öfrige ornament förses». Per Jonsson var färdig med sitt uppdrag i januari 1844, (e st prot), men i mars samma år måste

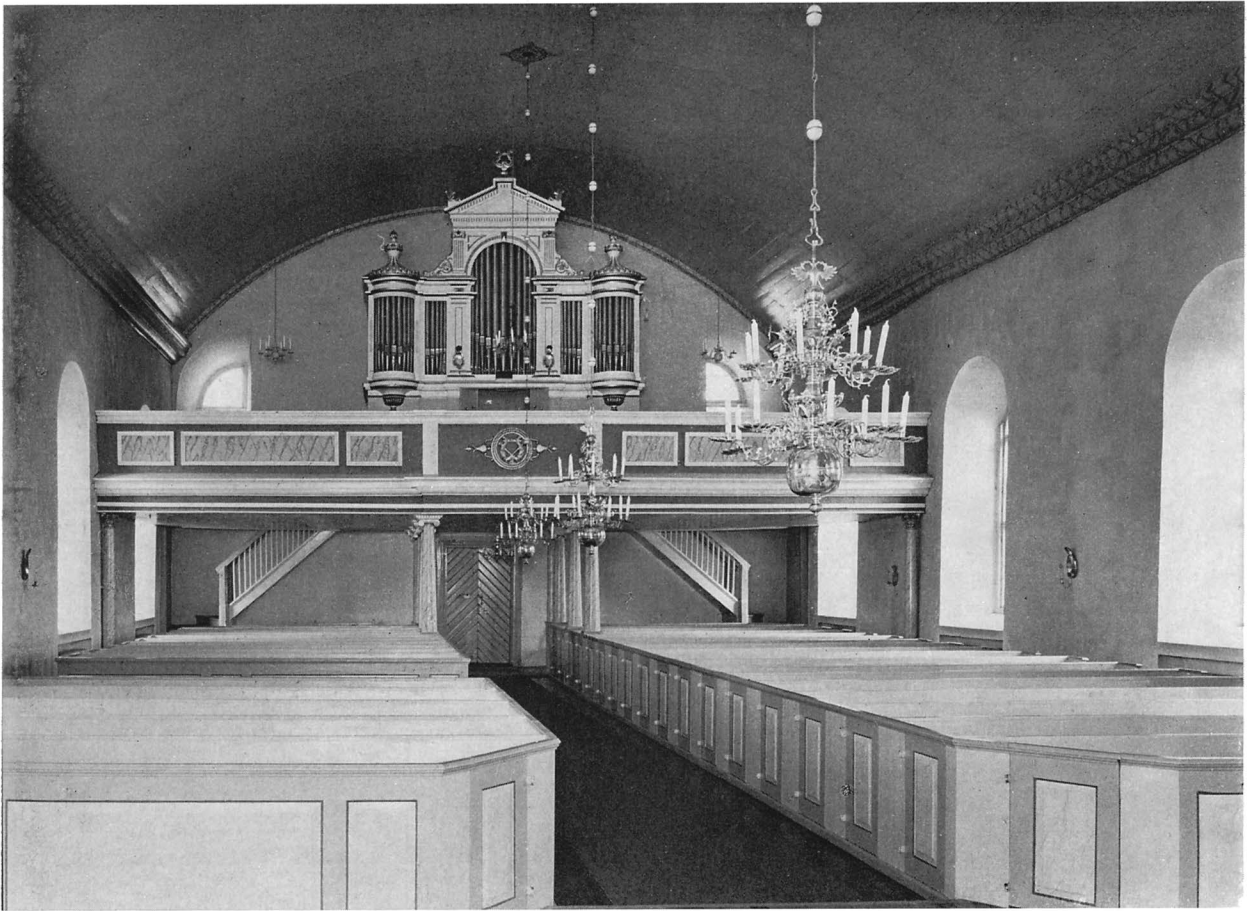

Fig 305. Interiör mot väster. Foto S Hallgren 1973.

Interior looking W.

allt måleriarbete i kyrkan avbrytas på grund av penningbrist (e st prot). Redan 1847 hette det, att »Ny altartafla ... är af behovet påkallad» (e st prot 1847), men den gamla altarpnydnaden fick göra tjänst i tio år till.

2. Den nuvarande altaruppsatsen (fig 304) är en stor arkitektonisk uppbyggnad i vitt och grått med förgyllda och blå detaljer omkring en stor oljemålning på duk i dunkla färger, Kristi uppståndelse (fig 306). Målningen, där mörkbrunt, mörkgrått och blågrönt dominerar, är en kopia efter Fredrik Westins altartafla från år 1823 i Kungsholms kyrka,¹⁰⁸ Stockholm, och utförd av »en i Calmar boende skicklig artist,

som inom stiftet förfärdigat sådana till Församlingarnes fulla belåtenhet» (st prot 1857). Denne är sannolikt identisk med S G Lindblom (Långlöt s 210, not 111). Redan tio år tidigare hade man nämligen beslutat att överlägga med Lindblom om en altartavla (e st prot 1847).

Ramverket består av pilastrar med till hälften kannelerade skaft, som bär upp en trekantgavel med en strålände sol. På predellan en inskrift med guldbokstäver mot mörkblå fond ur Joh 11: 25:

JAG ÄR UPPSTÅNDESEN OCH LIVET. På postamentet tv en kalk, th en vinkanna i förgylld relief. Ramlisten omkring målningen är förgylld med pålagda ornament.

Altaruppsatsens ramverk är, liksom predikstol (fig 304, 308) och nummertavlor (fig 304) utförd av byggmästaren Jacobsson i Mortorp (st prot 1856, 1857) efter en ritning av Albert Törnqvist¹⁰⁹ 1857 (fig 307).

Det framgår av st prot 29/6 1857, att ÖIÄ hade kasserat en av församlingen insänd förslagsritning till altarpnydnad och predikstol. Denna ritning har inte återfunnits, inte heller kan man av st prot utläsa, hur församlingens önskemål gestaltade sig. I slutet av samma år diskuterades en provritning från ÖIÄ. Av st prot 20/12 1857 framgår det, att »ett större kors», förmodligen skulpterat, skulle utgöra altaruppsatsens centralmotiv, medan församlingen

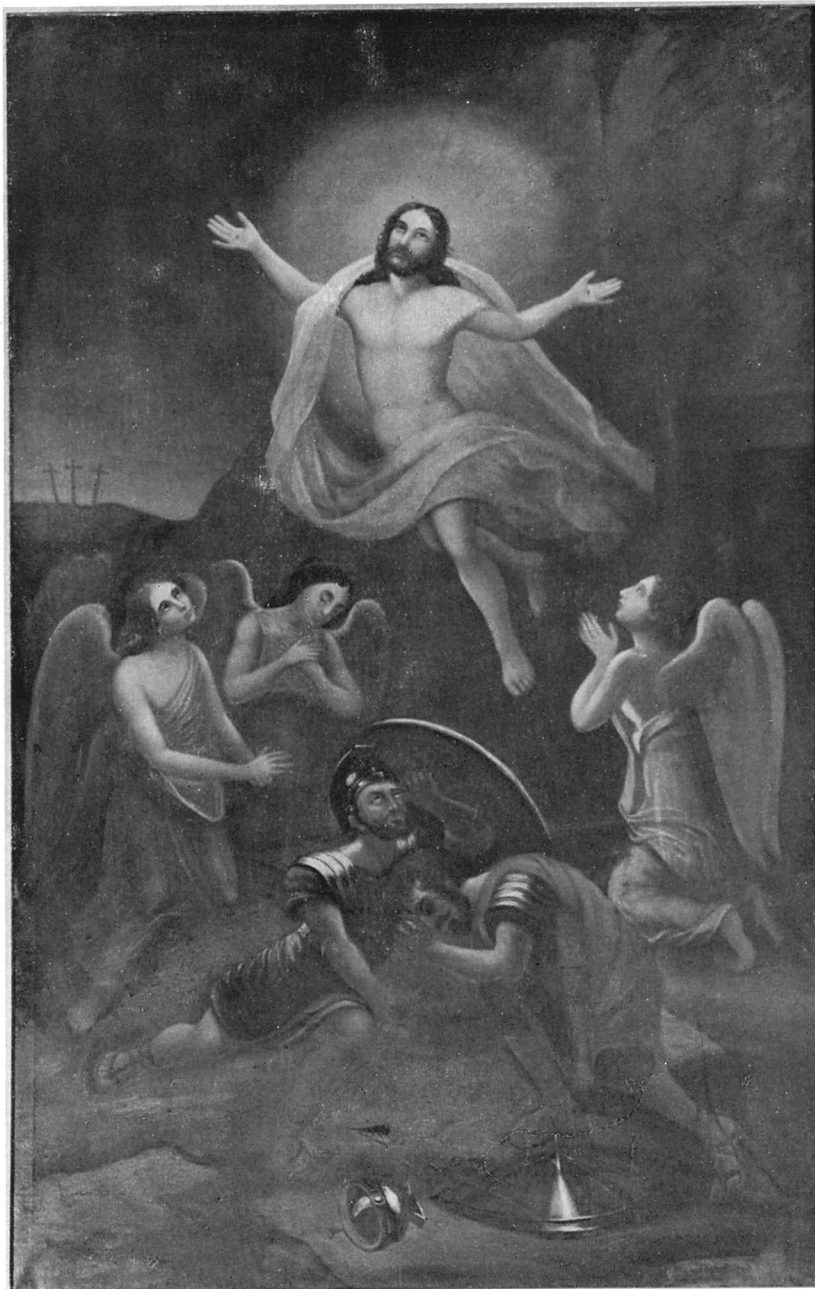

Fig 306. Altartavlans målning, Kristi uppståndelse. Kopia av Fredrik Westins altartavla i Kungsholms kyrka, Stockholm, utförd 1858, sannolikt av S G Lindblom. Foto S Hallgren 1973.

Altarpiece, The Resurrection of Christ, a copy of Fredrik Westin's altarpiece in Kungsholm Church, Stockholm. Painted in 1858, probably by S G Lindblom.

önskade en målning, en »Altartafla» i stället. ÖIÄ gick församlingen tillmötes i denna önskan i det i mars 1858 fastställda förslaget (fig 307).

Altarring

Altarringen (fig 304) är delvis genombruten, med vitmålade, svarvade dockor, som har plan baksida mellan släta, kannelerade och blåmålade mellanstycken. Knäfallet är klätt med olivgrön plysch.

Predikstol

Predikstolen (fig 304, 308) är, liksom altarpupsatsen och nummertavlorna tillverkad 1858 av byggmästaren Jacobsson (st prot 1856, 1857) och ritad av arkitekten Albert Törnqvist 1857 (fig 309). Den sexsidiga korgen är indelad i fem fält med kyrkliga emblem: a) blomknippe, b) korslagda kors och ankare med ett brinnande hjärta, c) en uppslagen bok med: »JOHN EVG / 8 Cap 16: v», d) korslagda nycklar, på den enas ax IHS, på den andras DEO, e) Lagens tavlor. Bokbrädet bärs upp av ett kerubhuvud med utslagna vingar.

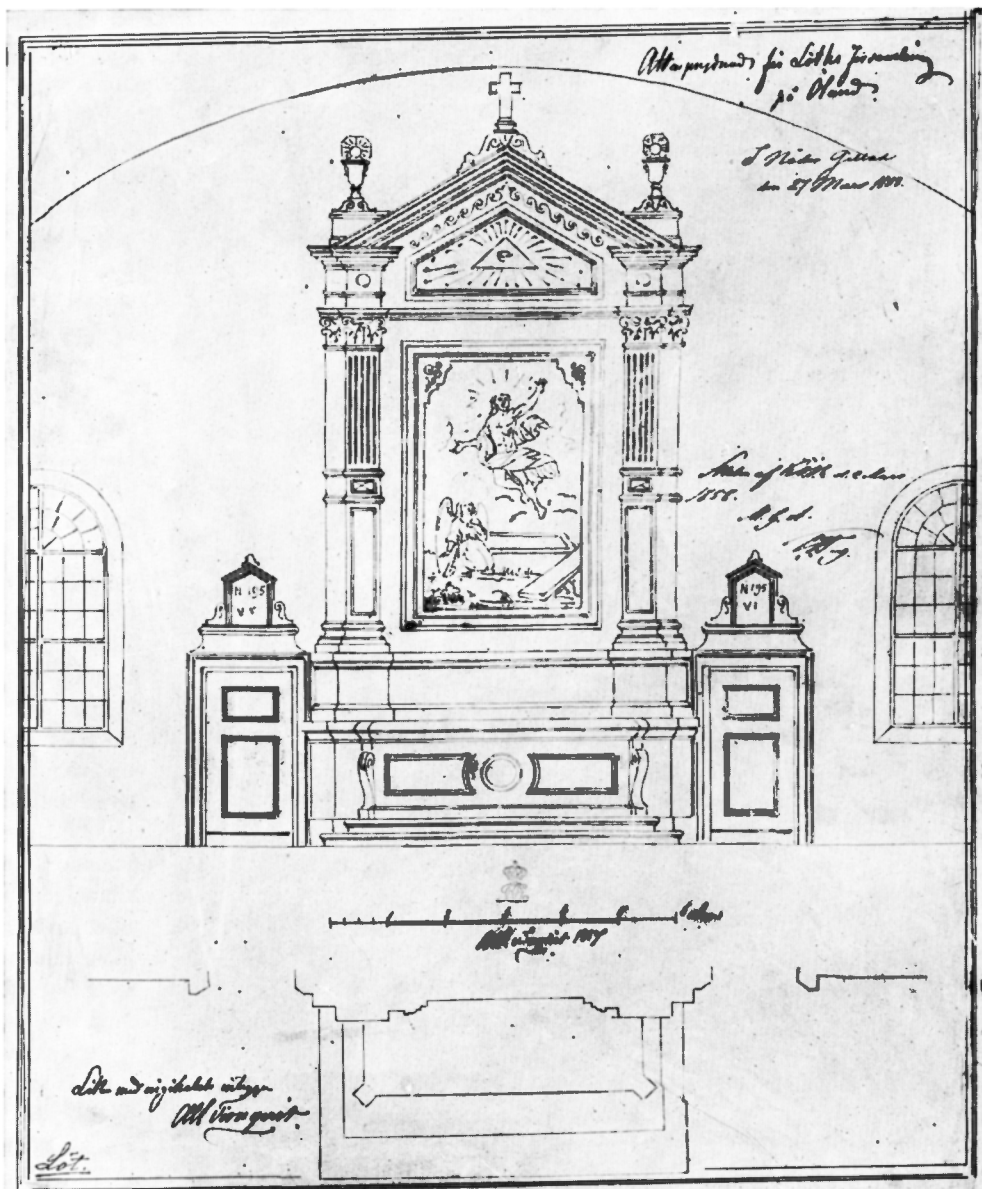
Från ljudtaket, vars form är en upprepning av korgens, nedhänger en duva. Kanten pryds av genombrutna lister, dels riktade uppåt, dels nedåt. Överst en uppbyggnad, krönt av ett klot med ett kors. — På väggen under baldakinen en pannå med Guds öga inom en strålande sol. — Trappans räcke är slutet och stängs nedtill med en dörr mellan två pelare, krönta av kors. Dörrens överstycke pryds av en kartusch med IHS och dörrspegeln med två korslagda palmkvistar.

Alla emblem och ornament är utförda i relief och förgyllda, predikstolen i övrigt är målade i vitt, ljusblått och gråmarmorering. Ljudtaket skulle enligt ritningen (fig 309) ha varit betydligt vidare än korgen, men de utfördes lika breda (fig 308).

Före 1858 användes en äldre predikstol (se Gamla kyrkan).

Fig 307. Förslag till altaruppsats, altare och nummertavlor, utfört av Albert Törnqvist 1857. RA.

Proposed rearedos, altar and hymnboards, by Albert Törnqvist, 1857.

Bänkar, brudbänk

Bänkkvarteren är slutna inåt mittgången, öppna mot sidogångarna, dörrspeglar marmorerade i ljusgrått och ljusblått med mörkare grå ramar. De byggdes om 1931. — Ursprungligen var golvet i kvarteren stenlagt, bla med gravstenar, ty 1842 bestämdes det, att de som ville, fick använda sina gravflisor härtill (st prot).

En vitmålad brudbänk i vänd-

bänkskonstruktion (fig 310), kallad »särila för Brudfolk» (inv 1829), står under läktaren. Den anskaffades 1771 för Gamla kyrkan och har detta årtal inskuret i relief på ryggbådan. Längd 118 cm.

Läktare, orglar

Till läktaren (fig 305), som sträcker sig utmed långhusets hela västra kortsida, leder två trätrappor i de båda västliga långhushörnen. Bröst-

ningen är blå, uppdelad i speglar av varierande längd, gråmarmorerade med vita ramar. I mitten ett pålagt, förgyllt emblem: en lyra och två korsade basuner inom en krans, flankerad av ornament. Läktaren bärs upp av smala träkolonner, marmorerade i grått och blått. Deras joniska kapital har förgyllda detaljer.

Orgelfasaden i vitt och guld (fig 305) är utförd efter en ritning av

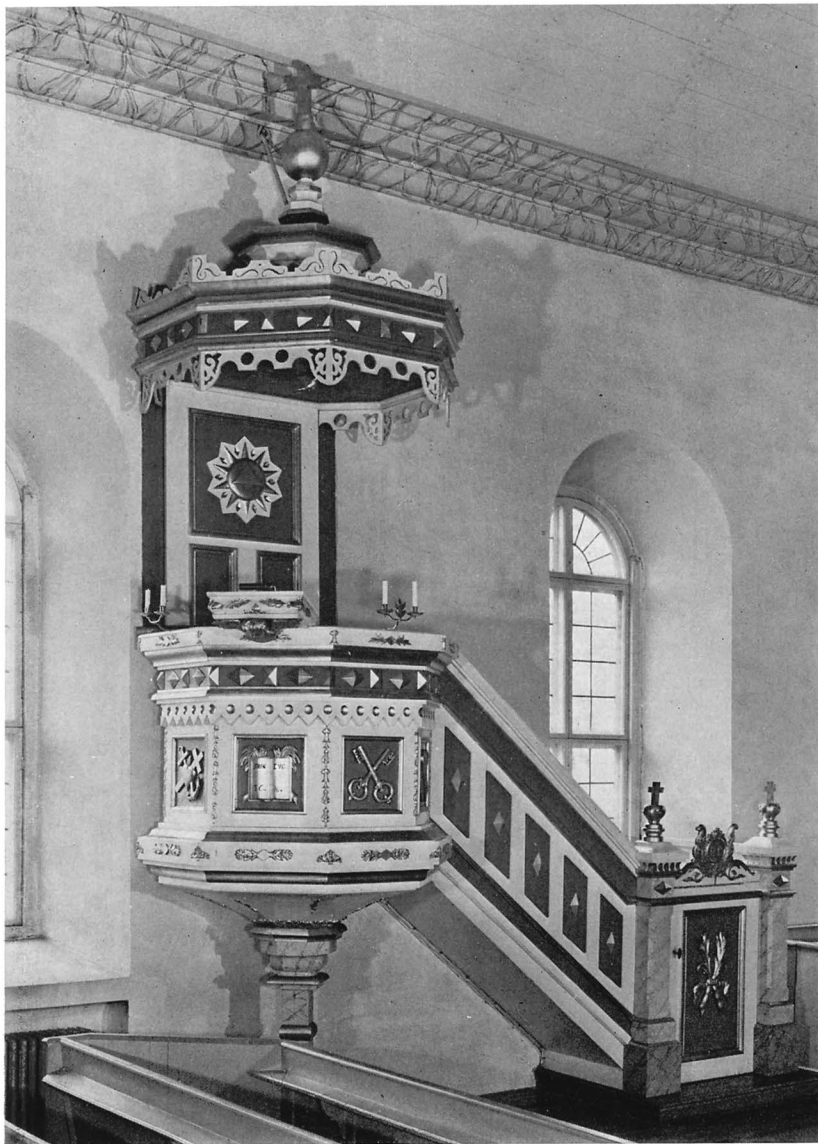

Fig 308. Predikstol, utförd 1858 av byggmästaren Jacobsson i Mortorp efter ritning av Albert Törnqvist 1857 (fig 309). Foto S Hallgren 1973.

Pulpit, made in 1858 by Master-builder Jacobsson of Mortorp, after drawings by Albert Törnqvist, 1857 (fig 309).

fyrmästaren H A R Sidén,¹¹⁰ vilken omarbetades vid ÖIÄ av O A Mankell¹¹¹ 1882. Samma år anskaffades en orgel med 13 stämmor, byggd av C A Johansson.¹¹² Efter ombyggnad 1965 av Nils Hammarberg, Göteborg, har den nu 12 stämmor.¹¹³

Kyrkans första orgel inköptes begagnad 1858 från Mönsterås kyrka

(ex st prot 1859), sedan 34 församlingsbor gått samman för att möjliggöra köpet. Den var ursprungligen byggd 1670 av M Årman¹¹⁴ och hade då 7 eller 8 stämmor. En inskrift med bl a årtalet 1725 antyder, att orgeln detta år genomgått en förändring av något slag, sannolikt tillkom då de skulpturfragment, som skänk-

tes till NordM 1883 och är deponerade i SHM (inv 23003: 30), fig 311.

De från Mönsterås-orgeln härstamande skulpturfragmenten består av fem delar (fig 311): 1. Änglahuvud, frontalt vänt, med halvöppen mun och runda kinder. Det korta håret ligger i oregelbundna parallellreflade slingor. De korta vingarna är utslagna åt sidorna. Höjd 38, bredd 40 cm. — 2. Ängel, frontalt stående, men tagande ett steg framåt och med huvudet vänt snett upp mot höger. Ett ländkläde som hänger ned utmed hans vänstra sida. Händer och fötter skadade, vingarna ofullständiga. Ängeln har hållit en basun, varav ett stycke ännu sitter kvar i munnen, i sina framåt-utåt sträckta händer. Håret ligger i lockar, bildade av kraftiga åsar. Höjd 51 cm. — 3. Lik nr 2, men spegelvänd med avseende på huvudets hållning och ländklädets nedhängande flik. Vingarna är helt bevarade. Händer och fötter skadade. Höjd 53 cm. — 4. Rak konsol, bestående av en rak bräda, upptill avslutad med ett påspikat änglahuvud. Mittpartiet avslutas nedtill av en nedhängande halvöppen, tulpanliknande blomma. Höjd 45 cm. — 5. Lik nr 4, men med hela vingar. Höjd 63 cm.

Nr 1–3 av lövträ, de båda sista av furu. Färger: gråvit karnation, svarta ögonbryn, mörka ögon, förgyllda vingar, hår och ländkläden.

Gåva till NordM 27/9 1883. Dep i SHM (inv nr 23003:30 A–E).

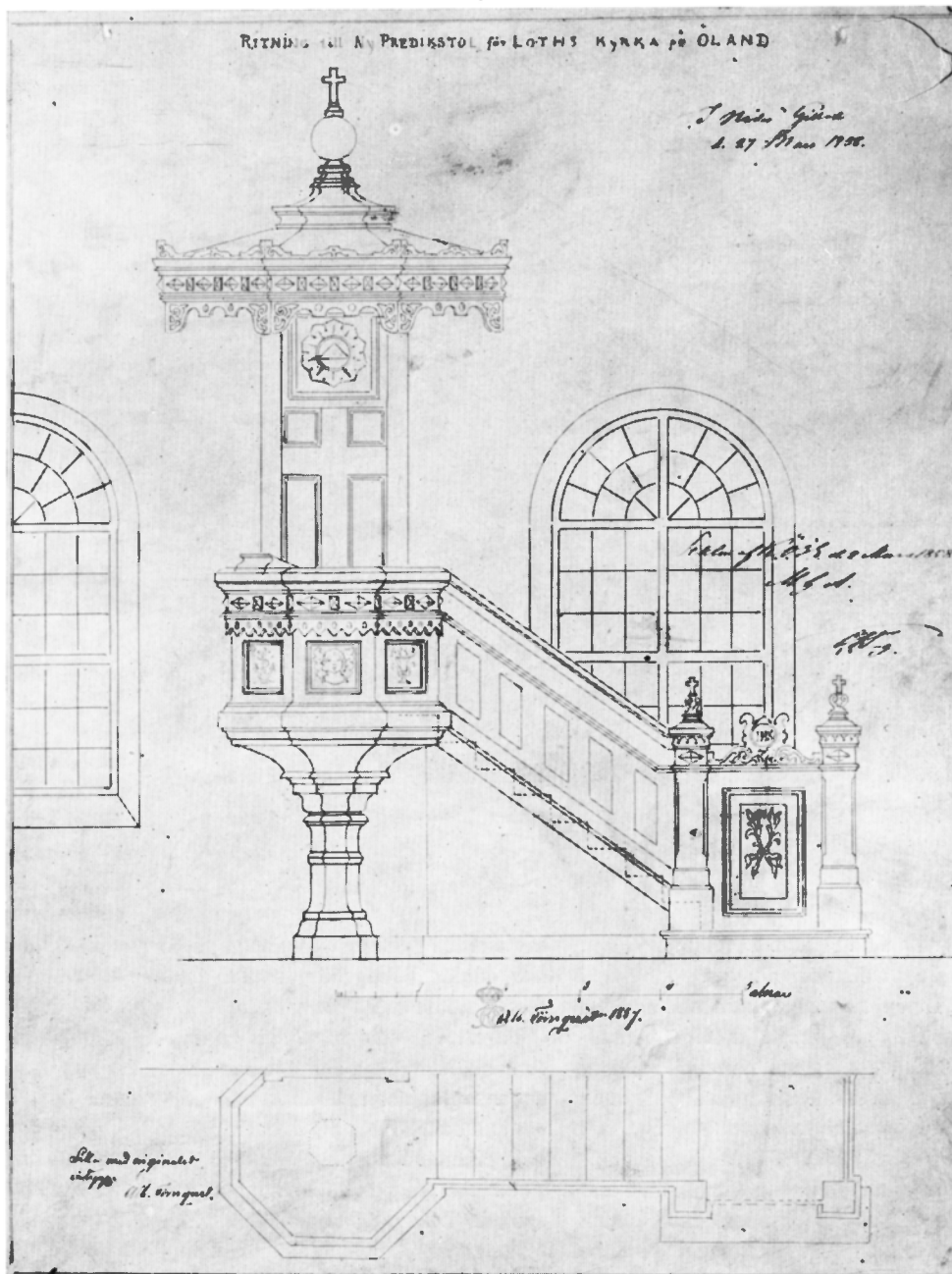
Skulpturerna uppges komma från orgeln och detta är säkerligen förhållandet. Den äldre orgeln, som var köpt begagnad från Mönsterås, undergick en renovering 1725. Sannolikt kan skulpturerna dateras till samma tid. Med Wadsten och hans utsmyckning av Löts kyrkas altaruppsats och predikstol har skulpturfragmenten ingenting att göra.

Det var emellertid ett bristfälligt verk, framgår det av Löts arkivalier, »en mindre orgel i sämre skick» (vis prot 1862). Organisten klagade

Fig 309. Förslag till predikstol, utfört av Albert Törnqvist 1857, RA.

Proposal for a pulpit, Albert Törnqvist, 1857.

över att den förorsakaed »ganska otroliga besvär och oupphörliga renovationer, utan hvilket han helt hållet skulle förfalla».¹¹⁵

C A Johansson reparerade verket 1870. Orgeln hade därefter 8 stämmor.

Kororgeln skänktes till kyrkan 1964.

Nummertavlor

Över de båda sakristiedörrarna hänger två nummertavlor (fig 304), svartmålade med förgyllda ramar och krönta av en halv strålände sol. De går att hissa upp och ned. De är tillverkade 1858, av allt att döma av byggmästare Jacobsson, och samtidigt med altaruppsatsen och pre-

dikstolen, men inte utförda i enlighet med Alb Törnqvists ritning (jfr fig 307).

Dopredskap

Dopfont av grå, gotländsk kalksten¹¹⁶ (fig 233, 312 ff), huggen av tre block, cuppa, skaft och fotplatta. Den sistnämnda är 13,5 cm hög och något

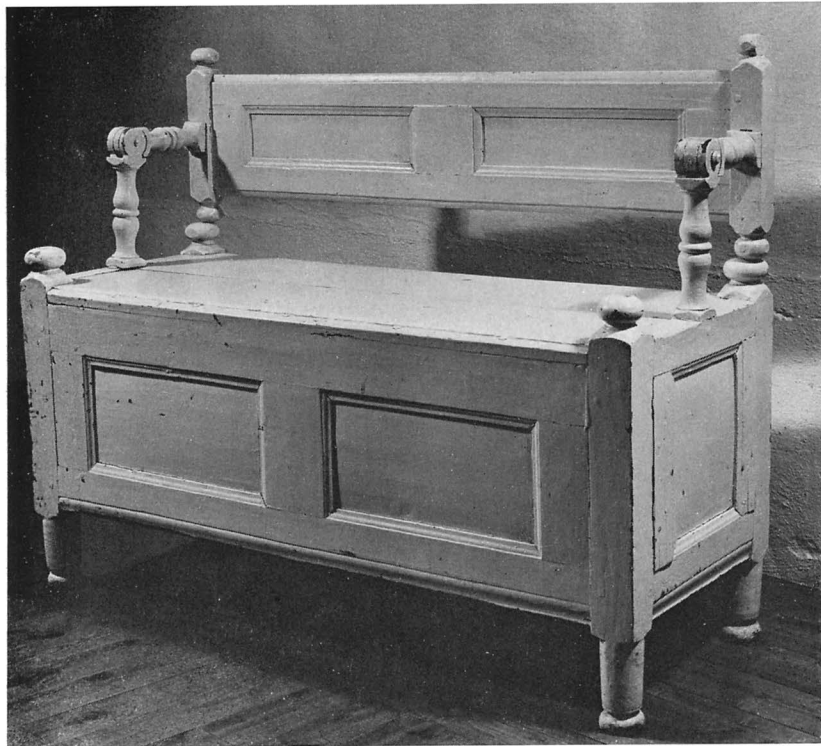

Fig 310. Brudbänk (s k särila) i vändbänkskonstruktion, tillverkad 1771. Foto S Hallgren 1973.

Bridal bench, reversible, made in 1771.

avvikande i färgen. Total höjd 97 cm, cuppens diameter 76 cm.

Den runda cuppan är indelad i sju rundbågiga, tomma arkader. Arkadpilastrarnas kapital (fig 233, 312) har enligt Oscar Reutersvärd¹¹⁷ formen av uppåtsträckta »ormhuvuden, som i gapen håller organiskt formade 'valvbågar' (jfr ormbågarna hos Vängefrisen)». Cuppan har konisk botten och ett osymmetriskt placerat uttömningshål, igensatt med cement. Skaftet, som överst har en kraftig vulst, pryds av fyra utskjutande människohuvuden med uttrycksfulla ansikten. Två av dem är präster eller munkar, de har tonsur och allvarligt neddragna mungipor (fig 312, 315), de båda andra har Oscar Reutersvärd (not 117) karakteriserat som saligt leende (fig 313 f).

Skråhuggning invid kanterna, i övrigt lodrät behuggning, med undan-

tag av den firsidiga fotplattan, som har vågrät behuggning mellan kantenarna smala och täta kantslag.

Figurstilen står nära dels en dopfunt i Björke (Go), dels arbeten av de anonyma mästarna Calcarius Secundus och Globus.¹¹⁸ Funten tillhör enligt Reutersvärd (not 117) »de senromanska bågfrisfuntarna» och dateras av honom till tiden 1215–1225. »Funten har med säkerhet ursprungligen stått placerad på ett högt podium,¹¹⁹ men vid 1200-talets mitt flyttats ned på golvet och i samband därmed försetts med basen.» Så långt Oscar Reutersvärd. Kanske kan man sätta vapenhusets tillkomst i mitten av 1200-talet i samband med funtens flyttning (jfr ovan, Byggnadshistoria, period VI, samt Långlöt, s 193 samt s 210, not 123).

Mellan 1770 och 1842 användes dopfunten som sockel under Gamla

kyrkans predikstol, varefter den i samband med den medeltida kyrkans rivning flyttades ut på kyrkogården som solvisaresockel (not 27).

I slutet av 1800-talet diskuterades flera gånger frågan om dopfuntens återinflyttning i kyrkan, närmast föranledd av ett förslag från den visiterande biskopen (st prot 1876, 1886, 1899). Stämman ansåg dock »denna simpla dopfunt icke kunna blifva någon prydnad för kyrkan» (st prot 11/10 1876). 1899 »uttalades både för och emot ifrågavarande sak. Wisseligen kunde det å ena sidan vara en vacker symbol att hafva nämnda Dopfunt i kyrkan, såvida den försattes uti prydeligt skick, men å andra sidan befarades, att kostnaden härpå skulle blifva allt för stor».

Arkitekten Bror Almqvist¹²⁰ gjorde 1909 upp ritningar, bl a för en dopfunt, som tydligen skulle ersätta medeltidsfunten. Den kom inte till utförande, och det dröjde ända till 1923, innan funten äntligen flyttades in i kyrkan, sedan man tillverkat en ny sockel (av gravstenar!) för solvisaretavlan (kap Kyrkogården).

I dopfunten ligger ett fat av driven mässing med tulpaner, IHS, kors, fisk och Guds öga inom en triangel samt (i botten) den Helige Andes duva. Diameter 76 cm. Skänkt 1950 av Kyrkliga ungdomskretsen. — I kistan i sakristian förvaras en rund dopskål av tenn. På ena sidan ett handtag i form av ett bladornament, på den motsatta sidan en tvinnad ring (avbruten). Enligt stämplar tillverkad 1843 av Nils Erik Justelius,¹²¹ Eksjö. I botten graverat: »Löths Kyrka». Diameter 19 cm (utan handtag).

Nattvardskärl, brudkrona

Nattvardskalk av delvis förgyllt silver, platt nod och palmetter i drivet arbete på fotens kant, enligt stämplor tillverkad i Kalmar 1856 av Daniel Eklund (s 210, not 129). Höjd 14,5 cm. — Paten av silver med förgyllt

Fig 311. Skulpturer, sannolikt från 1725, från kyrkans äldsta orgel, inköpt begagnad 1858 från Mönsterås kyrka. Deponerade i SHM (inv nr 23 003:30).

Sculptures, dating probably from 1725, from the oldest organ of the church, bought second-hand in 1858 from Mönsterås Church. Now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

Fig 312. Detalj av dopfunten i fig 233 med konsol i form av odjurshuvud samt en präst eller munk med sträng uppsyn. Foto S Hallgren 1973.

Detail from the font in figure 233, with a console in the form of a monster's head, and priest or monk with a severe mien.

diameter 7,7 cm. I cylindriskt fodral av svarvat trä (masurbjörk?), höjd 18,5 cm.

Modern brudkrona av förgyllt silver, skänkt 1955. — Gamla kyrkans brudkrona (fig 293), se Gamla kyrkan.

Ljusredskap

Ljuskronor av mässing:

1. För sexton ljus i två kransar, S-formade, rikt förgrenade ljus- och prydnadsarmar, flata reflexblommor, raka ljuspipor i musselformade droppskålar. Den profilerade mittstammen krönt av en dubbelörn och nedtill avslutad med en mycket stor kula samt ett litet klot. Inskrift med versaler, skilda åt genom punkter över raden:

DENNA LIUSKRONA ÄR KIÖPT I HERR PROBSTENS GUSTAF PASSENVIS TID ÅR 1742 FÖR DEN ÄRESKIÄNCK SOM SEXMAN NILS ANDERSSON I GÄRPESTA [Hjärpestad] HAR FÖRÄRT TILL KIÖRKIAN.

Hänger i Nya kyrkans kor, men var ursprungligen sannolikt placerad i Gamla kyrkans långhus. Höjd ca 137 cm. — Håkansson nr 541.

2. För tolv ljus i två kransar. Den profilerade mittstammen kröns av ett litet klot, på vilket står en krigare i rustning och med svärd. Klockformade reflexblommor, men i övrigt lik nr 1. Den stora kulan bär följande inskrift med versaler, orden skilda åt genom punkter över raden: DENNA LIUSCRONA ÄR KIÖPT FÖR KYRKIAN PENNINGAR ÅHR 1743. Höjd ca 136 cm. Hänger över mittgången framför läktaren, väster om nr 4.

3. För sex ljus i en krans, S-formade ljusarmar med blomformade droppskålar. Den cylindriska mitt-

framsida, enligt stämplrar tillverkad av samma guldsmed som kalken. Diameter 16 cm.

Oblatasken (fig 292) av försilvråd mässing, se Gamla kyrkan.

Vinkanna av inuti förgyllt silver, enligt stämplrar tillverkad av guldsmeden Georg Nilsson, Nacka (Stockholm), och enligt inskrift skänkt

1934 av kyrkoherden Sten Stenholm och hans hustru Ingrid Setterdahl. Höjd 32,5 cm.

Sockenbudskalken med dess paten, av oförgyllt silver, är tillverkad av guldsmeden Hans Andersson Wiggman^{120a} före 1748 (inv). Den profilerade foten har en tillplattad nod. Kalkens höjd 12,6 cm, patenens

Fig 313. Saligt leende man. Detalj av dopfunten i fig 233. Foto S Hallgren 1973.

Blissfully smiling man. Detail from the font in figure 233.

stammen pryds på mitten av en kula och avslutas nedtill med en närmast droppformad kula, som har en bandlik ansvällning på mitten, samt en liten kula. Höjd ca 60 cm. Inköpt 1749 (räk samt Domkap). Sannolikt avses med denna krona den som (felaktigt) i inv 1774 beskrivs vara försedd med åtta ljuspipor. — 1759 anskaffades en kedja till lilla ljuskronan (räk), som i Gamla kyrkan var placerad i koret. Hänger nu under läktaren.

4. För sexton ljus, lik nr 1, men något större, höjd ca 148 cm. Enligt beslut 1842 inköpt i Kalmar hos gördelmakaren Almquist (st prot). Inskrift med versaler på den stora kulan:

KIÖPT . AF . LÖTS . FÖRSAMLING . 1842
 . FÖR . 110 RD . WID KYRKOHER .
 WALANDER . TID .

Över mittgångens östligaste del.

Över läktaren hänger ett par gråmålade ljuskronor för sex ljus med mittstam av svarvat trä och S-formade ljusarmar av smidesjärn med runda droppskålar av svarvat trä. Mellan ljusarmarna små p-formade prydnadsarmar. Höjd 36 resp 46 cm. Anskaffade mellan 1829 och 1862 (inv). Ursprungligen torde kronorna ha varit gulmålade, för att så vitt möjligt efterlikna mässingskronor.

Ljuskrona för tolv ljus med raka slipade glasprismor på mässingsstomme, inköpt 1883. Höjd 75 cm. Hänger på läktaren framför orgeln.

Fig 314. Saligt leende man, detalj av fig 233. Foto S Hallgren 1973.

Blissfully smiling man, detail from figure 233.

Fig 315. Man med tonsur och sträng uppsyn med neddragna mungipor (munk eller präst), detalj av fig 233. Foto S Hallgren 1973.

Man with tonsure and severe mien and with corners of the mouth drawn downwards (monk or priest). Detail from figure 233.

Ljusstakar av mässing:

1. För tre ljus (fig 316), gjuten, med profilerat skaft, genombrutna armar, runda droppskålar och stor, konkav fot. De båda yttre ljusarmarna har förlängts på ett klumpigt sätt med skarvstycken, fästade med skruvar och muttrar. Höjd 32 cm, bredd 57 cm. 1500-talet. Ej upptagen i PB vis. Den var på 1600- och 1700-talet i dåligt skick, »Sondrige skrugir (?)» (inv 1652), »sönder och förderfvad» (inv 1733).

2. För två ljus, lik Egby fig 398. Den genombrutna, kedjeformade mittstammen är gjuten i samma stycke som ljusarmarna. Runda droppskålar, raka ljuspipor, hög, klumpig fotplatta i drivet arbete med punsad ornering av blomrankor. 1780-talet, upptagen i Inv 1829. Höjd 28 cm.

3–16. För ett ljus, gjutna, stämpelade SB och en krona (=Skultuna bruk). Tolv av dem har därtill stämpeln »N° 19» samt är 19,5 cm höga, de båda andra »N° 24» samt är 23,5 cm höga. Inköpta 1878 och 1879.

17. För sju ljus, samt 18–19. För tre ljus, testamenterade till kyrkan 1921 av Per Persson, Norrby, och tillverkade 1924. Höjd 89 cm, resp 48 cm.

Ljusstakar av tenn:

1–2. Ett par, med profilerat skaft, urnformad ljushållare och hög, kupig fot (fig 317). I botten initialerna D B H E A. Enligt stämplat tillverkade 1806 i Kalmar av Christian Benjamin Macke.¹²² Höjd 21 cm resp 21,5 cm. — 3. Med urnformad ljushållare och hög, kvadratisk fot (fig 318). Under botten fina, kursiva versaler i tunn relief: L G K. Höjd 10,5 cm. Troligen den enda bevarade av ett par, som skänktes före 1774 av framlidne kyrkoherde Sporselius (not 6). Mycket och ofta lagad, inga stämplat synliga.

Dessa tre tennstakar och ytterligare fem stod enligt Inv 1829 »kring altaret».

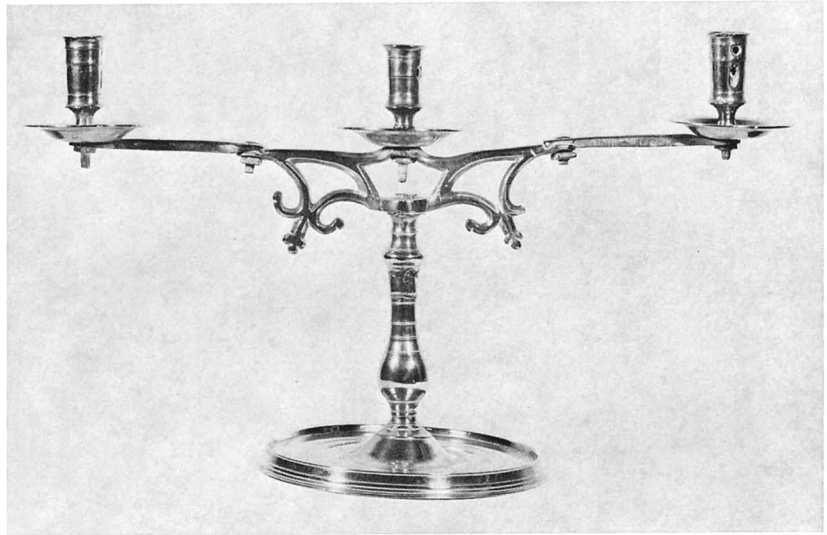

Fig 316. Ljusstake av gjuten mässing från 1500-talet med senare skarvade ljusarmar. Foto S Hallgren 1973.

Candlestick, cast brass, dating from the 16th century; the arms were lengthened later.

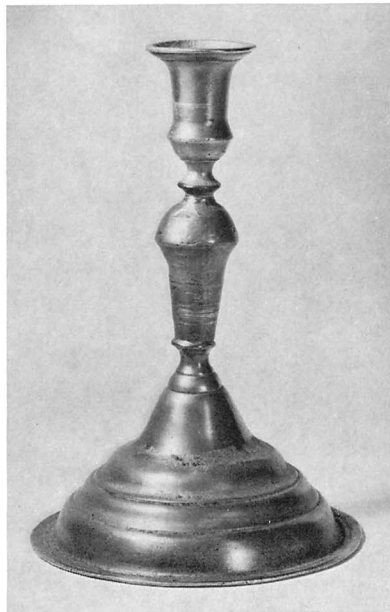

Fig 317. Ljusstake av tenn, den ena av ett par, tillverkad 1806 i Kalmar av Christian Benjamin Macke. Foto S Hallgren 1973.

Pewter candlestick, one of a pair, made in 1806, by Christian Benjamin Macke, of Kalmar.

Fig 318. Ljusstake av tenn, skänkt före 1774. Foto S Hallgren 1973.

Pewter candlestick, donated before 1774.

Fig 319. Mässhake av ursprungligen röd, nu brun sidendamast, anskaffad mellan 1733 och 1748. Sidenet och silverspetsen troligen franskt arbete, sammansättningen svensk. Foto SHM 1934.

Chasuble of originally red, now brown silk damask, acquired between 1733 and 1748. The silk and silver lace probably French work, assembled in Sweden.

Fig 320. Detalj av sidenet i mässhaken i fig 319. Foto S Hallgren 1973.

Detail of the silk in the chasuble in the figure 319.

Väggplåtar av driven mässing:

1–2. Ett par för ett ljus. Oval ryggsköld, solfjäderformat överstycke, med blommor och frukter i drivet arbete. Blomformade droppskålar. På den ena ljushållarens fäste står talet 20 inpusat, på den andras siffran 7. Höjd 32 cm. Skänkta före 1774 av prostinnan Passenius (not 2). Enligt Inv 1829 hängde de vid predikstolen; i Nya kyrkan under läktaren. — 2–3. Ett par för ett ljus. Oval ryggsköld med blommor och frukter i drivet arbete, solfjäderlikt överstycke. Musselformade droppskålar. Höjd 44 resp 46 cm. Upptagna första gången i inv 1862. Kanske de som enligt beslut 1842 skulle beställas hos gördelmakaren Almquist i Kalmar.

Väggplåt av förtent bleckplåt, för två ljus. Oval ryggsköld, krönt av ett par vingar eller grenar, omgivande ett överstycke. På krönpartiet är tre stjärnor fästade. Höjd 49 cm. Anskaffad mellan 1862 och 1876, hängde ursprungligen på läktaren, nu i tornet.

Dessutom äger kyrkan ett antal moderna ljusredskap.

Textilier

Altarbrun av naturfärgat linne med mångfärgade broderier, gåva 1962.

Antependier: 1. Rött ylle, skänkt 1872 av Marie Louise Lindbom (not 87). Ej bevarat. — 2. Röd, mycket blekt sidendamast med sparsamma guldbroderier, blå och röd frans samt blått linnefoder. Modernt. — 3. Svart sidendamast med Kristusmonogram, silverband och mångfärgade broderier. Gåva 1951. — 4. Naturfärgat halvlinne med mångfärgade broderier i applikation. Gåva 1962.

Mässhakar: 1. (Fig 319 ff). Av ursprungligen ljusröd (»rödrosig», inv 1748) sidendamast med kors på ryggen, sammansatt av en uddspets av sk guipure i silver, vilken nära överensstämmer med Kalmar domkyrkas altarskrud, daterad 1725. Spetsen liksom sidenet troligen franskt, sammansättningen svensk. Anskaffad mel-

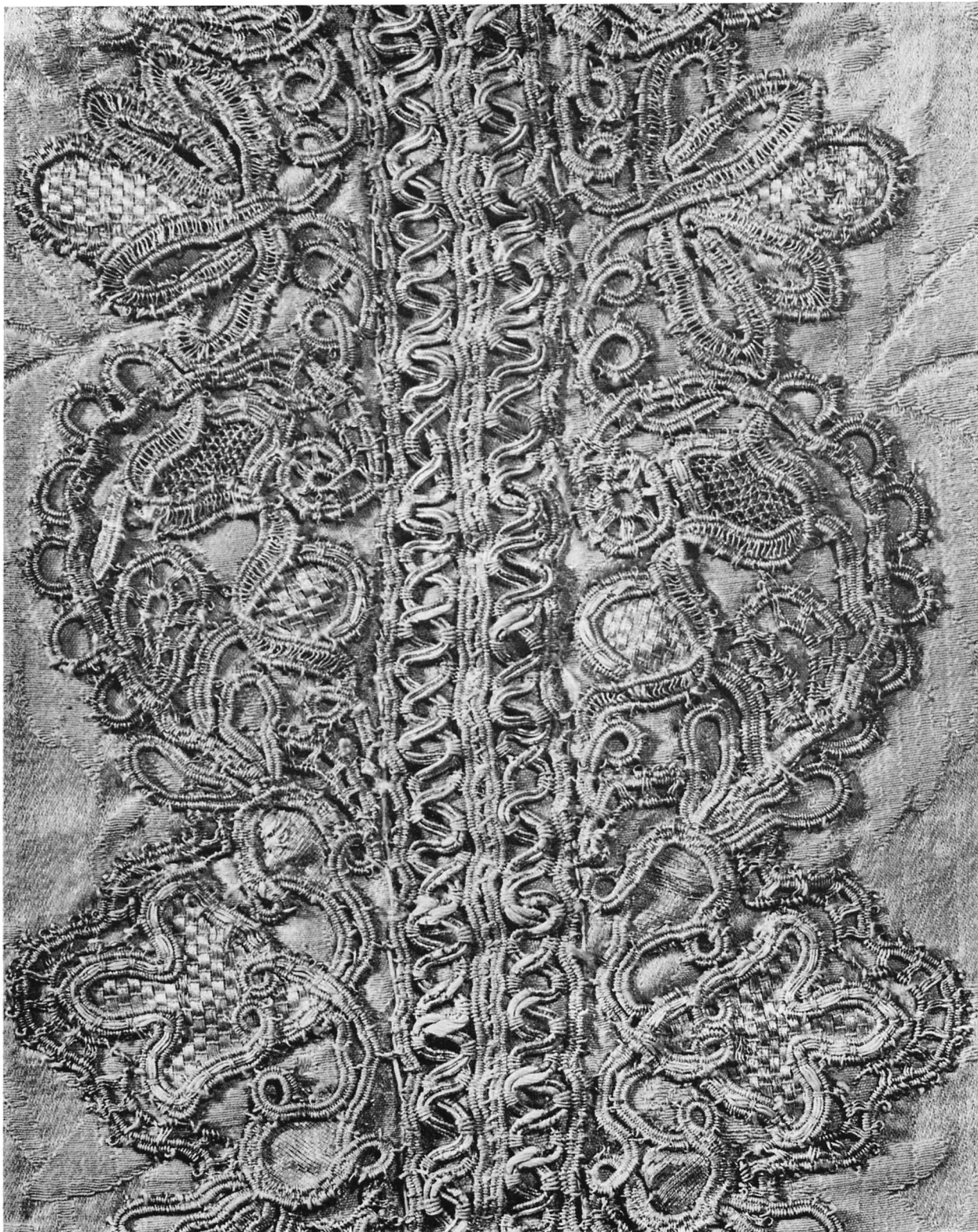

Fig 321. Detalj av silverspetsen (guipure) i mässhaken fig 319. Foto S Hallgren 1973.
Detail of the silver guipure of the chasuble in figure 319.

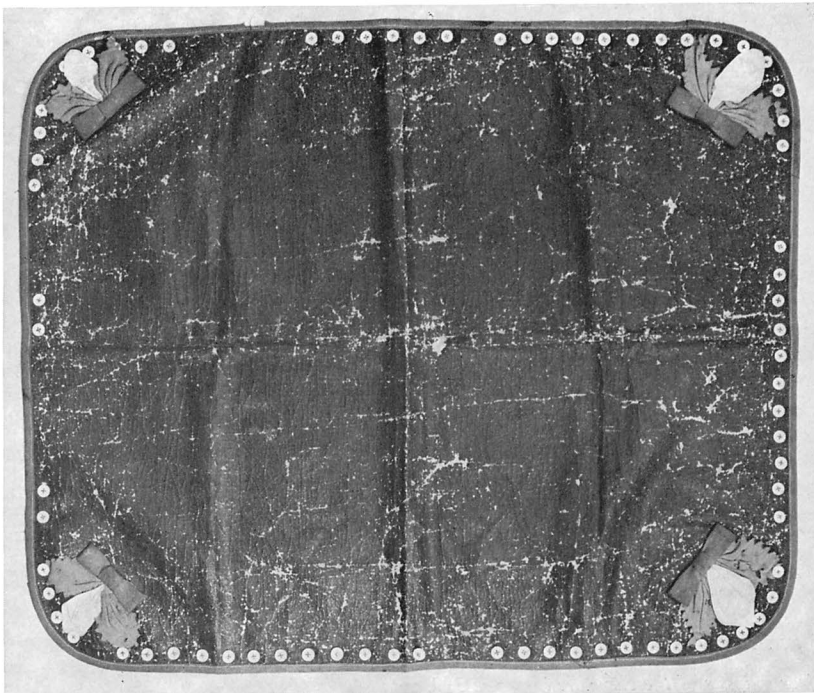

Fig 322. Träfodral till mässhake, tillverkat 1850 till mässhake nr 2 i Nya kyrkan, ej bevarat. Foto J Roosval 1908.

Wooden case for a chasuble, not preserved, made in 1850 for chasuble no 2 in the new church.

Fig 323. Corporalduk av svart vaxduk med applikationer av röda och vita band och prydnads-knappar av vitt porslin. 1870-talet. Foto S Hallgren 1973.

Communion cloth of black oilcloth with appliqué work of red and white ribbon and decorative buttons of white china; 1870's.

lan 1733 och 1748 (inv) för 70 daler smt (räk). Längd fram 90 cm, bak 129 cm Foder av ljusrött linne, lagat med naturfärgat linne. Konserverad av Pietas 1934. Kalmar utst kat nr 115.

2. Av svart sammet med paljetter och tofsar, Jehova-sol på framsidan, kors av silvergalon och silverspets på ryggen, kantad av knypplad silverspets. Foder av brun lärft. Tillverkat 1850 av »Fru Pastorskan [Christina Charlotta] Jaensson¹²³ i Ljungby». Renoverad 1955. (Till mässhaken hörde ursprungligen ett fodral av trä, fig 322, tillverkat samma år som mässhaken, vilket 1876 förvarades i sakristian, men 1908 på tornvinden. Ej bevarat.)

3. Av vitt, mönstrat ylle, anskaffad 1945 och signerad »SW Licium 1945» (= Sofia Widén).

4. Av grön sidendamast, signerad »SSKT 1960 SBS» (= Södra Sveriges Kyrkliga Textil, Sigrid Birgitta Synnergren) samt skänkt samma år »av Axel L o Hulda A» (inv 1933-).

Kalkduk av svart sammet, kantad med silvergalon, i mitten ett kors, likaledes av silvergalon, omgivet av en törnekrans i silverbroderi. Rödaktigt sidenfoder. 54 × 53 cm. Anskaffad efter 1876.

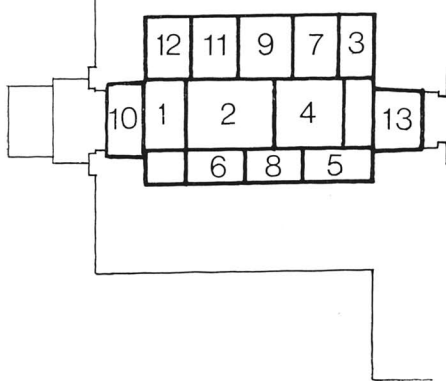
Duk (fig 323), »Kalkduk på altarbordet vid communion» (inv 1876), av svart vaxduk, kantad med röda trikåband. I hörnen applikationer av röda och vita trikåband, runt kanterna små prydnadsknappar av vitt porslin. Anskaffad på 1870-talet. 47 × 58 cm. Denna ovanliga corporalduk är olyckligtvis struken i inv 1933, men borde återinföras.

Stolor: 1. Grönt ylle, anskaffad 1955. — 2. Rött ylle, gåva 1959. — 3. Violettt siden, anskaffad 1960. — 4. Vit sidendamast, anskaffad 1963.

Bokdyna i form av en kudde. Mörkbrun, ursprungligen svart sammet, broderad med svarta pärlor och en mångfärgad rosenbukett i relief, broderad med korsstygn i ylle. Skänkt 1862 av fru Inga von Schéele (inv 1876; not 124). 30 × 45 cm.

Fig 324. Schema över gravstenarnas placering i vapenhuset. R Boström 1974.

Identification of gravestones in the porch.

Dessutom äger kyrkan två håvar, anskaffade 1955, en dopdräkt, skänkt 1961 samt en altar- och en dopmatta från 1962.

Gravminnen

Kistplåtar (fig 291) av förtent järnbleck med utklippta, grönmålade kanter, som skall föreställa lagerkransar, texten målad med svart färg: 1. Enligt inskrift över »Prosten och Kyrkoherden / öfver / Löth och Alböke Församlingar / ABRAH: WAL-LANDER [not 106] / FÖDD D 1793, 5/9 : DÖD 1861 . 22/6 / Es: 57 Kap. 2 V:» plåten kröns av en strålande triangel med Guds öga. Bredd 24,5 cm. — 2. Enligt inskrift över »v. Pastoren / Wälborne / G. A. O. VON SCHEELLE.¹²⁴ / Afled Stilla d: 5/12. 1861. kl: 10. e:m: / I en ålder af 46 År 28 Dagar. / Djupt sörjd och saknad af Maka, / 2 Barn, Föräldrar. och 11. Syskon / samt talrika Wänner. och / Åhörare. / Sam: 20: Joh: 11: 25. N; Ps: 477». Samma krön som nr 1. Bredd 24 cm. — 3. Med inskriften »Försvara sanningen / intill döden så skall Herren Gud strida / för dig. Syr Bok. 4.k. 33 v./ Ps: B. 495.5.6.v.» Bredd 22,5 cm. — 4. Med inskriften »Till / himlen för GUDS / vännen Är vägen gin och / kort; De små Herren känner / Och glömmar dem ej bort; Han dem / väl skiljas låter, Män blott en, liten tid, Han dem fernar / åter till en evig / frid.» Bredd 24 cm.

De båda sistnämnda kistplåtarna har hört till endera av de båda förstnämnda. Enligt en gammal sedvänja, skulle kistorna prydas med den dödes namn på ena kortsidan, med en bibel- eller psalmvers på den andra. Vid jordfästningen lösgjordes plåtarna innan graven östes igen i närvaro av

Fig 325. Gravhäll (nr 1), av grå kalksten, över Nils Olofsson och hans hustru M O D 1664. Foto S Hallgren 1973.

Grave slab (no 1), grey limestone, in memory of Nils Olofsson and his wife, M O D, 1664.

Fig 326. Gravhäll (nr 2), av röd kalksten, över kyrkoherden Nicolaus Andreae, † 1677, och hans hustru Ingrid Mattsdotter, död 1684. Foto S Hallgren 1973.

Grave slab (no 2), red limestone, in memory of Nicolaus Andreae, vicar, † 1677, and his wife, Ingrid Mattsdotter, † 1684.

de sörjande och hängdes upp i kyrkan under ett kort tal av den som förrättade jordfästningen.¹²⁵

Gravstenar från 1600–1800-talen har använts som golvsten i tornets bottenvåning, det nuvarande vapenhuset. De är placerade enligt fig 324

och beskrivs här i kronologisk ordning:

1. Av grå kalksten, rikt skulpterad, men mycket nött (fig 325). I mitten en sköld, omgiven av en krans, och utanför denna fyra små rundlar. Uptill och nedtill rektangulära in-

skriftsfält, inramade av beslags- och broskornamentik. Runt kanten en bred, slät bård. 162 × 102 cm. — Inskriften löd enligt Ihrfors:¹²⁶

DENNE STEN HÖRER NILS OLOFSON MED SIN K. HUSTRO OCH ARFVINGAR TIL N.O.S. N.O.D. ANNO 1664.

Av inskriften kan man nu endast skymta bokstäverna S och M ur ägareinitialerna i den övre kartuschen. — Håkansson nr 524.

2. Av röd kalksten, rikt skulpterad, men mycket nött (fig 326), över kyrkoherden Nicolaus Andreae och hans hustru Ingrid Mattsdotter.¹²⁷ I mitten en sköld med en kalk, omgiven av initialerna N AS / IM D (bokstäverna I och M sammanskrivna) samt två små rundlar. Skölden omges av en stiliserad bladkrans, och utanför denna fyra kvadratiske kartuscher, i de båda övre änglahuvuden (?), i de nedre timglas och en dödskalle med ett ben. Runt kanten en bred bård, i hörnen rundlar med evangelistsymbolerna, naivt tecknade. Små rundlar är utströdda över alla tomma ytor. Inskriften är nu oläslig, men enstaka fragment visar, att det varit versaler. 200 × 123 cm. / På Ahlqvists tid låg stenen i Gamla kyrkan »Nära intill Altardisken». Han beskriver den som »en wäl huggen sten med upphöjda bokstäfwer. Randskriften: Psal. 116. v. 7.8.9. War nu åter till frids ... lefwandes lande» (2: 1, s 139).

Ahlqvist tillägger i en not: »Nicolaus Andree v. Pastor i Löth d. 30 Aug. 1651. Ägde den nåden, at härbergera Hertig Carl Gustaf öfwer natten emellan d. 8 och 9 Octobr. 1652. Han erhöill hertigens löfte, att om den 7årige sonen blef Präst skulle han blifwa Fadrens efterträdare. Han dog 1677». — Håkansson nr 527.

3. Av grå kalksten. Uptill och nedtill rektangulära kartuscher och i mitten en cirkelformad bladkrans, inom vilken en inskrift i ristning: IHS / AOS IPD / 1707. Mellan årtalets andra och tredje siffror ett bomärke (Håkansson s 339, nr 176); under

kransen ännu ett bomärke (Håkansson s 338, nr 13). Mellan fälten kerubhuvuden. I nedre kartuschen spår av en nu oläslig inskrift. Hällen är nämligen hårt vittrad. 202 × 122 cm. — Håkansson nr 532.

4. Lik nr 5, av röd kalksten. I ristning en smal ram med fyrpass i hörnen. I mitten en ram av koncentriska cirklar, av vilka den yttre har korsställda knoppar. Inom ringen inskrift:

IHS / O O S . B A D (eller K O D) / 1709.

Därunder bomärke (Håkansson s 339, nr 177). 202 × 122 cm. — Håkansson nr 533.

5. Lik nr 4. Av grå kalksten. I ristning en smal ram med korsblommor i hörnen. I mitten en ram av två koncentriska cirklar, den yttre med korsställda knoppar. Inom ringen inskrift: I N R I / O L S . K O D / 1709. Därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 113). — Håkansson 534.

6. Av grå kalksten. I ristning ram med urtag i hörnen för hörnringar, i de senare mångbladiga blommor. Ramen och ytterkanten har varit lågerhuggen. Även rundlarna omkring hörnblommorna har varit lågerhuggna radiellt. Mitt på stenen en stor, rund lagerkrans i relief. Inom kransen en inskrift (punkterna mellan orden står över raden):

HÄR . UNDER . HVILAR . MONS-/
GABRIEL . ROSEN- / BAUM . OCH .
DES . K. / BRODER . IOHAN . ROSEN-
BAUM . DÖ- / DE a° 1711.

165 × 105 cm.

Under denna häll, som enligt Ahlqvist (2: 1, s 141) förr låg på kyrkogården, vilade två av kyrkoherden Rosenbaums (not 19) barn, Gabriel och Johannes, som dog i pesten 1711. Jfr ovan kap Kyrkogården, gravstenarna nr 7–8. — Håkansson nr 535.

7. Av grå kalksten. I ristning inskrift: ANO 1741 / L.N. (spegelvänt): S IMD. Därunder bomärke (Håkansson s 339, nr 215). 190 × 124 cm. — Håkansson nr 540.

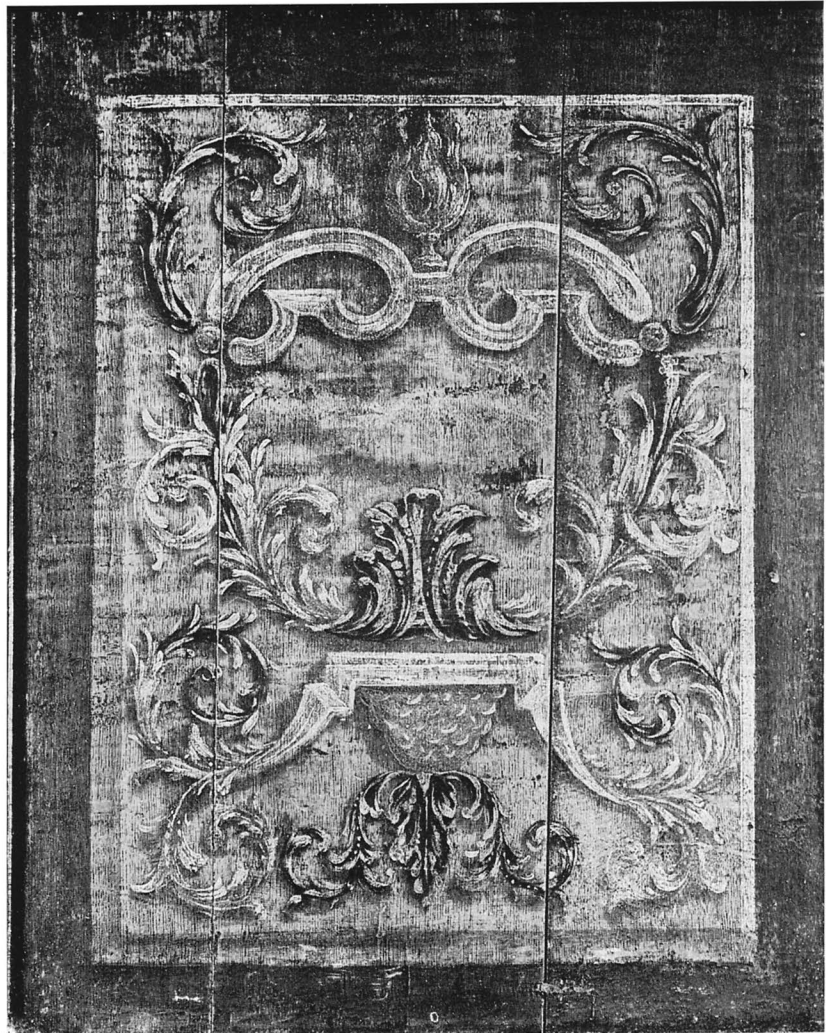

Fig 327. Skrudskåp, sammansatt av delar från 1700-talets mitt och yngre delar, anskaffat 1953. Detalj av en dörrspegel, rättvänd på bilden, men upp- och nedvänd på skåpet. Foto S Hallgren 1973.

Cupboard for vestments, composed of parts dating from the middle of the 18th century and later, acquired in 1953. Detail of a door panel, right side up in the figure, but up side down in the cupboard.

8. Av grå kalksten. I ristning smal ram med korsblommor i hörnen, i mitten kvadratisk ram med hörnögglor och inom densamma inskriften SOS . BOD / ANO 1748. Därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 50). 179 × 118 cm. — Håkansson nr 546.

9. Av grå kalksten. I ristning smal ram med stora, tomma hörnringar med nedsänkt mitt. I mitten en i sköldform ristad kartusch med inskriften:

NTS / CPD / HNS / KPD / TENK PÅ DÖDEN 1759.

Ovanför kartuschen IHS och under densamma bomärke (Håkansson s 338, nr 114). Samma bomärke förekommer på gravsten nr 21 på kyrkogården samt på en oblatask av trä, se Gamla kyrkan, fig 292). 189 × 129 cm. — Håkansson nr 554.

10. Av grå kalksten. I ristning kvadratisk ram och inom denna inskriften: NIS ... / 1789. 169 × 87 cm

Fig 328. Vagnskorgen till en likvagn, inköpt 1875. Till korgen hör dels två par hjul, dels två par medar. Vagnen är placerad tvärs över cellen i tornets andra våning. Foto S Hallgren 1973.

Hearse, purchased in 1875. Two pairs of wheels and two pairs of runners belong to the hearse. The hearse is placed across the cell in the second storey of the tower.

(synliga mått). — Håkansson nr 562.

11. Av grå kalksten. Inom fördjupad rektangel en inskrift i ristning: IPS GSD / ANNO 1794. därunder bomärke (Håkansson s 338, nr 86). 184 × 120 cm. — Håkansson nr 565.

12. Av grå kalksten. Inskrift i ristning: AN(NO) / 1805 / AIS BLD. 179 × 93 cm. — Håkansson nr 567.

13. Av röd kalksten. I ristning ram och inskrift:

GI. .DE URAW LIV / S. . . . H HANNA / I. . . HVL / K(en) I AFSOM / NA(de) . . . IVNIJ.

Inom ristad, sköldformad kartusch: -SS / ALD. Synlig längd 175 cm, bredd 136 cm. — Håkansson nr 574.

Beträffande gravstenar på kyrkogården och i Gamla kyrkan se ovan.

Kollektredskap

Tallrik av förtent järnbleck, diameter 22 cm, anskaffad efter 1829. — Två hävar av brunt mockatyg, anskaffades 1955. Längd 163 cm.

Möbler, likbårar, likvagn m m

Kistor: 1. Av brunmålade ek med laxade hörn och överfalsat lock, låga fötter. Profilerade, svartmålade järnbeslag, i det ena en mynthspringa. Två fasta lås och ett överfall för innanlås. 119 × 54 × 56 cm. Till kistan hör två nycklar med konstfullt utskurna ax. Inköpt 1658 för 15 daler kopparmynt (räk, st prot, inv). Hade, när den

köptes, endast ett lås, men den försågs genast med ytterligare två lås och fler järnbeslag. — 1711 hemsöktes kyrkan av tjuvar, som slog sönder kistan lås och tog alla pengarna, utom dem som låg i en särskild gömma, sammanlagt 84 daler smt. — Kistan förvarades enligt Inv 1829 i prästgården, 1876 på skolvinden (inv), men restaurerades 1934 och står numera under läktaren.

2. Av furu, brunmålade. Två profilerade järnbeslag tvärs över det överfalsade locket fortsätter fram som överfall för hänglåsen. Två utanlås, ett innanlås. Mynthspringa i locket högra beslag. Litet fack med lock utmed höger kortsida. Låga kulfötter fram, fyrkantiga klossar bak. 94 × 55 × 57 cm. Kallades kyrkvårdskista enligt Inv 1829. Stod 1876, liksom nu, i sakristian och används till förvaring av silvret.

3. Lik nr 2, men utan beslag. Endast ett innanlås mitt fram. Nyckelns ax är avbrutet och har fastnat i låset. 95 × 56 × 50 cm. Nr 2 och nr 3 är troligen tillverkade samtidigt, kanske 1842, när Nya kyrkan byggdes.

Skåp: 1. Av furu med ljusgrå övermålning under vilken man skimtar blågrön färg. Upptill är årtalet 1770 målat med svart. En enda dörr med två smala speglar, utskjutande list upptill, låga kulfötter nedtill. På framsidan av den utskjutande »taklisten» en bräda med fem (ursprungligen sju) knaggar; inuti inrett med hyllor. Höjd 196,5 cm. Kallades klädskåp i Inv 1829.

2. Skrudskåp av ek sammansatt av äldre och nyare delar. De båda dörrarna består av pannåer med målning i régeancestil (fig 327), de många färgerna har en gulaktig färgton, på grund av fernissan. Ornamentiken visar, att pannåerna vänts upp och ned. Höjd 208 cm. Inköpt 1953.

Vagnskorgen till en likvagn (fig 328) står i tornets andra våning över cellens östra del. Från flakets sidor nedhänger draperier av läder med

fransar, tvinnade av bomull. Fyra hjul och två par medar hör till vagnen. Inköpt 1875 (inv 1876), restaurerad 1894. — Fyra likbårar är också uppställda i tornet.

Böcker

Kyrkans värdefullaste böcker är nämnda ovan, se Gamla kyrkan, bl a Karl XII:s bibel i något skadat originalband.

Klockor¹²⁸

Storklockan orneras runt halsen och slaget av sirliga palmetter och bladornamentik, inskriftsfälten omges av ramverk av rocailler, blad m m. Klockan är enligt inskriften gjuten av älderman Mårtensson¹²⁹ i Stockholm 1786. Inskriften lyder i sin helhet (västra sidan):

DENNE KLOCKA ÄR BESTÄLLD (D I

Denne är spegelvänt) AF RIKS DAGSMANNEN LARS / LARSSON UTI LILLE ISTAD / OCH FÖRFÄRDIGAD AF ÄLDERMAN / MÅRTENSSON I STOCKHOLM TIL LÖTS / FÖRSAMLINGS TIÄNST 1786 DÅ WAR / DANIEL BRUSENIUS [not 21] KYRKOHERDE UTI LÖT / OCH ANDERS PERSSON I TIURLÖSA SAMT OLOF / OLOFSSON I ARBOLUNDA FÖRSAMLINGENS ÄLDERMÄN.

Mått: diameter 84 cm, höjd med krona 76 cm, höjd utan krona 57 cm.

Lillklockan har omkring halsen en inskriftsbård (se nedan) med en ram av uppåt och nedåt riktade, starkt stiliserade aktantusblad, snarlika ormbunksblad. Klockan är en omgjuten, utförd av Anders Greberg¹³⁰ 1761, av en äldre klocka, gjuten 1720 av en till namnet okänd klockgjutare. Inskrift med versaler i tunn relief:

Runt halsen (en rad): blomma
GLORIA IN EXCELSIS DEO
blomma

OECONOMI TEMPLI : M.B.S: B.L.S:

Östra sidan:

EPISKOPO CALMAR / MAGNO BERONIO¹³¹
/ PASTORE IN LÖÖTH / PET. HEN.
SPORSELIO. [not 6]

Västra sidan:

DE HIERTAN RÖR O GVD
SOM HÄR AF HÖRA LIVD
ATT DE TILL DITT HVS GÅ
OCH FÖR DITT ANSIKT STÅ
I ANDAKT TRO OCH HOPP
SEN TAGS TILL HIMLA OPP.

Runt slagringen (en rad):

OMGVTEN I STENÅSA SOCHN PÅ ÖLAND.
AF ANDERS GREBERG: ANNO 1761 D. 24
IULIUS.

Mått: diameter 80 cm, höjd med krona 75 cm, utan krona 60 cm.

Noter

1. *Herman Schück* 1959, s 189, 271.
2. *Gustaf Gustavi Passenius*, f 1681, † 1744, kh i Löt 1713–1744, kontraktsprost över Ölands norra kontrakt från 1735.
3. *Löt* i betydelsen betesmark ingår bl a i sockennamnen Långlöt och Julita. Jfr SAOB XVI, sp 1956 f.
4. Docenten *Sölve Göransson* tackar jag för denna utredning om sockennamnet och kyrkans placering.
5. *Svenska medeltidsregister* s 75, nr 239, 27/5 1435.
6. *Peter Henric Sporselius*, f 1707, † 1767, kh i Löt 1745–1767.
7. *N I Löfgren*, f 1797, † 1881, se *SvK Öl I*: 1, s 35 ff och där angiven litteratur.
8. *SvK Öl I*: 1, fig 30. — *R Boström* i *KNS XLVII* årg 69, fig 3 samt s 52.
9. Beträffande *kartor*, se *SvK Öl I*: 1, s 64 f samt ovan s 204, not 18.
10. *J H Rhezelius*, f i början av 1600-talet, † 1666, se *SvK Öl I*: 1, s 4 ff

och där angiven litteratur. Rhezelius' teckningar av öländska kyrkor är samtliga publicerade i *Herdam* 4.

11. Enligt muntliga uppgifter av domkyrkosyssloman *L M Holmbäck*, Visby, frestar en svängande kyrkklocka med ca tre gånger sin egen tyngd på de omgivande tornmurarna. De senmedeltida klockorna, som var betydligt vidare och tyngre än de äldre, kunde inte lämpligen hängas upp i stentornen. I stället byggdes trästaplar, många av dem återgivna på Rhezelius' teckningar.
12. »*Finnarna på slättet*» fick flera uppdrag på Öland, bl a anställdes två finnar vid Föra kyrkas tornbygge år 1659 (*SvK Öl I*: 6, s 584) och 1661 fick finska byggmästare betalt för en kyrkport i Persnäs (*SvK Öl I*: 5, s 419).
13. Se not 131.
14. Företagen av *Carl Gustaf Schröder*,

f 1717, † 1789, biskop i Kalmar 1766–1789 (*Herdam* 1, s 71).

15. Här åsyftas en kgl förordning av den 22/3 1759, där det bl a heter: »At särskilte Klockstaplar af träd undvikas och besparas, och i det stället Klockorne, der det sig göra låter och utan Kyrkohwalfwens fara ske kan, flyttas uti stentorn» ([*R G J Modée*], *Utdrag utur alla ... publique handlingar*, del 7, *Sthlm* 1779, s 487).
16. *Stenholm* 1952, s 11. — Enligt vis prot 25/6 1837, § 10 heter det, att begravningsplatserna var tillräckliga för behovet vid bägge kyrkorna och att »Liken läggas icke i linea, utan hvarje hemman har sitt eget begravningsställe».
17. *Mandelgren* ser XI, *Helgedomar*, pl 31, nr 131. — Om *N M Mandelgren*, se *SvK Öl I*: 1, s 51 ff och där angiven litteratur samt *Stavenow* 1972.

18. *Abraham Ahlqvist*, f 1794, † 1844, se *SvK ÖI* I: 1, s 45 ff och där angiven litteratur.
19. *Johan Nicolai Rosenbaum*, f 1651, † 1708, kh i Löt 1689–1708. G m *Helena Pontelia*, f 1663, död i pesten 1711. Även fyra av barnen, *Brita* (f 1692), *Petrus* (f 1698), *Mons Gabriel* (f 1701) samt *Johannes* (Johan, Jonas, f 1703) dog i pesten 1711. Endast två barn överlevde, *Nils* (f 1690) och *Maria* (f 1695). Herdam 4, s 104 ff.
20. *Nicolaus Braun (Brauner)*, f 1658, † 1729, biskop i Kalmar 1711–1729 (Herdam 1, s 50 ff).
21. Mellan 1767 och 1770 fanns det ingen tillsatt kyrkoherde i Löt. Företrädaren, *Peter Henric Sporselius*, dog 8/8 1767 (not 6). *Daniel Olai Brusenius* (1722–1787) blev kyrkoherde först 12/7 1769, tillträde 1770. Under mellantiden var *Gustaf Dahlin*, f 1723, komminister. Han innehade komministaturen 1761–85. Om han upprätthållit kyrkoherdevakansen framgår inte av tillgängliga källor.
22. *SvK ÖI* I: 2, s 101 samt s 156, not 6 och där anförd litteratur.
23. *SvK ÖI* I: 1, fig 24.
24. *SvK ÖI* I: 1, fig 13.
25. *William Andersons* originalmanus till beskrivning av Löts kyrka, SvK arkiv.
26. *Gravhus av trä*, s k stupor, har förekommit i Sverige från 1600-talet och till mitten av 1800-talet. Frigelius avbildar flera på ömse sidor om Kalmarsund, exempelvis de här nämnda i Söderåkra (not 24), Sandby (not 23) och Böda (not 22). I våra dagar finns såvitt mig är bekant, ett enda bevarat i hela Kalmar län, nämligen det här beskrivna i Löt. — *Hofrén* 1962, s 31 ff. — Bland numera försvunna exempel från Uppland kan bl a nämnas gravhus i Estuna (*SvK Up* V, s 680 samt not 3) och Håtuna (*SvK Up* VII, s 212). — Jfr *Lithberg* 1915, s 149. Märk särskilt ett av *Lithberg* anförd citat ur *Ol Joh Broman*, *Glysisvallur*, utg af Gestrike-Helsing nation i Upsala, del II, Ups 1912–53, s 29: »The för-mögne [i Helsingland], som inga Grafstenar sig förskaffat, hafva

på Kyrkogårdarne uprättat öfwer theras grafwar på kyrkogården, Stupor kallade, eller Skiuhl giorda, större eller mindre, gemenare eller kostsamare, efter hvars och ens wilkor; såsom thesse på mång ställen, än behåldna stå, merendels alla såsom små hus bygda; med hwarjehanda minemärken prydda». Som I Wilcke-Lindqvist påpekat i *SvK Up* V: 6, s 680, not 3, var seden att uppföra dylika gravhus inte begränsad till Hälsingland, utan var tvärtom ganska utbredd. Jfr *Wideen* 1952, s 37.

27. Att använda medeltida dopfuntar som solvisaresocklar var relativt vanligt under 1800-talet, på Öland lika väl som i andra delar av vårt land. Se *Roosval* 1918, Pl LXIII (Bredsätra och Alböke). Även dopfuntarna i Löt, Egby, Algutsum, Gårdby, Sandby, Segerstad, Stenåsa och Torslunda har använts på samma sätt. Annan profan användning hade dopfuntarna i Persnäs (*SvK ÖI* I: 5, s 418), Föra (*ÖI* I: 6, s 590, 610), Långlöt (*ÖI* II: 1, s 193), Gräsgård, Hulterstad, Kastlösa och Köping.

Gamla kyrkan

28. *Petrus Törnewall*, f omkr 1650, † 1706, och *Johan Hadorph*, f 1630, † 1693, se *SvK ÖI* I: 1, s 17 ff och där angivna källor.
29. Not 7. — Docenten *Sölve Göransson* har räknat ut, att N I Löfgren med 1–3 punkter över varandra markerade kvarter (fjärdedels alnar). 2: betyder alltså 2½ alnar, inte 2 alnar, 3 tum. Se fig 246 (måttangivselserna i vapenhusportalen, sakristieingången, västportalens innersmyg samt andra tämligen små måttangivselser).
30. Som underlag för beräkningen av sträckmurarnas höjd har använts Löfgrens uppmätning (fig 278), som här är reproducerad ungefär i skala 1: 300.
31. *R Boström* i *Öbl* 1968 11/4.
32. Detta blir 2 alnar à 52,0 cm. Se *Sölve Göranssons* kapitel, Löts och Egby kyrkors metrologi, i slutet av denna volym.
33. N I Löfgrens tillförlitlighet, när det gäller höjdmått, är inte lika stor som

beträffande längdmått och andra mått, som han lätt kunde kontrollera från marken. Jfr not 30.

34. Jfr *Persnäs* (*SvK ÖI* I: 5, s 431), *Föra* (*ÖI* I: 6, s 573) och *Långlöt* (se ovan s 25).
35. N I Löfgrens i fig 278 återgivna ritning är troligen utarbetad i efterhand. Flera detaljer (portaler m m) avviker, i jämförelse med fig 246. Jfr en originalritning av Löfgren, som tillhör dir Gunnar Löfgren, sonson till N I Löfgren.
36. *Föra västtorn*, *SvK ÖI* I: 6, fig 392 ff, 400 ff.
37. *Hossmo*, Tuulse 1955, s 108.
38. *Alvastra*, Lundberg I, Pl 50 samt s 371; I Swartling 1969, s 89.
39. *Heda*, Lundberg I, s 388 ff; I Swartling 1969, fig 53.
40. Kyrkans restaurering 1960 företogs utan fortlöpande antikvarisk kontroll. Genom en händelse råkade författaren passera kyrkan, när murverket stod bart.
41. *Sturk* eller *stolk* kallades den tråskoning, som sitter i hållet för en klocklina i ett stenvalv. Till formen liknar den ett hjulnav, genom vilket ett hål för linan är borrarat. För att sturken skall sitta fast i valvet, är den ofta försedd med radiellt utstående, ekerliknande pinnar, som är intappade i mittpartiet. Gamla sturkar har mycket tydliga nötningsmärken.
42. *Källa gamla kyrka*, *SvK ÖI* I: 4, fig 233 samt s 317, 326 f.
43. *Persnäs*, *SvK ÖI* I: 5, fig 331, s 446 f, 455.
44. *Föra*, *SvK ÖI* I: 6, fig 455, s 572.
45. *Böda*, *SvK ÖI* I: 2, s 105 och fig 96A.
46. *Lundberg* I, s 246 ff.
47. *Tuulse* 1955, s 159 ff.
48. *R Boström*, RAÅ rapport 1972 A 2.
49. *Föra*, *SvK ÖI* I: 6, fig 392 ff, 400 ff, s 533.
50. *Källa gamla kyrka*, *SvK ÖI* I: 4, fig 183, 199 a, d, e, g, 231, 233, s 300.
51. *Föra*, *SvK ÖI* I: 6, fig 392, 395: I, 451, s 542.
52. *Vickleby*, uppmätning av Alb Flinck 1918 i SvK arkiv.
53. *Hulterstad*, R Boström 1967a, fig 5, 9. — Densamma, vägledning utg av Hulterstads församling [1971].
54. *Persnäs*, *SvK ÖI* I: 5, fig 331, s 542.

55. *Tuulse* 1955, fig 11 ff, s 108.
56. *I Swartling* 1969, s 89 samt fig 53.
57. *Heda*, se not 39.
58. *Ödeshög*, *Tuulse* 1955, fig 46 f, s 75 ff.
59. *Ås*, R Boström 1975a.
60. *Källa*, SvK Öl I: 4, fig 199a, d, f, 214, 226, 228b, 235 a, b, 237a, b.
61. *Bredsåtra*, se uppmätning 1931 av S Hesselgren & S Fränne i SvK arkiv.
62. *Gråsgård*, uppmätning av HAR Sidén 1873, ATA.
63. *Föra*, SvK Öl I: 6, fig 448 f, 454.
64. *Böda*, SvK Öl I: 2, fig 96B-C.
65. *Persnäs*, SvK Öl I: 5, fig 314, 331.
66. *Med stormfri höjd* menas ungefär 30 fot (9,4 m) eller mer. Frölén I, s 37. — Otto Blom i Aarb 1895, II: 10, s 1 ff.
67. *De högt belägna utgångarna* befinns sig i Källa 7,5 m över markytan (SvK Öl I: 4, s 303, 325 samt fig 183, 199b, d, e, g, 207, 231 ff), i Glömminge ca 8 m, i Bredsåtra 8,5 m (uppmätning 1931 av S Hesselgren & S Fränne i SvK arkiv) och i Hulterstad 8 m (R Boström, 1967a, s 160). Jfr Egby not 20.
68. En liknande avslutning är föreslagen i rekonstruktionen av *Föra* västtorn, SvK Öl I: 6, fig 444, 447. Jfr *Stora Åby* kyrka, Ög, enligt en teckning från 1670-talet i F.m. 30, fol 187, KB, renritad i Lundberg I, s 378.
69. *Tuulse* 1955, s 159 ff.
70. Mellankyrkan i *Visby S:t Nicolai* dateras av fil dr Erik Bohrn till omkring 1239. *SvK Go XII*: 1, under utgivning 1975.
71. »*Sjuhålet*», ett sekundärt använt rundfönster, daterat till 1230-1240-talen, se *SvK Go IV*: 1, fig 69, 85 samt s 84 och 105.
72. *Källa*, SvK Öl I: 4, fig 203 ff, 211 f.
73. Jfr *SvK Go III*, s 34, 135, 322. Jfr även *Mästerby kor* (SvK Go III, fig 195, 203; s 180 daterat till 1199). — Hos *Botvid*, den på 1230- och 1240-talen verksamme gotländske mästaren, är tympanons underkant också rakskurna, men portalernas proportioner är annorlunda, bredare och själva utförandet i allmänhet mer omsorgsfullt. Den äldsta delen av *Ronneby kyrka*, av *A Tuulse* daterad till »åtminstone före 1192», har två portaler av den bredare typen (SvK BI IV, s 19 och fig 25).
74. *Tidiga vapenhus* har också förekommit bl a i Böda (Öl I: 2, s 111), Högby (Öl I: 3, s 201 f), Persnäs (Öl I: 5) och Föra (Öl I: 6, s 584) och finns ännu bevarat i Källa gamla kyrka (Öl I: 4, s 323 f). Paralleller finns på Bornholm, t ex vid följande kyrkor: Å, ca 1200-1225 (D K Bornholm, s 135 och 149), Rut (D K Bornholm s 301, 305), Öster-Marie (D K Bornholm s 453, fig 3 samt s 456, 471 f). I andra delar av Sverige, t ex Uppland, tillkom vapenhus i allmänhet först under 1400-talet. Se även Egby not 24.
75. Det var förste statsgeologen *Erik Ahman*, som 1970 fäste min uppmärksamhet på de droppstensbildningar, som förekommer i Föra kyrkas västtorn (SvK Öl I: 6, s 551 samt not 16). Det krävs minst ett par decennier, innan regn och smältvatten, som sipprar genom murverket, bildar droppstensformationer.
76. Johan III donerade år 1585 fyra tunnor spannmål till Persnäs och Föra kyrkor »som ere möcket förfalne til tack och murer» (SvK Öl I: 5, s 457. Citatet återgivit enl Herdam 4, s 77).
77. *Anders Törnberg*, stads- och fortifikationsmurmästare i Kalmar. 1768 konsulterades han i Löt, två år innan han verkställde en genomgripande ombyggnad. 1776 var det Källa församling som tillkallade honom som sakkunnig (SvK Öl I: 4, s 340 f, 377).
78. *Lars Wandring*, f omkring 1730, kallad båtsman, senare (kyrk-) byggmästare, bosatt i Gamleby. W var en mångkunnig man, som förutom andra uppdrag även utförde ombyggnader av västtornet i Persnäs (1785) och Högby (1786-1787; SvK Öl I: 5, s 437, 446 samt Öl I: 3, s 205 f, 222. — Se även Öl I: 5, s 510, not 38).
79. Om *Wermelin*, se ovan *Långlöt* s 206, not 84.
80. *Thure G Wennberg*, f 1759, † 1818, konduktör (användes förr som tjänstebeteckning för arkitekt) och sekreterare vid ÖIÄ samt amanuens vid Konstakademien.
81. *Lindman, Nils Leonard*, härads-murmästare i Vi, Källa sn. Han rappade och vitlimmade Löts kyrka 1798, byggde om Källa kyrka 1799-1808 (SvK Öl I: 4, s 342 ff), byggde 1802 stigluckor i Persnäs (Öl I: 5, s 418), besiktigade 1804 västtornets valv i Föra (Öl I: 6, s 585), reparetrade 1832 Persnäs kyrka (Öl I: 5, s 462) och reparetrade på 1830-talet Egby kyrka (se nedan).
82. *Anders Carlsson af Kullberg*, f 1771, biskop i Kalmar stift 1830, † 1851 (Herdam 1, s 92 ff).
83. En snarlik ritning tillhör direktör Gunnar Löfgren, sonson till N I Löfgren. — Jfr även SvK Öl I: 1, fig 19 ff samt I: 5, fig 337.
84. Noten har utgått.
85. SvR Öl nr 54, s 121 f samt Pl XXXI fig 54. För dateringen tackar jag antikvarien *Helmer Gustavson* vid Runverket.
86. Docenten *Aron Andersson* har granskat beskrivningen av de medeltida skulpturerna.
87. Brev 29/10 1874 från kyrkoherde *Carl Lindbom* i Löt, KLM arkiv. L var född 1810, kh i Löt 1862-1894, kontraktsprost 1878, † 1894.
88. Se not 90.
89. *C G Hilfeling*, f 1740 † 1823, se SvK Öl I: 1, s 32 ff.
90. Det skedde flera förväxlingar mellan till Kalmar överlämnade kyrkoinventarier (SvK Öl I: 1, fig 22 f, 32 f. — Öl I: 4, s 355 ff). Detta berodde bl a på att uppgifterna i museets liggare var alltför kortfattade för en säker identifiering och att den tryckta katalogen, som utkom några år senare, hade en annan författare än den person, som fört in föremålen i liggaren (Horns kat 2 utkom år 1880). I vår tid, då fotograferingskonsten inte längre är exklusiv, skulle sådana sammanblandningar lätt ha kunnat undvikas. Detta skall inte kasta någon skugga över den energiske landskamreraren J A Södermark, KLM's skapare, som med sådan framgång räddade så mycket, som på 1870-talet hotades av utplåning. — R Boström i Fv 1969, s 38 ff

- och där anf litt. — *Densamma*, Ett par Olofsbilder från Källa. i:KL 1970–1972, s 16 ff.
91. Tillägg av *Johnny Roosval* i William Andersons originalmanuskript till beskrivningen av Löts kyrka, SvK arkiv.
92. *William Anderson*, originalmanuskript till beskrivningen av Löts kyrka, SvK arkiv. — William Anderson hänvisade där till *Max Paul*, Sundische und lübische Kunst, Berlin 1914, s 69.
93. Enligt *William Anderson*, se not 92.
94. *Anders Georg Wadsten*, f 1731, † 1804, titulerad »provincialmålare», målare av möbler och inredning, även verksam som skulptör. Utförde arbeten i de flesta av Ölands kyrkor mellan 1762 och 1801 (altarpuppstatser och predikstolar, läktarbröstningar och bänkfasader). Mer framgångsrik som målare och dekoratör än som skulptör. Samarbetade ofta med skulptören Jonas Berggren (SvK ÖI 1: 2, s 158, not 69), med sin bror Paul, sin son Lars Peter och Andr. Landstedt. — Jfr *M Hofrén* 1958, s 41 ff.
95. Enligt Abraham Ahlqvists avskrift ur KA (Saml 1, sign 84, p 35, UUB).
96. »Kellberg» är möjligen identisk med guldsmeden *Nils Lorens Kjellberg*, guldsmed i Kalmar 1805–1830.
97. Textilbeskrivningen är granskad och försedd med ordförklaringar av första antikvarierna *Anne Marie Franzén* och *Inger Estham*. Beteckningarna handkläde, röcklin och örngott, se ovan Långlöt s 209, not 100.
- Altarkläde* = antependium
- Callminc*, kalmink, ylletyg i satinbindning. Kan vara slätt eller mönstrat ylle, ofta randigt.
- Kamelott*, ursprungligen av kamelhår tillverkat tyg från Orienten, här troligen ylletyg med ripsbindning (1600-talet), glansigt stelt ylletyg.
- Bombassein*, bombasin, under olika tider varierande tyger av olika material. Här förmodligen tät vävnad av bomull med silke.
- Slissing*, slessing, fint linne tillverkat i Schlesien.
98. *Sven Sahlsten*, f 1738, † 1799, kh i Löt 1788–1799, kontraktsprost över Ölands norra mot 1790. G m *Johanna Catharina Lund*, f 1743, † 1812. Herdam 4, s 110 f.
99. Noten har utgått.
100. *Catharina Christina Reen*, f 1773, † 1808, g m *Jonas Ekström*, f 1766, † 1827, kh i Löt 1811–1827, prost över egna församlingar 1822.
101. *Gabriel Nicolai Lothigius*, f 1645, † 1688, kh i Löt 1677–1688 (jfr not 127). Herdam 4, s 104.
102. Se ovan Långlöt, s 209, not 108.
- Nya kyrkan*
103. *Peter Isberg*, byggmästare i Algutsrum. Han hade tidigare bl a reparerat Gräsgårds kyrka (1834) och byggt ett västtorn vid Runstens kyrka (1838). Samma år som han lade grunden till Löts kyrka (färdigbyggd av honom 1842) förhöjde han tornet i Högsrum (1840). Han har på Öland bl a byggt kyrkorna i Smedby (1852), Kastlösa (1855), Persnäs (1857; SvK ÖI 1: 5, s 466, 482, 484), Alböke (1859; R Boström, KNS XLVI, s 44), och Sandby (1860). — Håkansson har också en uppgift om att Isberg skulle ha tillverkat en predikstol i N Möckleby kyrka (nr 604A). Han skulle alltså även ha varit snickare.
104. *P M Lundberg* (möjligen skrivfel för Peter Lundgren), målare, Borgehage (Räpplinge sn). På Öland har han bl a målat i Föra 1828 och 1831 (SvK ÖI 1: 6, fig 464, 477, s 586, 598, 604, 610), Egby 1835 (se nedan) och Löt 1847.
105. *Peter Magnus Palm*, f i Algutsboda, Sm, 1814, † 1894. Löts sockens förste skollärare från 1842; organist och kantor. G m *Maja Lisa Gasslander*, f i Algutsboda 1813, † 1891. Sju barn, varav *August* (not 115) var äldst och *Fabian* yngst, f 1854, † 1938. Den senare var kantor i Gärdslösa 1881–1938, han efterträdde brodern August. — *Palme-lund*, byn närmast Löts kyrka, har uppkallats efter P M Palm. För personuppgifterna om P M Palm och hans familj tackar jag fil dr
- Bertil Palm*, sonsons son till P M Palm. Se även A Palm 1955, s 120 ff.
106. *Abraham Wallander*, f 1793, † 1861, kh 1838–1861, prost över egna församlingar 1844. Herdam 4, s 111 ff.
107. Beträffande »dammsugning», se R *Boström & Å Nilsson*, Fv 1971, s 284 ff samt SvK ÖI 1: 6, s 591, 595 f, 630 ff.
108. *Fredrik Westin*, f 1782, † 1862, målare, professor, direktör för Konstakademien. W var lärjunge till Pasch och Masreliez och en av sin tids mest uppskattade och överskattade konstnärer. Han har behandlat talrika mytologiska och allegoriska ämnen och var en mycket flitigt anlitad porträttmålare. — SvK Sthlm III: 1, fig 37 och s 53 ff.
109. *Henrik Albert Törnqvist*, f 1819, † 1898, arkitekt. Blev 1855 konduktör vid ÖIÄ samt Vetenskapsakademiens arkitekt, 1860 vice professor i byggnadskonst vid Konstakademien. T var en av Stockholms mest anlidade arkitekter vid 1800-talets mitt, bl a ritade han Hotell Rydberg. Sina mest omfattande arbeten utförde T som sjukhusarkitekt. Han har även ritat ett tjugotal landskyrkor, bl a Harestads nya kyrka (SvK Bo I: 2, s 123 ff. 143) och Alböke kyrka (R Boström i KNS XLVI, s 44) samt förslag till ombyggnad av Växjö domkyrka (SvK Sm IV: 1, s 137 ff, 145, 237).
110. *H Adam R Sidén*, f 1825, † 1898, se SvK ÖI 1: 1, s 60 ff.
111. *Otto August Mankell*, f 1838, † 1885, arkitekt, tecknare. Började sina studier vid Chalmerska slöjdskolan i Göteborg och genomgick 1858–1863 Konstakademiens byggnadsskola. 1863 e o auskultant i ÖIÄ, sedan 1867 lärare vid Konstakademien. M är framför allt känd som en skicklig arkitekturtecknare. Verkade dessutom som tecknare för pressen och har utgivit i litografiskt färgtryck utsikter över Göteborg, Stockholm och Visby.
112. *Carl August Johansson*, f 1824, † 1899, orgelbyggare. Bosatt i Broaryd, Nöbble sn, senare i Hovman-

- torp. Har byggt ett trettiotal kyrkorglar i Småland, Blekinge och på Öland.
113. *Disposition*: Borduna 16, Principal 8, Gedackt 8, Gamba 8, Salicional 8, Borduna 8 (exkl stora oktaven, där Borduna 16 inträder), Oktava 4, Flûte octavante 4, Kvinta 2 $\frac{2}{3}$, Oktava 2, Mixtur 3 ch. (S L Carlsson 1973, s 178).
114. *Magnus Åhrman (Årman)*, orgelbyggare, verksam i slutet av 1600-talet. Han har bl a byggt Mönsterås kyrkas orgel (1670). Han har även varit verksam i Kalmar, i det han packade ner Storkyrkans orgel 1678 inför flytningen till den nya Domkyrkan (SvK, Sm III: 2, s 310). På 1680-talet byggde han en orgel för Borås kyrka (S Karling 1955, s 137 f, 233) och reparerade Växjö domkyrkas orgel (SvK Sm IV: 1, s 178). 1692–1693 byggde han en orgel i Marstrands kyrka (SvK Bo IV: 2, s 146, 185).
115. *August Palm* i skrivelse 21/6 1859 till Löts församling. — Han var äldste son till P M Palm (not 105), f 1835, † 1909. Kantor och organist i Gärdslösa 1865–1881, därefter och till sin död i Vissefjärda, Sm.
116. Stenbestämningen är gjord av förste statsgeolog *Erik Åhman*.
117. Professor *Oscar Reutersvärd* har brevlades och muntligen diskuterat dopfunten med författaren. — Vängefrisen, se SvK Go IV: 3, fig 469.
118. Dopfunten i *Björke* är avbildad fig 690a, SvK Go I: 5. De anonyma mästarna *Calcarius Primus* och *Secundus* behandlas i J Roosval 1918, s 169 ff samt i R Strömbom (Boström) 1942, s 81 ff och där angiven litteratur. Beträffande den anonyma *Globus*, se J Roosval 1942, s 40 ff.
119. Jfr *O Reutersvärd*s recension av *F Fähræus* avhandling i Sydsv Dagbl 8/8 1974.
120. *Bror Almqvist*, f 1864, † 1939, arkitekt i ÖIÄ sedan 1898. Utförde ritningar till nya kyrkor och till många kyrkorestaureringar, särskilt i Värmland.
- 120 a. *Hans Andersson Wiggman*, guldsmedsmästare i Kalmar 1712–1761. — SS s 339.
121. *Nils Erik Justelius*, tenngjutare 1820–1866, mästare i Eksjö (B Bruzelli 1967, s 383 ff).
122. *Christian Benjamin Macke*, kann-gjutare i Karlskrona 1760–1769, därefter i Kalmar 1769 — 1786/1788 (B Bruzelli 1967, s 214 f, 276 f). — Bland hans arbeten på Öland märks en oblatask i Vickleby (1779), en kalk i Smedby samt ett par ljusstakar i Löt (1806).
123. *Christina Charlotta Krook*, f 1795, † 1859. G 1839 m *Olof Jansson*, f 1792, † 1858, komminister i Ljungby pastorat 1845–1858. Herdam 3, s 59.
124. *Gustaf August Oscar von Schéele*, f 1815, † 1861, e o prästman. G 1856 m Inga Mathilda Andersson, f 1835, † 1895. Herdam 1, s 282 f.
125. Bruket att lösgöra kistplåtarna vid en kort ceremoni finns beskriven i Högby kyrka (SvK ÖI I: 3, s 230). Namnplåten placerades vid huvudändan av kistan, plåten med psalmvers vid fotänden. L Hagberg 1928, s 77 ff samt densamma 1937, s 327 ff.
126. *Erik Ferdinand Ihrfors*, f 1846, † 1929. SvK ÖI I: 1, s 62 samt R Boström i SBL 19, s 770 f och där angivna källor och litteratur.
127. *Nicolaus Andreae*, f omkring 1610, † 1677, kh i Löt 1652–1677. G 1643 m *Ingrid Mattsdotter* (Fabricius), † 1684. Barnen kallade sig Lothigius (jfr not 101). Herdam 4, s 104.
128. Beskrivningen av klockorna jämte noter är utarbetade av domkyrkosyssloman *L M Holmbäck*.
129. *Johan Jacob Mårtensson*, klockgjutare i Stockholm, f 1713, mästare 1759, älderman 1774, † 1792.
130. *Anders Greberg*, Födelseort och -dag okända, † 1778 i Kalmar. Ej inskriven i klockgjutareämbetet, möjligen gesäll vid kgl styckgjuteriet. Göt sina klockor i Stenåsa på Öland (fö de enda fn kända): Stenåsa mellanklocka 1757 och Löts lillklocka 1761.
131. *Magnus Olai Beronius*, f 1692, † 1775. Biskop i Kalmar stift 1745–1764, därefter ärkebiskop och prokansler. Herdam 1, s 65 ff.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ÖIÄ skr t K Majt 7/12 1796 ang »öfverbyggnad af träd å Sten Tornet»; ÖIÄ skr t K Majt 16/11 1839 (vol 372) ang ritn t ny kyrka jämte 2 osign ritn av *N I Löfgren* 1838 (uppm av gamla kyrkan, S-fasad o plan jämte förslag t ny kyrka, S-fasad o plan) samt 2 försl t ny kyrka 23/3 resp 29/10 1839 av *Th*

Edberg; ED handl 23/5 1858 ang ny predikstol o altarprydnad jämte 2 ritn av *A Törnqvist*; ED handl 12/5 1882 (593) ang ritn t orgelfasad av *H A R Sidén* och av *O A Mankell*; ED handl 2/7 1909 (1362) ang ritn t nya korbänkar, nummertavla o dopfunt av *B Almqvist*. ATA: *Löfgren* I, s 224, S-fasad o plan 1823 (enl påskrift 1822, men enl Dagboken 1823), samt Bih, s 68, S-fasad samt plan; *Hilfelig*s Journal 1796 (avskr),

s 147; *Inv* 1829; *Mandelgren*, Reseber 1848, s 63; *H A R Sidén*, 1 teckn av hjulfönster 1873; *Ihrfors* s 66 (kyrkan från S samt plan avb), s 67–73 (beskrivn), s 244 (gamla kyrkan, S-fasad och plan avb efter *Löfgren*); *William Anderson*, Ölands kyrkors inv 1911–1912; *Snabbinv* 1912 A Billow, rev 1918 av Billow samt kompl 1929 av J T Norrby; *S Brandel*, uppm av dopfunt 1921; brev ang funtens inflyttning i kyrkan 1923; *C R af Ugglas*

13/11 1933 ang hjulfönster; *A Geijer*, beskr av röd mässshake 13/6 1934; *Håkanssonss saml*, Journal II s 13, -15, 17, 19, 159–165, 183, 185, 377–383 (gravstenar); *M Hofrén*, rapport 6/9 1951 ang tornets valv och trappor; *R Boström* rapport 25/3 1959 (dnr 1827/59); *R Boström* och *H Schulze*, rapport 4/9 1974 (dnr 5578/74); fotos, uppm, tidsningsurklipp m m.

Sveriges Kyrkors arkiv: Anteckn, exc o skisser, J Roosval 1908; ms t beskr 1932–1936 av William Anderson, bearb av J Roosval, kompl av R Strömbom (-Boström) 1940–1951 jämte uppm, fotos, anteckn o excerpter; R Boström, anteckn, uppm o fotos 1962–1975.

KB: *Rhezelius* F.c.5, s 53 (1 teckn, kyrkan från S, klockinskr m m); *Ransakningar* 1667 (avskr av original i VaLA), sign F 1 9: 4, s 242); *Hilfeling*, konc t Journal 1796 el 1797 (F m 57: 2, s 147, ang medelt altarskåp).

KrA: Sjökarteverkets arkiv, *karta över Öland*, odat, omkr 1770–1774, sign Litt V: 26.

NordM: *Wallmans saml* vol II, Öland 1 (omkr 1820; anteckn ang altarskåp, gravsten 1590).

Raä, K-byrån: Handl, ritn-kopior, tidn-urklipp.

Gävle

LMV: »Geometrisk Book af Ölands Norre mooth» 1683, serien Geom jorde-

böcker, detalj av Löts kyrka o kyrkogård (G 2: 132).

Kalmar

KLM: *C Lindbom*, brev 29/10 1874; *Södermarks katalog* 1875; div fotos och anteckn.

Lund

LUF: *Mandelgrenska saml*, ser IV, avd 9, Kalmar stift, plan, S-fasad efter Ahlqvist, Öl hist; ser V av avd XI: 1, pl 31, n° 131, kalkering av gravstensbild (»Norre Löth»).

Uppsala

UUB: *Hadorph* S 30, fol 81 v:o (beskrivn av kyrkan och runinskr); *Törnwall* S 74, fol 236, 1 teckn (kyrkan från SO); *Ahlqvist*, Saml I, S 84, s 160 ff (avskrifter ur KA, Löts kyrkas inv 1566), Saml III, S 86, s 32 ff (avb av kyrkan från NO, plan, gravstenar, beskrivn o anteckn), s 34e–h (anteckn av annan hand än Ahlqvist, bl a sägnen om fru Elsa Kåre), s 34 j beskrivning av altarskåp (ej Ahlqvist).

Vadstena

VaLA: *Biskop Petrus Benedictis visitationsbok*, sign F III: a: 1 fol 24 v:o (inv från 1500-talets slut); *Ransakningar* 1667, originalhandl, sign F V 1, s 43. — Kyrkans arkivalier: *räk* och *st prot* 1652–1722 (C I: 1), 1738–1770 (L I b: 1), 1782–

1905 (L I a: 1), odat (omkr 1842, L I d: 1), 1849–(L I a: 1); *räk special* 1748–1789 (L I b: 2), 1749–1813 (L I b: 4), 1831–1843 (L I b: 5), 1843–1857 (L I b: 4), 1782–1905 (L I a: 1); *st prot* 1745–1748 (C I: 1), 1749–1821 (K I: 1), 1832–1842 (K I: 2), 1832–1862, 1863 (K I a: 3), 1886–1919 (C I: 3); *inv* 1652, 1711 (C I: 1); *vis prot* och *inv* 1652 (med senare tillägg), 1653, 1654, 1663, 1684, 1692, 1711, 1713, 1722, 1733, 1748 (C I: 1), 1774, 1777, 1781, 1782, 1783, 1802, 1813 (C I: 2); *bänklängd* 1737 (C I: 1); *Förbättringar vid kyrkan och prästgården 1770–1882* (C I: 2); *Kalmar domkapitels arkiv*: E IV: 3, nr 1, prostvis 1749.

Föra

Hos PÅ förvaras Löts yngre kyrkoarkivalier. *Inv* 1933–1965 (N III: 1); avskrift 6/4 1877 av *vis prot* 1837 (N I: 1); *vis prot* och *inv* 1862–1919 (N I: 1); *kr prot* 1818–1940 (K III a: 1); *inv* 1828 (N I: 1); *ritningar* 1858 (predikstol och altarprydnad) samt 1882 (orgel).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

samt

FÖRKORTNINGAR

för Löt och Egby är samlade i slutet av denna volym, s 412 ff.

Summary

Curiously enough, the name of Löt Church is not derived from a village or an estate, but from pasture land (*löt*). About 800 m east of the church is a prehistoric fortress from the *Völkerwanderung* period.

THE CHURCHYARD

The churchyard is surrounded by a dry wall of limestone, rebuilt in 1869–70,

with three wooden, roofed lichgates (figs 237 f), erected in 1748.

Several bell-towers are known to have existed, but none has survived. The most recent one was demolished in 1796, when the bells were hung in the church tower, which had been rebuilt for them (see below, period X).

A large number of gravestones and other funerary monuments are in the churchyard (fig. 242a–b). Many of them

have been adapted to secular use, most of them, including a medieval stave-cross slab, are lying on the paths of the churchyard (fig 239). Two of the most valuable stones, luckily, are standing in a niche (fig 241). Gravestones in the porch (figs 324 ff) are described below (*Post-Reformation Furnishings*).

The gravestone shown in figure 240 has not been found. It is probable that it does not belong to Löt Church.

HISTORY OF THE CHURCHES

I. Eleventh century

No runestones with christian inscriptions are known in Löt, but it is nevertheless probable that Löt had a timber church during the eleventh century. Hitherto, no traces of this church have been found, however.

II. First half or middle of the twelfth century

The oldest known stone church comprised a nave and a narrower chancel with an apse (fig 329A). Of this church there remain the west wall of the nave, except the gable to a height of about 6.5 m (figs 248 ff, 257a–d), and the foundations of the apse, now below the floor of the new church (fig 255). The rest of the foundations are probably preserved, too (fig 254).

Judging from the remains of the apse (fig 255), the foundations consist of a footing of large boulders and soil, without mortar, on which the lower heavy limestone course, partly of rough blocks and partly of selected slabs, is laid. This course projects slightly, but there is no real plinth. The external wall of the west gable, as it can be studied from the inside of the lower storey of the west tower (figs 257c–d), is built of carefully selected stone slabs in a rather thick course of uniformly thick blocks of varying length. In the narrow, now partly empty joints, rather many small chips are used, and the mortar is laid on thinly in the sometimes concave joints. No false ashlar have been observed in any part of the church, neither during this nor more recent periods.

The external walls were probably unplastered. The longitudinal walls of the nave were, as already mentioned, about 6.5 m high, judging from the joints in the east part of the cell in the second storey of the tower (figs 257c–d). It is probable that only the gable was demolished when the secular storey was built during period III (cf below).

The roof may be assumed to have been covered with tarred shingles and the roof pitch at the ridge to have been about 90°. The roof trusses, crossed or with diagonal struts, were probably open, unless panelling was nailed to the undersides of the tie-beams. Only the apse was covered with a limestone vault.

The round-headed nave portal, only 120 cm wide, was near the southwest corner. The door was hung on the outer surface plane of the opening, in keeping with the ancient custom (fig 246. Cf fig 146). There was probably an equivalent portal in the north, but it seems probable that the chancel had no entrance from the outside, judging from what was customary on Öland during the Middle Ages.

The church was lighted by small, round-headed windows. A lintel, carved carefully in a single piece of limestone (fig 256), probably from the south side of the chancel or the nave, indicates that the light hole was only 20 cm wide. The rabbet for the glass is on the outside edge.

The chancel arch was very narrow, while the tribune arch was rather roomy, with a calculated height of about 4.5 to 5.0 m. When the plan of the apse was drawn, the point of the divider was probably placed at the inside of the east wall of the chancel (fig 407).

The chancel, with a wide tribune arch and a narrow chancel arch, is of a type that was general on Öland, e.g. in the old churches of Källa (note 42), Persnäs (note 43), Föra (note 44) and probably also Böda (note 45). The type emanated originally from Lund Cathedral—Öland was part of the diocese of Lund until 1164—and is very old, but occurred during a very long period (note 46), and cannot, therefore, be used as evidence of the age of the first stone church at Löt. It also lacks other features which might help to date the oldest period of the stone church more exactly than to the twelfth century. In view of the relative chronology of the church, the first half or middle of the twelfth century is suggested.

III. The 1170's (fig 329B)

During the 1170's, the coasts of Öland were ravaged repeatedly by people from the other side of the Baltic Sea (note 47; *Zusammenfassung* p 201). The churches of the island, none of which were intended originally for defence, were converted by stages during a period of 70 to 80 years into small parish fortresses (note 48). As far as Löt Church is concerned, the church was only vaulted and an archers' storey built at first

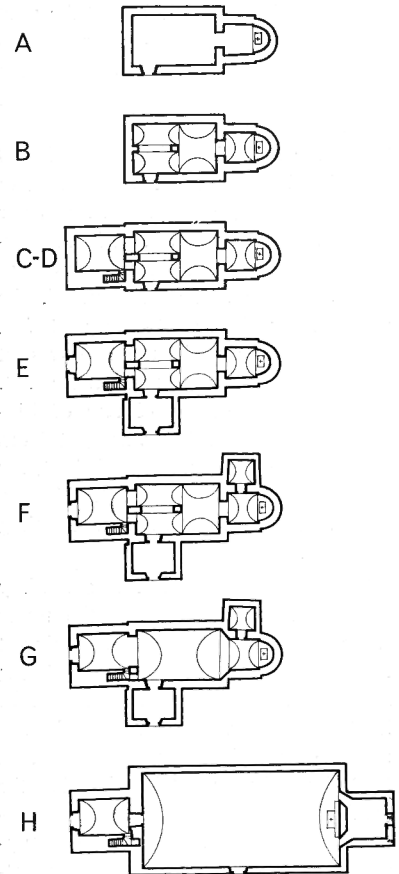

Fig 329. Kyrkans planutveckling, skala 1:1000. R Boström & J Söderberg 1975.

Development of plan of church.

(fig 329B; cf Egby, fig 366). The ancient stronghold near the church (fig 243) may have been restored at the same time, as was done at Eketorp, Gråborg, Bårby and elsewhere.

The nave was equipped with a rather complicated system of vaulting, with heavy barrel vaults around a powerful central pier. The asymmetrical position of the central aisle (figs 246, 278) has been preserved since the time when the central pier was among the north pews.

Johan Hadorph's description (the caption to fig 244) may probably be interpreted to mean that the east vault of the nave was a transverse barrel vault, while two parallel ones at an angle to the barrel vault of the east vaulting formed the roof of the western part (fig 276). In the partition wall between the two west parts were one or two round arches. These would make the west part

similar to the ground floor of the west towers of Föra (note 49) and Källa (note 50), and probably also to the western part of the nave at Egby (fig 366). The system with transverse barrel vaults below the springing of a higher barrel vault has been used in several places in Öland churches, e g at Föra, first floor of the west tower (note 51), in the corresponding storey of the west tower at Vickleby (note 52), at Hulterstad, the ground floor of the west tower (note 53), and probably also in the former east tower of Persnäs Church (note 54). In other parts of the diocese of Linköping, of which Löt was part from 1164–, the system was applied at, for example, Hossmo (note 55), Alvastra (note 56), Heda (note 57), and Ödeshög (note 58).

The circumstance that a secondary entrance from the nave to the tower stairs was very close to the southwest inner corner of the nave (figs 248 f; see below, period IX) shows that at least the two western vaults did not rest on corner piers, as at Egby (figs 346, 366). Instead we must imagine that the southernmost and northernmost abutments of the barrel vaults were supported by thin walls, like those supporting the barrel vaults on the second floor of the tower (figs 250 f, 269 ff).

A barrel vault was erected in the chancel, too, with abutments in the north and south (fig 244). The vault was probably $8\frac{1}{2}$ cubits (c 5.2 m) high, measured from the floor of the church. This height is given in an inventory of 1829 as the whole interior height of the church up to the vaulting. As will be discussed in greater detail below (period X), the nave, built in 1770, and the new chancel arch were given the same height as the chancel vault in 1829.

The longitudinal walls of the nave and the chancel were raised at least 3 m. The remains of a remarkably low gable (figs 252, 259 f) show that the angle at the ridge was as much as 115° . Judging from preserved masonry, the walls were of rather thin courses of trimmed, sometimes chiselled stone with thin joints and with either sparsely applied mortar or unpointed joints with pale, hard lime mortar mixed with rather coarse sand (figs 257 c, 259 f).

There were probably loopholes as

tall as a man under the rafter feet in both south and north, although the latter were probably blocked up on the north side of the nave and the chancel attic in the 1670's (period IX). It seems likely that a fourth loophole was later concealed behind the ridge of the porch (period VII).

The east wall of the chancel attic was placed a little outside the chancel gable, so that part of the masonry rested on the apse vault (figs 243, 246, 276). By this the chancel attic could be made larger than the chancel below. We must assume that the upper sides of the vaults were levelled off with stone and lime mortar to form a floor, like those in the west tower.

There is no information available on how communication between the church and the attic was arranged. It is probable that there was an opening in one of the vaults, in which a ladder could be placed. There was probably a door-opening in the east gable of the nave between the attics of the nave and the chancel.

If the nave had an original north portal, it seems feasible that it was blocked up for reasons of defence.

IV. End of twelfth century or c 1200 (fig 329 C)

A mighty defence tower was erected about a generation after the archers' storey (figs 276, 329 C). The apex of the west gable of the nave was removed, probably for the sake of bonding (fig 252), before the east wall of the tower was built on it.

Originally the tower had only four storeys, i e the third floor was the top one. The masonry (figs 266, 273 a) differs distinctly from that of the archers' storey (cf figs 259 f). It comprises a rather irregular bond of selected stone alternating with trimmed or chiselled stone. Only the quoins are constructed of sharp-angled, finely chiselled ashlars (figs 257 a, 261 ff). The surfaces of the walls are not so even as those of the nave and the secular storey, and the joints have broad pointing (fig 273 a). It is remarkable that the insides of the walls are less carefully constructed than the outsides.

There was no direct entrance to the ground floor of the tower. One had first to pass through the nave and a narrow

tower arch to reach the well-protected entrance to the tower staircase in the southeast corner. Small, square-headed light holes, some of them placed in the wall of the staircase opposite the entrances to the tower storeys (fig 251) provided weak lighting. There was probably also an opening in the east on the third floor where there is now an attic door. A lookout over the roof of the church to the Baltic seems as necessary during this period as during period V (fig 276; see below).

The wall staircases are 49–60 cm wide on an average, and covered with slabs laid edge to edge (fig 268). The slope is about $45\text{--}50^\circ$ and the steps are rather easy to climb. The upper surfaces of the vaulting are levelled off to make a rather flat floor with a rough surface. The east wall of the second floor was opened to make a stately entrance into the secular upper storey of the church (fig 267). Characteristic of the vertical parts are finely chiselled ashlars with tooled edges, a material also typical of other tower entrances of less imposing proportions (fig 266) and of all the projecting corners of the tower. It should also be observed that the round arches, like the vaults, were built on wooden centerings of rectangular, not wedge-shaped, stones with small chips of stone between them.

The space—the cell—in the southern part of the second floor of the tower is left free above the bottom step, with the covering of the staircase as floor in the sloping part, and in the horizontal bottom part lime mortar reinforced with stone (figs 253, 257 d). The room was probably covered with stone slabs on the partition wall, or with a half barrel vault leaning against the south wall, and was illuminated by a hole in the south wall, smaller than the present one. A wooden stair or ladder probably leaned against the smooth slabs of the sloping plane. This space was undoubtedly difficult to find, for the second floor of the tower had only indirect lighting by way of a hole in the staircase (figs 251, 266), and a round-headed door opening into the rather dark archers' storey above the nave (fig 267).

Remains of a concealed space, related to the cell at Löt, are preserved at Ås (note 59). Other small secret spaces are to

be found in the thick walls of the chancel of Källa Church (note 60) and the towers at Bredsåtra (note 61), Hulterstad (note 53), Vickleby (note 52) and Gräsgård (note 62), and have probably occurred at Föra (note 63), Böda (note 64) and Persnäs (note 65).

By way of a door on the third floor (figs 261, 264, 269 f), situated at what is usually called "assault-free height" (note 66), food, ammunition—usually boulders—and other necessities could be hoisted up, and, with the help of a ladder, part of the garrison could climb into the tower, while the others used the dark wall staircases. Similar doors, high up in the towers, are to be found in other churches on Öland: Källa, Glömminge, Bredsåtra and Hulterstad (note 67), for instance.

Traces of a wooden ring for a bell-rope in the vault of the first floor (fig 265) show that the tower was not used only for defence, but also as a bell tower. The bells were used to call the parishioners to divine service and also in times of danger. It is probable that the other vaults also had such wooden rings for one or more bell-ropes; if so, they disappeared in 1797, when the central parts of the vaults were broken down to make room for wooden stairs. It is possible that the bell or bells hung on a wooden trestle or some other arrangement for the bells above the stone tower (note 68).

V. The first decades of the thirteenth century (fig 329D)

Differences in the masonry of the tower (figs 261, 273 b, 274) show that the third and fourth storeys were not built at the same time. It is also quite clear that the barrel vault in the third storey is secondary (figs 269 ff).

It was, perhaps, not long before the tower was raised by one storey, and the third storey was equipped with a fire-proof vault, like the other barrel vaults in the tower. The fact that at least the inner surface plane of the south wall of the fourth storey is resting on the vault indicates that the fourth storey was altered early. The two vertical joints in the south, the thin foundation walls and the blocked-up splay in the east (figs 250 f) also show that the top storey of the tower was different originally,

or had at least been planned differently from the final execution. A crenelated coping is a feasible alternative. It is difficult to say what the function of the thin transverse walls was. Perhaps they were part of a warden's cell or a fireplace (charcoal and burnt stones were found between them; see below, Vacuum cleaning, 1974). Another possibility is that they were part of some kind of staircase up to the top of the tower. The original tower roof was lower than the one shown in the seventeenth century drawings and a chart at the National Hydrographic Office (note 9). It was probably a low pyramid.

The tower may have been heightened when the nave roof was reconstructed with a high, pointed ridge (figs 243 ff, 276, 278). The ridge of the roof was only slightly below the bottom of the east hole on the fourth floor (fig 252). It seems probable that a loft was made on the tiebeams to provide roomy storage space in the church attic.

The baptismal font (figs 233, 312 ff) may have been acquired during this period. It may have been placed in the bottom storey of the tower, which then served as a baptistry, until the porch (period V) probably was intended to be used for this purpose.

With period V, Löt Church was completed as a fortress church. The alterations made during the following building periods had no connection with defence.

VI. Mid-thirteenth century (fig 329E)

In the middle of the thirteenth century, when a period of peace and prosperity had begun for Öland, and the heathen people in the Baltic states had been converted to christianity (note 69), a wheel window was made, of red limestone, in the apse (figs 241, 245, 256).

A stately porch, also a baptistry(?) originally, was built before the south portal (figs 243 f, 246 f, 278). It had, unusually, windows in the east and west, with deep interior splays and narrow openings, and a small hole above the portal. The portal, according to the drawings in figures 243 ff, was round headed with a straight-ended tympanum. In spite of the small scale of the drawings, it can be seen that the door opening is inside the outer surface plane of the wall. This type of portal has been very common

on Öland; there are no fewer than four in Källa Church (note 72), of which the nave portal is the finest. The type occurs during a long period of time and dates from the end of the twelfth century towards the end of the transitional period in the middle of the thirteenth century (note 73). It is naturally impossible on the basis of the drawings alone to give an exact date, but in view of the relative chronology of the church the middle of the thirteenth century seems a feasible dating of both the portal and the porch to which it belonged (note 74). If this is correct, we must assume that the inner splay of the portal had an obtuse triangular arch.

A portal, probably similar to that of the porch, was made leading into the bottom floor of the tower, which had formerly, for reasons of defence, been without a direct entrance.

VII. The fourteenth century (fig 329F)

A vestry with a rectangular plan (fig 246) and covered with a lean-to roof (fig 245) was built by the north wall of the chancel. It was so similar to the existing vestry at Egby (see below) that it is quite likely that the two were built at the same time, early in the fourteenth century, unless the date 1497 carved on the door of the vestry refers to the date of building (cf period VIII).

If the interior of the vestry was also similar to the vestry at Egby, it was equipped with a longitudinal barrel vault (cf fig 373).

The pointed spire shown in the seventeenth century drawings (fig 243 f) and a map dating from the 1770's (note 9) may also have belonged to this period. It had an opening on the south side (fig 244).

VIII. The late medieval period and the sixteenth century

During the late Middle Ages and the early years of the following period no building activities are known to have taken place at Löt Church. The oldest bell-tower probably belonged to this period. The many stalagmites in the top two storeys of the tower show that the maintenance of the church was greatly neglected and that the roof of the tower was damaged for a long time. It is not known when this period

occurred, but we do know that other churches on Öland were in such a bad state at the end of the sixteenth century that King Johan III contributed towards the costs of their repair.

A reredos was acquired towards the end of the Middle Ages, parts of which still exist (figs 282 ff). Then the church had no fewer than three large and four small bells, none of which are preserved.

The date, 1497, carved on the vestry door may mean either that the whole of the vestry was built then (cf period VII) or that 1497 was the year the door was made.

IX. The seventeenth century

In the middle of the seventeenth century extensive repairs were begun on the roof of the church, and in 1658 a timber bell-tower was built. The work can be followed year by year in the vestry minutes and account books. A window was made in 1662, which probably means that rotten frames were replaced by new ones and that damaged glass was replaced.

It was resolved in 1670 that the loopholes were to be blocked up and beams under the roof of the nave repaired, but this work had not been done by 1673 judging from Törnwall's sketch (fig 244), in which the loopholes can still be seen. In the drawings by Ahlqvist and Löfgren (figs 245 f, 278), however, the loopholes are blocked up. A decision in 1803 to make shutters for holes in the church and attic shows, however, that there were still openings in the attic.

In 1674 the chancel window was repaired and in the following year the tower was "completed", i.e. repaired. The porch roof was covered with shingles and tarred in 1687, and in 1691 the chancel roof was again repaired.

The accounts for 1693 contain an interesting item of expenditure, "30 Daler for the Lectern, altar rails and Font cover". The sum suggests that these were newly acquired.

A window was opened in the north wall, probably the west window on the north side (fig 245). It was not until 1770 that the east window was made (period X).

X. The eighteenth century (fig 329G)

Decisions made in 1745 and 1763 to repair the church had advanced so far by 1768 that master-builder Törnberg

could inspect the church, and it was also he who led an extensive rebuilding of the church during the summer of 1770, when, among other things, "the large Pier that stood in the middle of the church, and the large vault resting thereon, together with the vaulting between the chancel and the church, which left only a narrow entrance" ... were ... "broken down and removed, whereafter a new vault in the same shape as the west one [i.e. the vault on the ground floor of the tower] was erected".

The new nave vault was probably a barrel vault with abutments in the north and south (figs 277, 329 G). The two vaults in the chancel and the nave were the same height. Löfgren's plans (figs 246, 278) show that Törnberg had demolished the abutment walls of the chancel arch and levelled off the surfaces to create a gentle transition between the walls of the chancel and the nave. Since the east gable of the nave still supported the roof, we must assume that the whole of the gable section above the vaulting remained. It is probable that Törnberg joined the new nave vaulting to that of the chancel by building a new chancel arch bonded to the nave vaulting, in the west as wide as the nave and in the east the same width as the chancel. This would explain the tapering surfaces between the chancel and the nave (figs 246, 278).

Törnberg also broke through the masonry between the vestry and the northeast corner of the nave and made a staircase for the pulpit, which was moved from the south side of the nave (figs 246, 278). He also made a window near the pulpit (figs 245 f, 278) and enlarged the window opposite on the south side, for it was very narrow, "according to ancient custom". This window was now made by Törnberg "to correspond to the new one on the North side".

The old masonry altar was replaced by a wooden one and new altar rails were installed. The old, uneven stone floor of the church was broken up and a plank floor was laid after the substratum had been levelled off with gravel and lime. The nave floor was "laid more skilfully, wide and roomy", although according to an inventory of 1829, some gravestones were left in the floor, at least in the chancel and vestry.

In the 1780's the possibility of rebuilding the west tower to house the bells—instead of repairing the bell-tower—was discussed. Master-builder Törnberg was given the task of repairing the west tower in 1788, and in 1789 he was paid for plans of the alterations.

The timber bell-tower was demolished in 1796, and the parish finally decided to erect a timber structure in the stone tower on which the bells could be hung. Thure G Wennberg of the Royal Board of Building drew a plan. This plan is no longer available but the minutes of a vestry meeting held in 1797 indicate that the whole tower was to be rebuilt.

The plans were, obviously, not followed, for the medieval tower is, luckily, still standing. All the vaults except the first were broken through and broad stairs were constructed between the storeys (fig 248). Opposite the entrance to the first storey of the tower a light hole was widened to make a square-headed doorway (figs 242 a, 261), to which a high stone staircase was built from the churchyard (fig 246). The entrance from the tower stairs to the first storey was widened greatly. If the entrance to the staircase in the bottom storey of the tower was blocked up at this time or earlier (period IX?) is impossible to say. Perhaps a loft was made in the cell at the same time, after part of the partition wall and its assumed vault had been demolished.

The lantern is square and rests on a pyramidal roof. Originally it was covered with shingles. There are two round-headed holes facing each point of the compass. In 1797 the lantern was painted in oilpaint and decorated with garlands by And G Wadsten, a well-known provincial artist (figs 245 f, 278).

The scaffolding was still round the tower in October 1797, and it was decided that it was to remain while the walls were plastered and limewashed. This was done in the summer of 1798. At the same time the windows were enlarged and reglazed. The south wall of the nave was broken through for a staircase from the porch up to the gallery (figs 246, 278).

XI. The nineteenth century until 1842.

The last years of the medieval church.
The New Church

Repairs on the church were continued

in the early years of the nineteenth century. At a parish meeting in 1805 the discussion, begun towards the end of the previous century, on making the church more spacious by removing the vaulting of the ground floor storey of the tower was resumed, and a master builder promised to perform the work when it became convenient. Fortunately nothing was done, as can be seen in the present condition of the tower.

At parish meetings in 1836 and the following years of the parishes of Löt and Alböke together, a radical proposal was made to unite the two parishes and build a new church, since both the old ones were in great need of repair, but both parishes rejected the proposal. Representatives of Löt maintained that the alterations made to the tower were sufficient, and both parishes declared proudly that hitherto they had been able to maintain their churches.

In September 1838, a proposal for a new church, as far as can be judged by N I Löfgren, no longer in existence, and the Royal Board of Building also drew up plans (fig 280). Löfgren revised the plans according to the wishes of the parishioners (fig 279).

At a meeting held in May 1839, the members of the vestry reported that they had never wished to rebuild the tower as proposed in the plan, here called Edberg's first proposal "for, in respect of firmness and strength, it can stand for several centuries". They stressed, too, that the interior and the roof of the tower had recently been repaired and were in very good condition. All the parish wanted to do was to "rebuild the Church which is far too small for the present congregation, dark, and the furnishings in disrepair".

Except for the tower, there are not many differences between Löfgren's and Edberg's first plan (figs 279, 280). The Royal Board of Building approved the wishes of the parish to preserve the tower unaltered and on 30 May 1840 Edberg's second proposal was submitted to the parishioners, a revised plan which had been approved on 11 November the previous year (fig 281). It was decided that the foundations of the new church were to be laid in the autumn, which was done.

After the foundations of the new

church had been laid round the medieval church (cf fig 254) it took another eighteen months before building was begun. During that time the old church remained in use. It must be assumed that both the porch and the vestry were demolished in conjunction with the laying of the foundations, in any case partly, although nothing is said in the archives.

XII. Löt New Church (figs 248 f, 298 ff, 329H)

The new church at Löt comprises a medieval tower (periods IV, V) with a lantern dating from 1797 (period X) and a light, roomy hall church with a vestry. The foundations were laid as early as 1840 (period XI). In the spring of 1842 building began on the new church with material from the old one, and after only five months divine service could be held for the first time. Master-builder Peter Isberg followed, on the whole, the plans drawn up by the Royal Board of Building (fig 281).

The outer walls have been plastered and limewashed since 1960, the inner walls covered with smooth plaster and whitewashed, and the roof covered with pantiles, except for the lantern, which is covered with copper. The ceilings are of wood, vaulted in the nave and flat in the vestry. Repairs were made in 1845, 1846, 1848, 1886 (external painting) and 1893 (internal painting).

XIII. The twentieth century

Heating stoves were installed early in the twentieth century, replaced in 1939 by central heating with a furnace under the vestry. Electric heating was installed in 1952. External restoration 1960, when the masonry of the church could be studied (figs 257a-b, 261 ff). The chancel floor was re-laid in 1968, when the foundations of the apse were studied (figs 254 f). In 1974 the tower was "vacuum cleaned" (see below, *Medieval Furnishings*).

MURALS

According to a copy made in the seventeenth century, there was a runic inscription on one of the abutment walls of the chancel arch. It ran, in translation: "Had they paid me more it would have

been written better." Dating: late Middle Ages, most likely fourteenth century.

Bible texts, age unknown, were painted above the entrances of the church demolished in 1842.

MEDIEVAL FURNISHINGS

The oldest preserved object in the church is a baptismal font of Gotland limestone (figs 233, 312 ff), dating from c 1215-1225. From 1770 to 1842 it supported a pulpit, and after that it was used in the churchyard as the base of a sundial until 1923 when it was moved into the church.

There is a carved, hardwood figure of the Virgin and Child (figs 284 ff), north German, early fifteenth century work, and remains of a reredos (figs 282 ff), Baltic-Scandinavian work dating from the latter half of the fifteenth century, now in Kalmar Museum. There are also parts of the same reredos in the church.

In 1974 the thick layers in the tower were studied by the so-called "vacuum-cleaning method" (note 107). Among the finds were two bronze spangles, hand-wrought nails, a flint, buttons, an amber bead, two wrought-iron candle-holders, charcoal and unburnt bones (rests of meals), evidence that the tower has been inhabited.

POST-REFORMATION FURNISHINGS

The reredos (fig 304) and the pulpit (fig 308) were made in 1858 by master-builder Jacobsson from Mortorp in Småland, after drawings made by a Royal Board of Building architect, Albert Törnqvist (figs 307, 309). The painting of the Resurrection of Christ in the centre of the reredos is a copy of Fredrik Westin's painting in Kungsholm Church, Stockholm (SvK, Sthlm III, fig 37), probably by S G Lindblom of Kalmar.

Parts of an older reredos (figs 287, 288) are also preserved, a work executed by Anders Georg Wadsten, who probably also made the volutes shown in figure 289 for an older, now lost, pulpit (reconstructed in fig 290) and a hymn-board (fig 291).

The pews are modern, but the bridal bench (fig 310) was acquired in 1771,

as was a cupboard in the vestry. Another cupboard, purchased in 1953, has doors with panels dating from the eighteenth century (fig 327).

The organ front (fig 305) was made from drawings by H A R Sidén, light-house master (SvK, Öland I: 1, p 78), revised in 1882 by O A Mankell at the Royal Board of Building.

The oldest known organ was purchased second hand from Mönsterås Church in Småland, and was built originally by M Årman in 1670. The ornaments illustrated in figure 311 are probably from a rebuilding of this organ in 1725. Organ No 2 was built in 1882 by C A Johansson and was rebuilt in 1956 by Nils Hammarberg, Gothenburg.

The communion vessels of the church comprise two bread boxes (fig 292), one of turned wood dating from the seventeenth century, the other of silver-plated brass, made in 1788. The chalice and paten, parcel-gilt silver, were made in Kalmar in 1856 by Daniel Eklund, while the silver viaticum vessels were made by Hans Andersson Wiggman in 1748 in Kalmar. The church has two bridal crowns, one in silver-gilt purchased with a contemporaneous copper box in 1751 (fig 293) and a modern one.

Four chandeliers were acquired in 1742, 1743, 1749 and 1842. Two chandeliers of turned wood with iron arms—imitations of brass chandeliers—were acquired between 1829 and 1862, while a chandelier with polished glass prisms was acquired in 1882.

There are many brass candlesticks in the church. The one in figure 316 dates from the sixteenth century. Another candlestick, like Egby figure 398, was acquired around 1780, and the rest in the 1870's and 1924.

A pair of pewter candlesticks (fig 317) were made in 1806, and another was donated prior to 1774 (fig 318).

A pair of chased brass sconces were donated before 1774, and another pair, probably made in Kalmar in the 1840's were donated by a girdle-maker named Almquist. A sconce of tinned sheet metal was acquired between 1862 and 1876.

Among the textiles, a chasuble of red silk damask with a cross of silver guipure lace (figs 319 ff) is worthy of special attention. Another chasuble, of black velvet with silver lace and silver embroidery, was made in 1850 by a clergyman's wife in Småland. A wooden case (fig 322) which belonged to this is now lost. An antependium (fig 294) was donated in 1802 and is now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

A chalice veil (fig 295) was donated in 1827 and another, of black velvet with silver lace with the Crown of Thorns in silver embroidery was acquired after 1876.

"A Chalice veil on the altar at Holy Communion" (fig 323), an uncommon object, was acquired in the 1870's.

A book-cushion, covered with black velvet, embroidered in multi-coloured wool and black beads was donated in 1862.

Two pairs of coffin plates (fig 291) dating from 1861 in memory of clergymen who died in 1861. On one plate is the name of the deceased and on the other a psalm verse.

The floor in the present porch in the bottom floor of the tower is now covered with gravestones dating from the seventeenth to the nineteenth century (figs 325 f; for their situations see fig 324). For gravestones in the churchyard see above *Churchyard*.

Among the furnishings of the church are, in addition to those already mentioned, three chests, two iron-bound, one of them dating from 1658. The third chest, without ironwork, was acquired probably in 1842. The sandboxes and inkwell in figure 296 probably date from the eighteenth century.

The wafer iron (figs 297 a–b) was probably made at Näfvekvärn Ironworks and is owned jointly by the parishes of Alböke and Löt. The hearse (fig 328) was acquired in 1875. Two pairs of wheels and two pairs of runners [for winter use] belong to the hearse. The church owns many valuable books from the seventeenth century and later.

The great bell was cast in 1786 by Johan Jacob Mårtensson in Stockholm. It is decorated with palmettes and rocailles. The small bell was cast in 1761 by Anders Greberg at Stenåsa. The ornamentation of this bell consists of greatly stylized acanthus leaves, like ferns.

EGBY KYRKA

Öland, Kalmar län, Ölands norra mot, Runstens härad, Växjö stift, Ölands norra kontrakt, Borgholms kommun, annex till Köping.

Inledning

Vid Östersjön, ungefär 1 mil öster om Borgholm, ligger Egby kyrka, numera Ölands minsta kyrka, men i äldre tider av medelstort format, i jämförelse med de då ännu ej ombyggda öländska kyrkorna. *Egby* omtalas äldst omkr 1320, (*de ekby* (SD 888; Löt not 1) och 1346 (*in parochia ekby* (SD 4118).

Kyrkan är placerad vid norra änden av Egby kyrkby på östra landborgen och är namngiven efter byn.¹ Åtminstone alltsedan senmedeltiden var Egby annex till Köpings regala gäll. Egby socken och »kapell» lades 1469 av Kristiern I till ett planerat Sankt Johannes kloster i Köping.² Huvudparten av Egby och Sandby byar var

gamalt kronogods. I början av 1400-talet höll Erik av Pommern ett möte med Ölands allmoge i Ekby.³

Egby sockens byar tillhörde i äldre tid Slätbo härad.

En påminnelse om att skrivkunnigheten inte var så utbredd i gamla tider får vi i kyrkans äldsta bevarade räkenskapsbok som börjar 1707: »Såsom här i församlingen ingen funnits, som kunat skrifuva, och alltså kunat upteckna hwad hwar och en af församlingen i synnerhet gifwet till kyrkjan; Så har man icke någon Special Räkning, på de första åren, kunat inrätta, uti Inkomsten, utan allenast Summarist.»

I Köpings prästgård ingick 1652 (?)

byggnader, som tillhörde och underhölls av Egby församling (inv): »Egeby Sochn hafver hus i Prestegården, som är: lada öster i gården med 2 golf — 1 st. drängestugu söder i gården med 2 fönster och intet mehr.» 1743 fanns ännu en byggnad: »Påstodo samtliga Köpings Församlings innewånare, at den Norre Cammaren i Prestegården, som tillkommer Egeby Sochn, bör af den borttagas, och på annat tienligt ställe uppsättjas, emedan den samma aldeles förskämmer hufwudbyggningen ...» (vis prot). Även senare har Egby församling bidragit till underhållet av Köpings prästgård.

Kyrkogård

Kyrkogård, ingångar

Kyrkogården (fig 333) inhägnas av en meterhög, kallmurad dubbelmur av kalksten och enstaka gråstenar. Den har tre ingångar med grindar av smidesjärn från 1965 mellan stolpar av huggen kalksten: i söder och nordöst dubbla grindar, i nordväst vid bodens östra vägg en enkelgrind.

Kyrkogården har i dag ungefär

samma utsträckning som i slutet av 1600-talet (fig 332; se även s 410). »Ringmuren» uppdelades 1748 och 1781, så att varje gård fick ansvara för sin sträcka (st prot).

1750–1751 gjordes »alla tre Kyrkio Portarne af nydom» (räk), av trä med svängda, valmade tak (fig 340). De var tre till antalet, i väster, norr och sydöst, och byggda av Esbjörn Jons-

son i Sandby och Torsten Olofsson i Egby (räk). Portstolparna framskaffades redan 1749 (räk). Luckorna reparerades och tjärades flera gånger under 1700-talet, bl a 1798 (räk). Den västra stigluckan togs bort 1820, varefter muren kompletterades (st prot).

Även tidigare fanns kyrkogårdsportar av trä, förmodligen belägna

Fig 330. Egby kyrka. Pietà. Nordtysk träskulptur från 1400-talets första decennier. Foto S Hallgren 1973.

Egby Church. Pietà, N German wooden sculpture dating from the first decades of the 15th century.

Fig 331. Egby kyrka, sedd från byn Sandby. Foto S Hallgren 1973.

Egby Church from Sandby.

på samma platser som de från 1751. De »förfärdigades» (=reparerades) 1717 (räk) och tjärades 1718 och 1729 (räk).

1757 beslöt man att sätta lås på alla kyrkportarna för att skydda kyrkogården mot kreatur: »klagades där öfver, at Creatur warda insläpte på Kyrkogården, hvar igenom så wäl det lilla gräs, som växer därstädes och kläckaren alla dagar plägar afbärga, warder afbetat, men i synnerhet de dödas been oroades; fördenskull blef beslutit icke allenast at låsar skola sättjas för alla Kyrkoportarna, utan ock ett vite av 16 öre ...»

(st prot). Beslutet verkställdes först 1764 (räk).

Det framgår även av st prot 1781, att »Socknens innewänare om hösten breda sitt lin på Kyrkogården, samt derwid af muren nedtaga stenar at fästa linet, och ej de samma sedan upplägga». Hädanefter skulle »then, som nedtager och ej stenen åter upplägger» få böta 4 daler.

Mellan kyrkogårdens båda huvudgrindar och kyrkan leder grusade gångar, som fortsätter runt kyrkans södra, västra och östra sidor. Den gång, som leder från söder, är riktad mot den del av långhuset, där en

portal var belägen mellan 1818 och 1959 (jfr fig 340 f, 346). Ett par belysningsstolpar med glober av klart glas utgör sedan 1959 ytterbelysningen.

Träd på kyrkogården

Kyrkogården omges av askar och lönnar. Vid gången från södra grinden står en rad pyramidalmar och utmed alla gångar är syrénbuskar utspridda. — År 1816 beslöt man att träd skulle planteras på kyrkogården utmed muren på 10 alnars avstånd »eller som det kan passa» (st prot). Det framgår av st prot 1827–1837, att »all möda warit för-

gäfwes». Många träd hade dött ut, bl a på grund av torka på somrarna, svåra stormar, mycket snö eller »genom våldsamt åverkan under wintrarne». Även i slutet av 1800-talet och senare planterades träd (vis prot 1897).

Bod (bårhus)

I nordväst står en spritputsad, tegeltäckt kalkstensbod (fig 333: 2), sannolikt det bårhus, för vilket klockaren Olof Olofsson år 1774 fick 1 daler smt i arbetslön (räk). — År 1800 beslöt man att utvidga bårhuset »på västra ändan» (st prot), men det framgår inte av arkivalierna, om beslutet också verkställdes.

1752 hade varken Egby eller dess moderförsamling Köping något benhus »hwarest öfwerflödige beenen ur grafwarne samlas och förwaras borde» (vis prot). Man lovade uppföra sådana, men det är knappast troligt, att den bod som nu står på Egby kyrkogård är att betrakta som det efterlysta benhuset.

Lånemagasin

1812 beslöt man att uppföra ett »Låne-Magazin» av sten (st prot) i anledning av landshövdingeämbetets kungörelse av den 19/6 samma år.⁴ Man skulle anhölla om virke från Böda skog till bygget. Någon fristående byggnad blev emellertid inte uppförd för ändamålet. När kyrkans nuvarande västtorn byggdes några år senare, inreddes så småningom ett magasin i detta (se Västtornet samt Byggnadshistoria, period VIII).

Gravstenar på kyrkogården

I mitten av 1700-talet såldes närmare 30 gamla gravstenar utan känd ägare till bönderna i byarna Egby, Sandby, Laxeby och Ytterby (st prot 1747–1753). Endast få är bevarade eller kända, emedan det inte har varit möjligt att inventera varje gård i socknen.

Det är påfallande glest mellan gravarna på kyrkogården. Rakt norr om

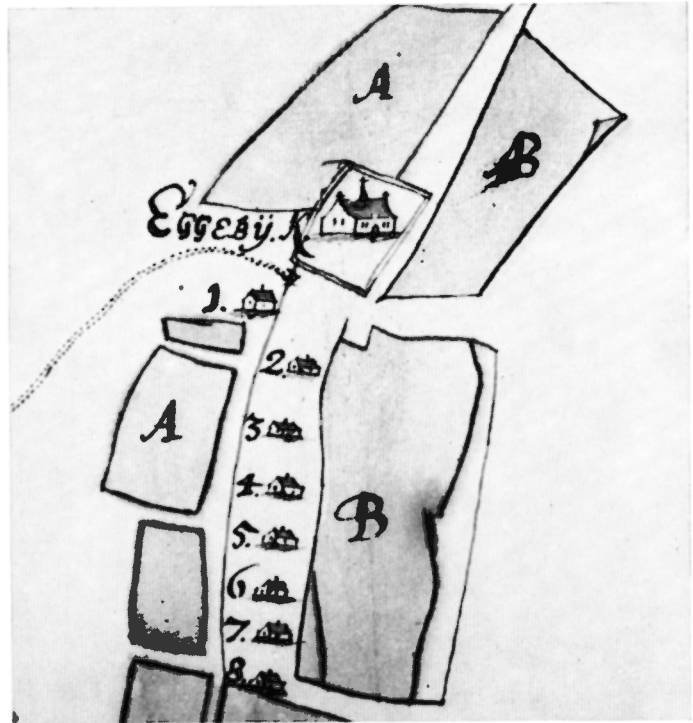

Fig 332. Kyrkan och kyrkogården år 1683. Detalj av karta LMV. — Bilden av kyrkan är mycket schematisk, men kyrkogårdens utsträckning återger verkligheten.

The church and churchyard in 1683. Detail from a map. The picture of the church is very schematic, but the extent of the churchyard is shown correctly.

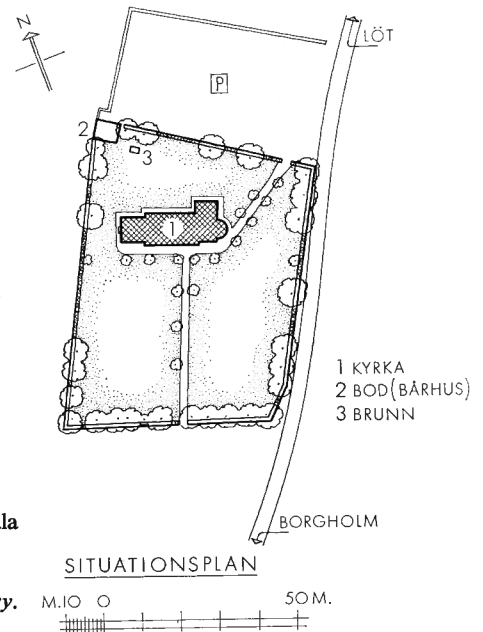

Fig 333. Situationsplan. Uppm, skala 1:2000, J Söderberg 1968.

General plan. 1. The church. 2. Mortuary. 3. Well.

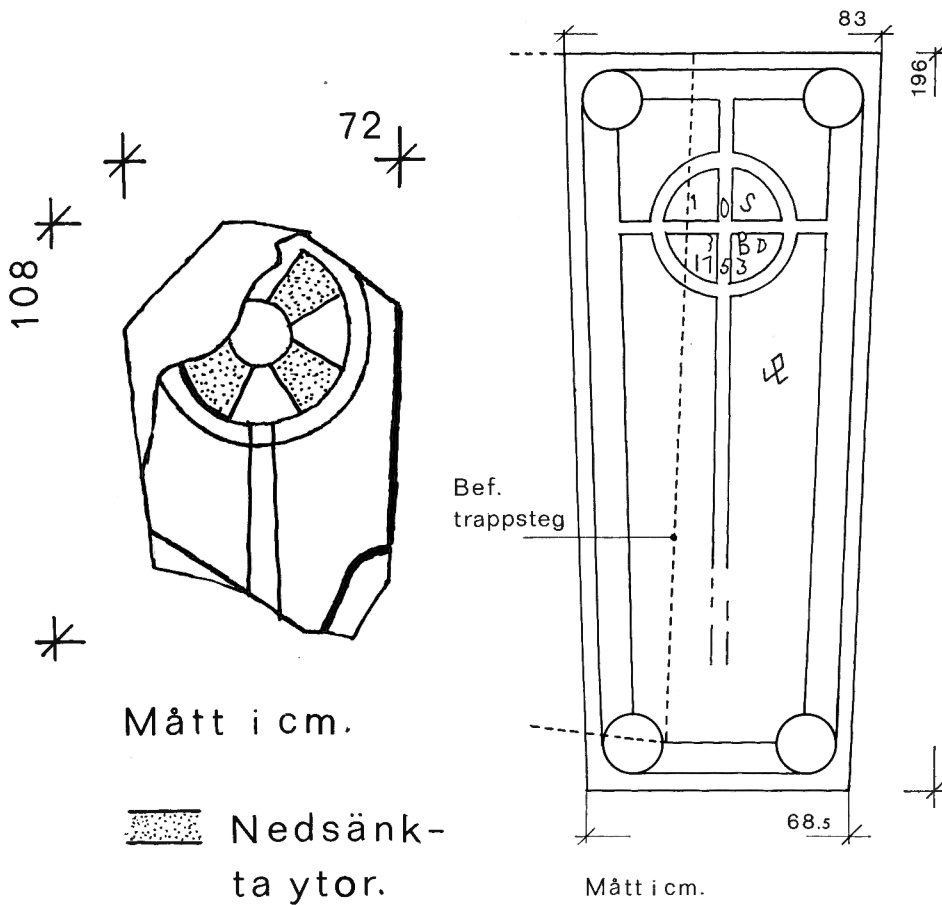

Fig 335. Gravsten över APS och KID. 1800-talets början. Ritning, skala ca 1:20, av H A R Sidén 1873. KLM.

Grave slab in memory of APS and KID. Early 19th century. Scale drawing.

Fig 334a–b. Medeltida gravstenar. a. Stavkorshäll av röd kalksten, 1200-talets förra del. Ligger på gårdsplanen till gården Egby 7^{a.2}. Uppm, skala 1:20, M Johnson 1975. — b. Gravhäll av röd kalksten, 1300-talets senare del eller 1400-talet, 1753 lagd över en bonde i Ytterby och hans hustru. Numera använd som trappsten i Norrgården, Ytterby 3³. Uppm, skala 1:20, R Boström 1974.

a–b. Medieval grave slabs. a. Stave cross slab of red limestone, first half of 13th century. Now in the courtyard of farm Egby 7^{a.2}. b. Red limestone grave slab, late 14th century or 15th century, in 1753 placed over a farmer in Ytterby and his wife. Now used as a step at Norrgården, Ytterby 3³.

kyrkan syns inte en enda gravsten. De gravmonument, som nu är utspridda på kyrkogårdens södra och östra del är alla av yngre datum, från vårt eget århundrade. Som upplagsplats för byggnadsmaterial användes kyrkogården vid kyrkans ombyggnad 1817–1818 (st prot). Inte förrän i dec 1819 hade man kommit så långt, att kyrkogården skulle göras i ordning och ny gravdelning kunde företagas (st prot 5/12 1819).

Så sent som 1910 beslöt man att fördela gravplatserna så, »att Egby by erhåller den sydvästra delen af Kyrkogården, Sandby sydöstra, Laxeby nordöstra och Ytterby nordvästra delen, dock med rätt för dem, som nu innehafva grafplaner å annat ställe att fortfarande som hittills innehafva dessa planer» (st prot). Det är samma förhållande som fortfarande råder i Löt, se ovan.

»Här fins inge monumenter», skrev

Johan Hadorph (Löt not 28), när han 1673 besökte Egby (se underskriften till fig 337), men riktigt så illa var det inte. I mitten av 1700-talet var ett stort antal gamla gravstenar bevarade (jfr ovan). Både på kyrkogården och i kyrkan är flera gamla stenar kända, en del även bevarade. Några äldre gravstenar, som inte längre ligger kvar på sina platser, förtjänar att nämnas:

1. Av grå kalksten, svagt trapets-

formad, utan inskrift. Längd 124 cm, övre bredd 81 cm, nedre bredd 78 cm. 1200-talet? Står lutad mot västra kyrkogårdsmuren. Möjligen identisk med den »liksten», som intill 1749 låg under predikstolen »och nu der ej är nödig, utan blifwit på Kyrkogården utflytt» (st prot), och som samma år såldes på auktion till »unge Lars Olsson i Sandby» (st prot).

2. Fragment av en stavkorshäll av röd kalksten (fig 334 a).⁵ Trapetsformad. Fälten mellan korsarmarna nedsänkta. Konturlinjerna ca 1 cm breda. Ytan har troligen varit slipad, utom kanterna, som visar svaga lodräta mejselhugg. 72 × 58 × 6 cm. 1200-talets förra del.⁶ Ligger på gårdsplanen Egby 7^{2,3}. Stenen har legat med fransidan upp som ingångsflisa till en ladugårdsbyggnad. Upptäcktes vid renoveringen av denna.

3. Av röd kalksten, trapetsformad (fig 334 b). Runt kanten dubbla linjer, i hörnen cirklar, i mitten stavkors med ring. Sekundär inskrift: I(?)OS / B(?)BD, årtalet (1)753 samt bomärke (Håkansson, s 338, nr 114). Längd 196 cm, övre bredd 83 cm, nedre bredd 68,5 cm. 1300-talets senare del eller 1400-talet (not 6).

Ligger nedanför och delvis under trappan till en flygelbyggnad i Norrgården i Ytterby (Ytterby 3³). Möjligen identisk med den »liksten ... liggande på des faders griftställe, men utan ägare», för vilken Jon Olofsson i Ytterby år 1751 betalade 3 daler smt (st prot). Den första initialen på stenen är nu skadad, men troligen I. De båda andra initialerna överensstämmer med Jons. Full säkerhet om identiteten bör man kunna finna i kyrkans Död- och begravningsbok för ifrågavarande tid.

4. Av röd kalksten, starkt nött, utan någon synlig inskrift, men med ett nedsänkt inskriftsfält. 1700-talet? 208 × 105 cm. I nordöstra grindhålet.

5. En rest sten (fig 335), avbildad av H A R Sidén⁷, av kalksten med initialerna APS / KID har inte kunnat återfinnas. — Håkansson nr 79.

6. Av grå kalksten, mycket nött. Runt kanterna smala, tomma inskriftsband, i hörnen rundlar med nedsänkt yta, omgivna av smala ramar. Stenens mittfält är uppdelat i flera fält. Upptill och nedtill två smala, liggande fält, det övre med fragmentarisk inskrift:

HERRE HV.../ M. Därunder spår av rund kartusch, nedtill två smala, lodräta, nedsänkta fält. 220 × 142 cm. 1600-talet. Stenen ligger som trampflisa till gården Sandby 5³.

7. Av grå kalksten. Stenen är fläckvis täckt av cement och därför svår att tyda. Den har nedsänkta rundlar inom smala ramar i hörnen. I övre delen av mittfältet en nedsänkt, rektangulär yta med inskriften H...L.TOSS/..N../..O..E och har sannolikt i sin helhet lytt: HERRE LÄR OSS ATT BETÄNK HUR FÅ VÅRA DAGAR ÄRO PÅ DET ATT VI MÅTTE FÖRSTÅNDIGA VARA. — 198 × 176 cm. 1700-talet. Stenen ligger som gångflisa till mangården i Egby 5^{2,3}.

8. Av grå kalksten. Upptill ett litet i ristning utfört, rektangulärt inskriftsfält med en halvrund utbuktning upptill och inskriften: IN (spegelvänt) S/KPD 1778. Därunder ett bomärke, 194 × 134 × 10 cm. Stenen ligger som ingångsflisa till mangårdsbyggnaden i Egby 8⁴.

9. Av grå kalksten, utan inskrift. Svaga spår av inskriftsband utmed

tre sidor samt spår av en rund kartusch ungefär på mitten. 150 × 100 × 9 cm. 1700-talet. Stenen ligger som ingångsflisa till mangårdsbyggnaden i Sandby 3¹².

Två av allt att döma medeltida gravstenar, som 1818 flyttades ut ur kyrkan till kyrkogården, beskrivs nedan (Inredning, avsnittet Gravminnen).

En rektangulär sten med profilerad kant, som står lutad mot norra kyrkogårdsmuren, är sannolikt en altarskiva (se Inredning, Högaltare etc).

Solvisare

Ingen solvisare står nu på kyrkogården, men flera är kända.

En ny »Timmesten», dvs solvisartavla, tydligen av sten, anskaffades 1730 »från Stenhuggare i Repplinge Socken» (räk). 1757 köptes en ny, målad timstensstock (räk). Den ersattes efter 1818 av kyrkans medeltida dopfont (fig 385 ff), vilken vändes upp och ned, sedan fotens nederdel blivit rätt omhuggen (Löt, not 27). Dopfonten flyttades tillbaka in i kyrkan 1905.

Johan Wallman,⁸ som 1830 besökte Egby, beskriver bl a en solvisare: »en timm visare stolpe af träd med zirater utskurna; sades varit mast eller dylikt på något strandat fartyg; var nu svart af ålder och utgammal, för öfrigt af fast ek». Kanske är den identisk med den år 1757 anskaffade timstensstocken (se ovan).

Brunn

I kyrkogårdens nordvästra del finns en brunn med en pump (fig 333: 3).

EGBY KYRKA

Byggnadsbeskrivning

Egby kyrka fick sin nuvarande form efter en grundlig ombyggnad 1818, utförd under ledning av två murmästare från Kalmar, Johan Pettersson⁹ och Niclas Hindrik Berg.¹⁰ I viss mån följde de en av ÖIÄ fastställd ritning av S Enander¹¹ (fig 339; jfr fig 338). En restaurering 1959, för vilken arkitekten Carl Hampus Bergman, byggmästaren Elmer Axelsson, konservator Sven Wahlgren och författaren svarade, präglar också kyrkans utseende.

Plan

Kyrkan består av ett långhus, ett smalare kor med absid (kallad chur eller kur) och en sakristia vid korets norra sida, samtliga från medeltiden, samt ett västtorn från 1818 (fig 342 ff). Före nämnda år låg ett medeltida vapenhus utanför en nu igenmurad, sydlig långhusportal (fig 336 ff).

Material, exteriör

Alla murar består av skalmurar av kalksten på vanligt sätt. De olika delarnas murbehandling beskrivs närmare nedan i respektive avsnitt. —

Murarnas nuvarande vitkalkade spritputs är från 1959. Hörn och omfattningar är slätdragna. En låg sockel är markerad med ljusgrå puts. Före 1959 fanns en i puts modellerad rundel med årtalet 1818 på korets östra gavelröste.

Ingång, fönster

Den enkla västportalen (fig 364) är sedan 1959 kyrkans enda ingång. Dess släta omfattning består av putsat och vitkalkat murverk omkring en slät, vitmålad träkarm. De i rödbrunt målade dubbeldörrarna är på utsidan klädda med diagonalställd panel som bildar ett fiskbensmönster. Handsmida gångjärnsbeslag och lås. Ett lågt fönster med sex rutor (från 1886) sitter över portalen. Däröver två inskriftstavlor över varandra, av röd kalksten.

Inskrifterna består av välformade antikvaversaler.

Övre tavlan:

UNDER KONUNG CARL XIV IOHANS / FÖRSTA REGERINGS ÅR DÅ FRIHERRE / G. DE LA GRANGE VAR LANDETS HÖFDING / DOCTOR MAGNUS STAGNELIUS

STIFTETS / BISKOP OCH PROSTEN J. FR. ECKERLUND / FÖRSAMLINGENS KYRKOHERDE OMBYGGD/DES DENNA KYRKA ÅR 1818.¹²

Nedre tavlan:

PÅ HVAD RUM DÄR IAG STIFTAR MITT NAMNS / ÅMINNELSE DÄR VILL IAG KOMMA TIL DIG / OCH VÄLSIGNA DIG 2 MOSE BOK 20 K 24 V. — Denna tavla var före 1959 placerad över den dåvarande sydportalen (fig 341).

Stora, rundbågiga fönster med ofärgat katedralglas lyser upp kyrkan, två i norr och lika många i söder i långhuset samt ett i södra kormuren. Före 1959 öppnade sig en portal krönt av ett fönster och en inskriftstavla (fig 340 f), där nu det östligaste fönstret på södra långhusmuren är beläget. I absiden sitter ett litet spetsbågigt fönster inne i en rundbågig smyg, sakristian har i öster ett stort, rundbågigt fönster, åt väster en rektangulär vindsglugg, medan tornets fönster är stickbågiga. Fönstrens ytterbågar är ljusst grågröna och har kopparplåt i solbänkarna, utom absidfönstret som har en omfattning av huggen kalksten långt in i en putsad yttersmyg.

Yttertak

Alla tak är täckta med enkupigt tegel, utom den firsidiga lanterninen, vars sidor och svängda huv är täckta med mörknad kopparplåt. Långhuset och koret har ett gemensamt tak sedan 1818. Det brutna takets nedre fall är något brantare på koret än långhuset (fig 348).

Före 1959 var lanterninens väggar brädklädda och målade ljusgrå med mörkbruna luckor, omgivna av små rundfönster (fig 341).

Fig 336. Kyrkan från sydöst 1634. Teckning av J H Rhezelius, KB.

The church from SE, 1634. Drawing.

Den profilerade taklisten är överallt av vitmålat trä, utom på absiden, som har taklist av vitputsad kalksten. Långhusets och korets häng- och stuprännor är också vitmålade. Takstolarna tillkom vid den stora ombyggnaden 1818. Två av dem på gränsen mellan kor och långhus, är placerade närmare varandra än de övriga (fig 343).

Tornet kröns av en förgylld tupp på en hög spira vilande på ett klot. På korets östra gavelspets sitter en korsformad, genombruten prydnad (fig 349), som möjligen tillkom 1775, då 3 mkr koppar köptes »till flögar på Kyrkiospirorna» (räk).

Interiör

Långhuset och koret bildar en enhetlig sal, smalare i öster, men utan någon skiljande triumfbåge (fig 343, 371). Långhusets östra mur med triumfbågen revs nämligen 1818, varvid bla resterna av triumfbågens vederlagsmurar blev snett avbilade (Byggnadshistoria, period VIII). En liknande åtgärd hade företagits i Löt redan 1770 (se ovan, Byggnadshistoria, period X samt fig 246). I korets båda östliga hörn skymtar två par valvanfang i olika nivå och absidens tribunbåge och hjälmvalv visar också, att de har blivit förändrade. Till korets och absidens ursprungliga utseende återkommer vi nedan.

Innerväggarna är slätputsade och avfärgade i vitt. Fönstren är kopplade med vitmålade innerbågar och inre solbänkar av röd, slipad Ölandssten. Mellan vapenhuset och långhuset insattes 1959 glasade svängdörrar av brunlaserat trä. Dessförinnan satt där ett par vitmålade dörrar, och vapenhuset var då mörkare, emedan det endast fick ljus från den smala fönsteröppningen ovanför västingången (fig 366). Båda innersmygarna i vapenhusets ingångar är stickbågiga.

Bakom vapenhusets släta, vitmålade panel i norr och söder döljer sig

dels en trappa till tornets första våning, dels städskrubbar m m.

Golvet består av brunmålade bräder i kyrkorummet och sakristian, medan vapenhusets golv består av röd, öländsk slipad kalksten.

Innertaket, gemensamt för långhus och kor, är ett ljusblått trätunnvalv med kraftigt utskjutande, profilerad skugglist av ljusgrått trä. Det vilar i öster på en ca 40 cm bred skalmur, samtidig med trävalvet, som upptill har valvets rundade kontur och som 1818 murats över

och framför tribunbågen (jfr fig 342, 344). I trävalvets nordvästra hörn är en lucka, den enda förbindelsen med kyrkans vind.¹³ Vapenhusets plana trätak har samma ljusblå färg som trätunnvalvet, medan sakristian täcks av ett ursprungligt tunnvalv av kalksten, slätputsat och vitkalkat.

Absidkor

Koret är kortare i öst-västlig riktning än det är brett (fig 343). Den yttre längden är sålunda 5,20 m, medan

Fig 337. Kyrkan från sydväst 1673. Skala ca 1:288. Teckning av P Törnnewall, UUB. Observera, att absiden saknar yttertak. (Jfr den följande beskrivningen.) — Hadorph skriver: »Egby annexa till Köping är en lijten kul Kyrckia [kullkyrka, dvs kyrka utan torn] af samā form innan till bygd såsom Löö. Här fins inga monumenter, kyrkian hålles illa medh taak och mycket förfallen, seer illa uth, ingenting fins att notera». (S 30, fol 82 r:o, UUB.)

The church from SW in 1673. Scale c 1:288. Drawing. Note that the apse has no roof. Cf the following description. Hadorph writes: "Egby, an annex to Köping, is a small church without a tower, of the same internal shape as Löt. Here are no monuments, the church roof is in very bad repair, the church is dilapidated, nothing worthy of notice."

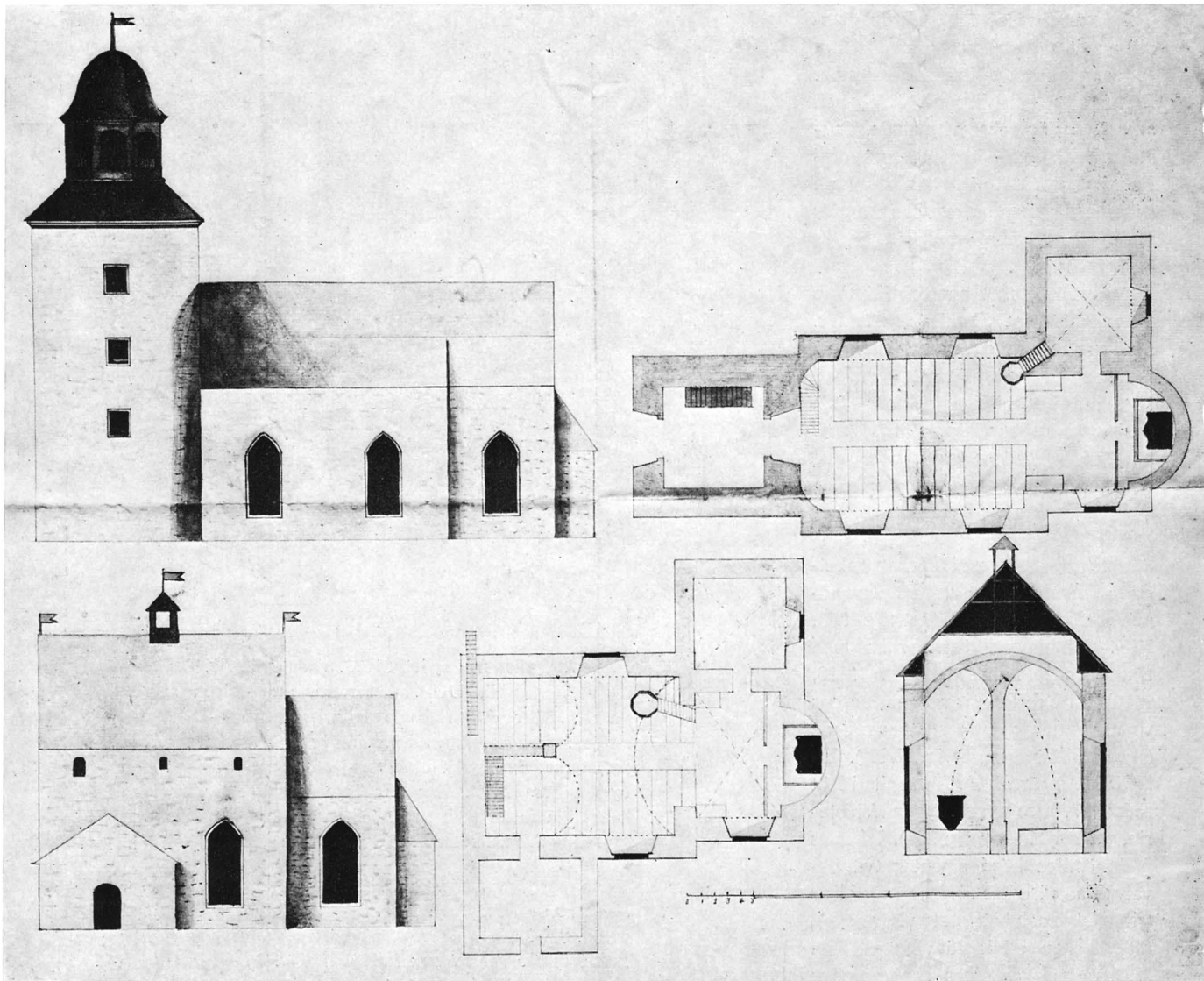

Fig 338. Uppmätning av en kyrka samt förslag till om- och tillbyggnad. Skala ca 1:300. Anonym, osignerad ritning i RA, av allt att döma föreställande Egby kyrka och utförd våren 1817 av murmästare N H Berg, Kalmar, på Egby församlings bekostnad. Jfr fig 336 f.

Scale drawing of a church and proposals for a rebuilding and enlarging. Anonymous, unsigned drawing at RA, as far as can be judged of Egby Church, and made in the spring of 1817 by Master-mason N H Berg, Kalmar, at the expense of Egby parish. Cf figures 336 f.

bredden är ca 8 m. Absiden är till planen exakt en halv cirkel med en diameter av 3,6 m och tydligen utlagd med passaren ställd mot tribunbågens inre liv (fig 407). Korets murar är 135 cm tjocka, medan absidmuren är något tunnare.

Ingen grundundersökning gjordes

1959, men med kännedom om ett stort antal öländska kyrkor kan man förmoda, att även grundmurarna i Egby vilar på en utbotning av grova kullerstenar, på vilken ett par kraftiga skift är murade, troligen utskjutande som en smal sula under dagmurens utsida (kanske också

insida). Schematiskt sett kan man räkna med en höjning av markytan omkring kyrkan med minst 30 cm. Undersökningen 1959 visade nämligen, att de ursprungliga portalerna (se nedan, Långhuset) med sina omfattningar fortsatte ett gott stycke under markytan. Årstiden medgav

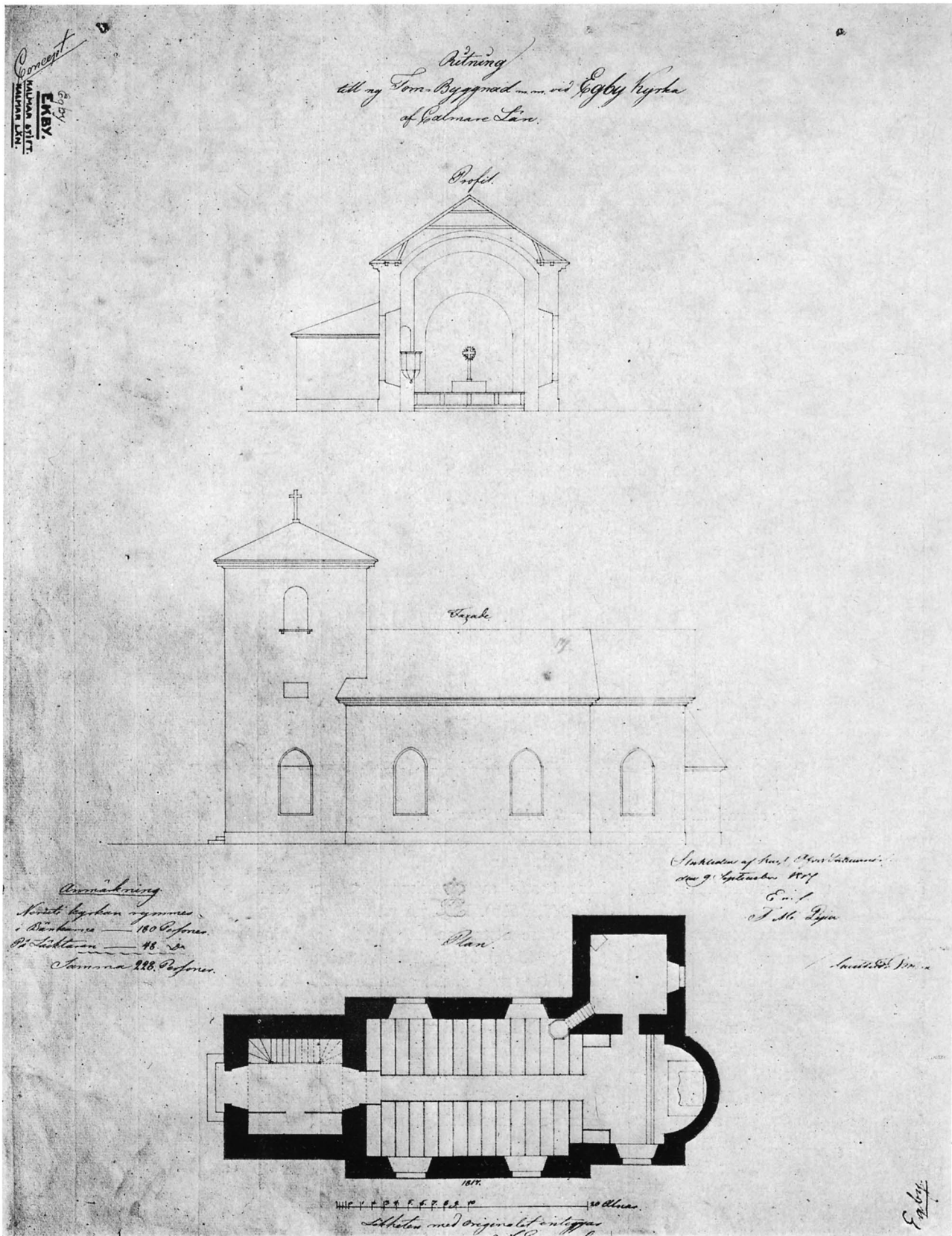

Fig 339. Förslag till ombyggnad av Egby kyrka, utarbetad vid ÖIÄ av S Enander på sensommaren 1817. Skala ca 1:300. RA.

Proposal for a rebuilding of Egby Church, drawn up at the Royal Board of Building by S Enander in the late summer of 1817.

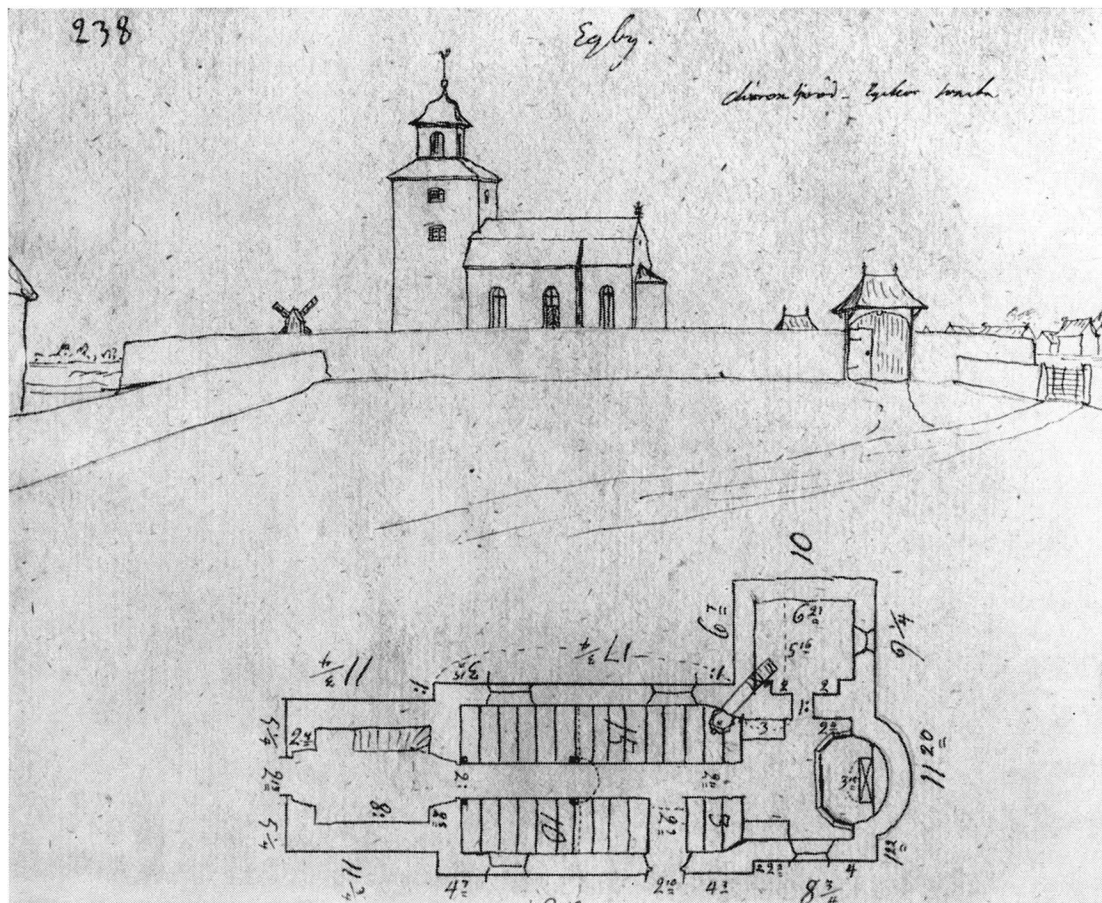

Fig 340. Kyrkan och kyrkogården från söder 1823. Teckning av N I Löfgren. ATA.

The church and churchyard from S in 1823. Drawing.

dock inte, att deras trampflisor grävdes fram.

Murverket kunde studeras närmare 1959 i samband med omputsningen (fig 351 a, 355). Från sakristians vind är det fortfarande synligt (fig 351 b), ett tämligen regelbundet, ganska kraftigt förband av dels vald åkersten, dels huggen eller tuktad sten med snålt utstrukna fogar och hörnkedjor av huggen sten (fig 351, 363). Ingenstädes i det medeltida murverket har kvaderrits iakttagits. Östra gavelröstet undersöktes inifrån vinden 1931 och 1942 (not 13; fig 344 f), från utsidan 1959 (fig 351 a). Gavelspetsen bildar en trubbig vinkel om ca 97°, röstets

kant består av formskurna stenar (fig 345, 351 a). Fogarna på insidan är bredare utstrukna än på utsidan (jfr fig 345 och 351 a). Tack vare det så väl bevarade röstet ser man, att korets sidomurar är sänkta ungefär $\frac{1}{2}$ m i förhållande till gaveln (fig 344). Sträckmurarnas ursprungliga höjd kan därför beräknas till omkring 6,5 m, om man räknar med den ovan förmodade markförhöjningen om ca 30 cm.

Absidens murverk liknar korets, men ytterlivets murkrön lutar utåt (fig 352, 355) och gör ett mer oregelbundet intryck än muren längre ned. Detta beror på att »Curen ofr Altaret» murades »utanpå» 1746 (Bygg-

nadshistoria, period VII). I detta sekundära murverk sitter grova ställningshål (fig 351 f, 363). På södra sidan, 130 cm över marken, är initialerna OOS och ett bomärke inhuggna, men vems initialer det är, är obekant. Bokstäverna måste ha huggits när kyrkan stod oputsad eller höll på att putsas. Stenen med inskriften utsparades i putsen 1959.

Korets södra fönster, som fick sin nuvarande form 1818 (fig 340 f, 347), omges av ett oregelbundet murverk (fig 355). Detta är följden av flera ombyggnader av fönstret. Ursprungligen var det rundbågigt och smalt (fig 336 f). 1756 utvidgades det (räk), av allt att döma i samband med att

Fig 341. Kyrkan medan ännu sydportalen fanns kvar och lanterninen var ljus. Foto R Boström 1951.

The church while the S portal was still in existence and the lantern was pale in colour.

kyrkan fick en stor altarpupsats (fig 377). Detta synes även ha fört med sig, att fönstrets yttersmyg murades igen (se nedan). Redan 1775 ändrades korfönstret åter (räk) och fick samma spetsbågiga form som de samtidigt omgjorda långhusfönstren (fig 338).

Närmast under korets takfot öppnade sig 1634 två sannolikt manshöga skottöppningar (fig 336). De tillhörde en profan övervåning, som försvann 1818 (beskriven nedan; se även Byggnadshistoria, period III).

Absidfönstrets båda smygar är rundbågiga, medan karmen, som sitter ungefär mitt inne i muren, är spetsbågig (fig 354). — Innersmygens valvhjassa är nästan horisontell, medan solbänken och sidorna skrånar (fig 342 f). Den har aldrig varit igenmurad.

Yttersmygen däremot var igenmurad mellan 1756 (?) och 1942. Den togs fram för Sveriges Kyrkors

räkning sistnämnda år av muraren K E Ekelund och författaren. Dåvarande riksantikvarien Sigurd Curman besiktigade fönstret och fastslog, att det var sekundärt insatt. Smygens sidor är vidgade genom bilning och ilagade med mindre sten (fig 353), när den spetsbågiga karmen sattes in (Byggnadshistoria, period V). Solbänken, som är vågrät, kan vara den ursprungliga, men det är troligare, att den är sänkt med ett eller ett par skift. Det yttre fönstervalvet däremot föreföll orört. I det släta kalkbruket avtecknade sig tydligt avtrycken av smala skålbräder 1942.

Karmen är sammansatt av fyra finhuggna kalkstensblock, drygt 15 cm tjocka. På utsidan sitter en 22 mm bred fals för glas och i denna är cylindriska hål inborrade, 9 mm i diameter, för vindjárn. De sitter inte mitt emot varandra i sidostyckena (fig 354). I fogbruket syntes 1942 spår av järnkilar, som använts för att

hålla stenarna på plats, när karmen murades in. I karmen sitter nu blyinfattade, ofärgade glasrutor.

Det förhållandet, att den av sakristians vind skyddade norra kormuren är oputsad (fig 351 b), visar att kyrkan, när sakristian uppfördes i början av 1300-talet (Byggnadshistoria, period V), var oputsad. Innanför den 1959 avlägsnade, gamla spritputsen syntes vitkalkad slätputs och delar av densamma är ännu bevarade i söder ovanför takfotsbräderna. 1942 iaktogs, att den tjocka slätputs, som täckte igenmurningen av absidfönstret, var uppruggad med ett spetsigt verktyg, tydligen för att nästa putslager skulle fästa bättre.

Absidens tak var täckt med tjärad spån ända till 1746, då dess, såväl som kyrkans övriga tak täcktes med tegel, ett material, som fortfarande används. Se vidare Byggnadshistoria, period VII ff. Som redan är nämnt, övergår koret i långhuset utan mar-

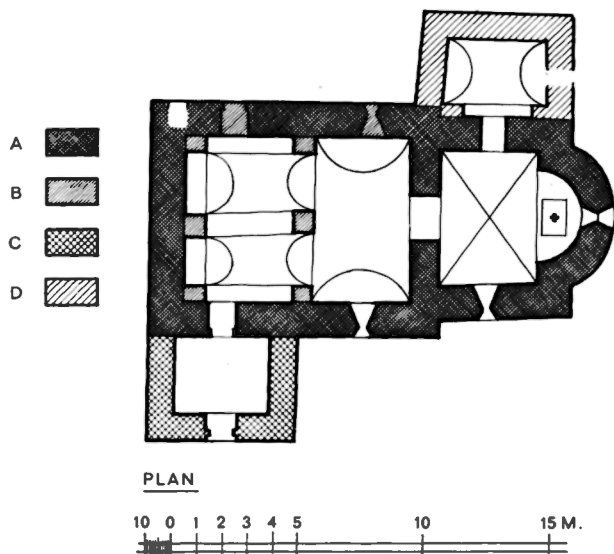

Fig 342. Plan av Egby medeltida kyrka i fullt utbyggt skick. Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström & J Söderberg 1975.

Plan of the medieval church of Egby in its final condition. Reconstruction.

kerad triumfbåge, och inte heller på vinden finns längre någon skiljemur mellan kor och långhus kvar (fig 343). Före 1818 fanns ännu triumfmuren kvar med en hög, spetsbågig öppning, omkring 4,5 m bred (fig 338). Denna triumfbåge är en utvidgning, som troligen gjordes redan på 1300-talet, samtidigt som koret fick ett nytt valv (Byggnadshistoria, period V).

Rester av den ursprungliga triumf-

bågen grävdes fram under golvet 1959 (fig 346). Det var grunden till den nordligaste delen av norra vederlaget och till hela det södra, den senare 116 cm bred och 180 cm lång, räknat inifrån koret. Om det norra vederlaget varit lika långt, får vi en mycket smal triumfbåge, endast 180 cm bred. Tätt intill södra vederlaget låg en liten spädbarnsgrav, endast obetydligt under det medeltida golvet.

Fig 343. Längdsektion mot norr samt plan. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1968.

Longitudinal section looking N and plan.

Fig 344. Tvärsnitt mot öster genom koret och sakristian. Uppm, skala 1:300 S Hesselgren & S Fränne 1931, R Boström 1942 och J Söderberg 1968.

Cross section looking E through the chancel and the vestry.

Fig 345. Detalj av korets östra gavelmur, sedd från vinden. Uppm, skala 1:40. S Hesselgren & S Fränne 1931.

Detail of the E gable wall of the chancel, seen from the attic.

Fig 346. Grävningsplan. Uppm, skala 1:300. R Boström 1959.

Excavation plan, 1959.

Tack vare den återfunna triumfbågsmuren, kunde korets ursprungliga inre längd mätas 1959, den var 3,95 m. Bredden i norr-söder är fortfarande 5,30 m.

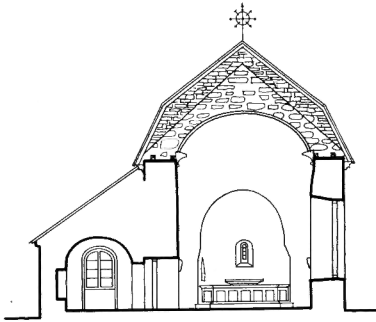
Rester av ett gammalt golv av kalkstensflisor iakttogs 1959 omkring södra triumfbågsvederlaget, men om det var ursprungligt eller om ett ännu äldre golv funnits under detta, exempelvis av kalkbruk och småsten är obekant.¹⁴

Inne i absiden påträffades också rester av ett flisgolv 1959, beläget högre än korets och med framkanten markerad som ett prydligt steg av huggen kalksten.

1730 inlade snickaren, mästare Magnus Hjelmgren, ett trägolv, »panelning» i kyrkan. Detta i sin tur byttes ut mot ett nytt trägolv 1818, i vilket delar av takryttaren i fig 338 användes som regler enligt Elmer Axelssons iakttagelser 1959. Det nuvarande golvet från 1959 lades in 45 cm under det sistnämnda sedan golvfyllning och rester av äldre golv schaktats bort och en betongplatta gjutis ovanpå ett isoleringslager.

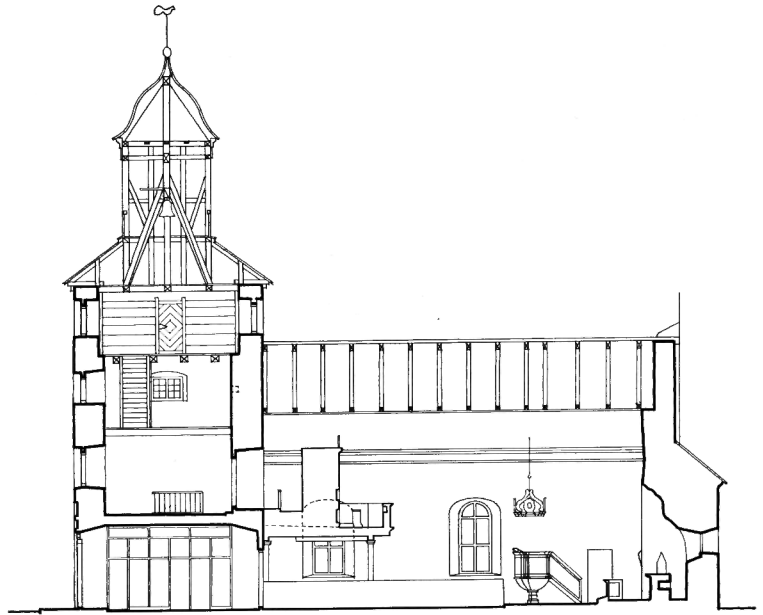
I de båda östliga korhörnen syntes ett par valvanfang på olika nivå (fig 344, 367). De nedre omkring 145 cm över golvet, har formen av spetsiga konsoler, som försvinner in i muren. I samma nivå har tribunbågen en ojämnhet, som visar, att också den blivit höjd på ett klumpigt sätt. Absidvalvets ojämna yta visar, att

B-B

Fig. 344

A-A

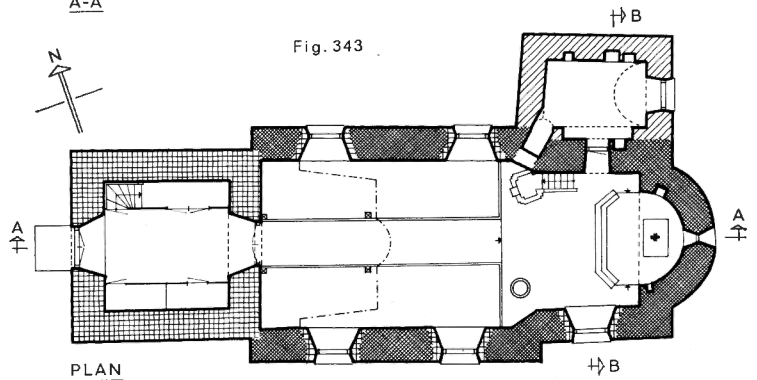
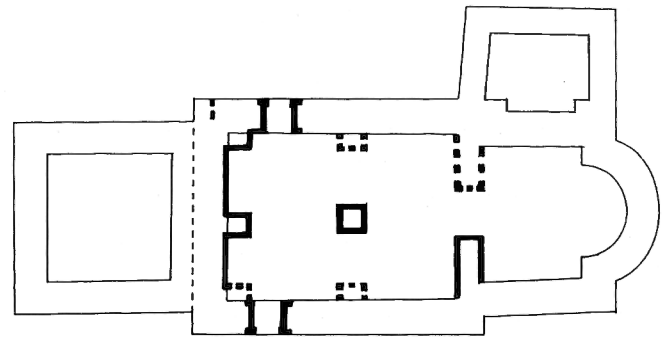
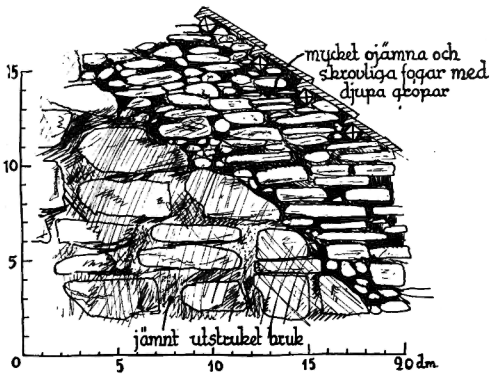
- A
- B Se fig. 342
- C Se fig. 342
- D
- E Se fig. 405 E
- F
- G

Fig. 343

PLAN

PLAN

Fig 347. Kyrkan från söder. Foto R Boström 1970.

The church from S.

även detta varit föremål för ombyggnader (fig 368). Det skedde 1756, för att bereda plats för den stora altarpopsatsen (fig 377, Byggnadshistoria, period VII).

Av det nedre valvets norra sköldbåge syntes 1959 en djup skåra i kormuren, övriga spår hade försvunnit vid senare ombyggnader.

Även av det övre korvalvet syntes spår av en ljus putsyta på norra kormuren 1959, upptill en högt uppdragen spetsbåge. Eventuella valvkonturer på östra kormuren döljer sig bakom den påmurning av denna, som gjordes 1818 som stöd för trä-

tunnvalvet. Även spår i söder och väster av det övre valvet har försvunnit i samband med ombyggnader på 1700- och 1800-talen (Byggnadshistoria, period VII f).

Flera skikt av vitmålad puts täckte före 1959 korets och absidens väggar, bl a från 1746 och 1818. Omkring absidfönstret var ett draperi tecknat med kraftiga, mörka linjer och över tribunbågen var dekorationer målade (fig 367, 369, 377, kap Kalkmålningar).

Långhuset

Långhusets yttermått är 11,7 × 9,5 m,

det är alltså ovanligt kort i förhållande till bredden (fig 343, 346). Liksom korets murar är dessa omkring 135 cm tjocka, och vad det ursprungliga murverket beträffar (fig 355 ff), gäller detsamma som redan är sagt om koret (se ovan). Därtill kan läggas, att gammal gulvit puts iaktogs 1959 i yttersmygen till den redan beskrivna sydportalen.

Av det äldsta murverket återstår alla fyra¹⁵ ytterhörnen med deras välhuggna, skarpkantade hörnkedjor (fig 356 ff, 360), av södra muren nästan allt, utom murverket på sidorna och över fönstren samt

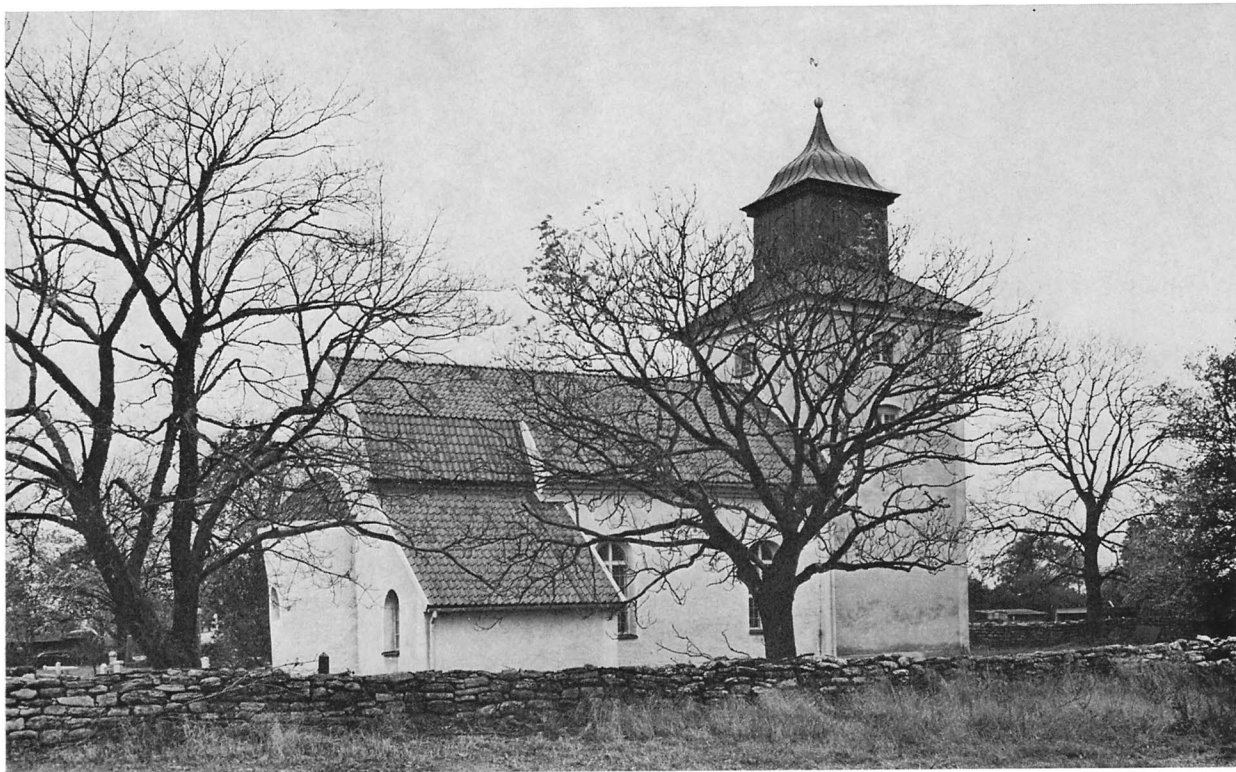

Fig 348. Kyrkan från nordöst. Foto S Hallgren 1973.

The church from NE.

närmast takfoten. Av nordmurens mellan hörnen belägna delar är endast partiet upp till fönstrens underkant ursprungligt. Ännu mindre återstår av västra muren: endast grunden (fig 346).

Murarnas ursprungliga övre begränsningslinje hittades inte 1959. Vi vet emellertid, att norra långhusmuren vid den stora ombyggnaden 1818 revs ned till fönstrens underkant, medan den södra »nedtogs jämt efter de nu varande gluggarne ...» Därmed avsågs öppningar i en profan övervakning (fig 336 ff, se nästa avsnitt). Eftersom i regel de medeltida långhusen brukade ha något högre sträckmurar än koren, är det rimligt att tänka sig, att långhusmurarna i Egby från början var omkring 7 m höga.

1959 påträffades nederdelen av långhusets ursprungliga ingångar (fig

346, 357, 359 f). Läget är det för medeltiden normala, nära långhusets västliga hörn. (De har tyvärr inte markerats i putsen). Sydportalen sitter 260 cm från sydvästra hörnet, nordportalen 237 cm från motsvarande norra hörn, de är alltså inte symmetriskt placerade, vilket inte heller är ägnat att förvåna. De är mycket smala, sydportalen endast 90 cm, nordportalen 84 cm. Därav kan man sluta, att gångöppningen på ålderdomligt sätt har suttit i murens ytterliv. Omfattningen av huggen sten fick alltså samtidigt tjäna som dörranslag (jfr ovan Torslunda nordportal, fig 146).

Innersmygarna har varit 102 resp 98 cm breda, vilket innebär, att smyg-sidorna har varit rätvinkliga. Den södra portalen murades igen 1818 i samband med att man gjorde ett fönster på dess plats. Eftersom

nordportalen inte är markerad på planen 1817 (fig 338), innebär detta troligen, att den redan då var igenmurad, kanske redan i samband med kyrkans välvning (Byggnadshistoria, period III).

Både i ytter- och innersmygarna till portalerna skymtade 1959 slät puts, som kunde följas ut på det omgivande murverket.

80 cm öster om nordvästra långhushörnet undersöktes 1959 spår av ännu en ingång, som är belägen med sin tröskel omkring 130 cm över nuvarande markyta (fig 359). Endast västra sidan återstår, omkring 2 m hög och möjligen med spår av anfanget till en rundbåge. På planen fig 338 är ingången markerad, utan tvivel är det frågan om en ingång till den murtrappa, som löpte i långhusets västra mur. Utan tvekan har vi här att göra med den ingång till

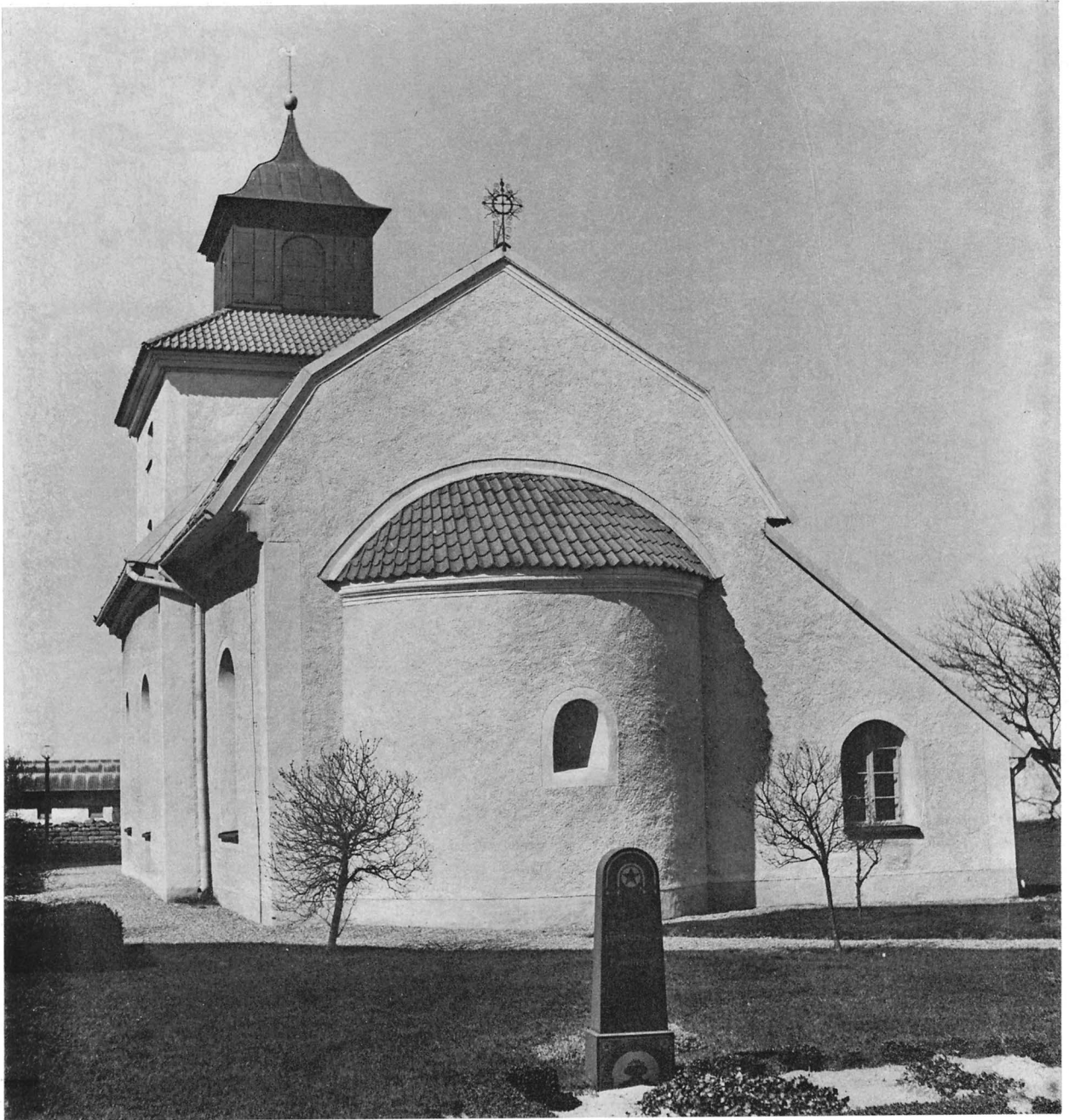

Fig 349. Kyrkan från öster. Foto R Boström 1972.

The church from E.

»tornet» (= takryttaren, se nedan), till vilken man gjorde en ny dörr dels 1759, dels 1808 (räk). Dörromfattningen är tyvärr inte markerad i putsen. Den befinner sig emellertid bakom åskledaren i fig 350. Jfr fig 366.

Nedanföör det östra långhusfönstret på södra sidan är ännu yngre murverk, från 1959 (fig 358), då en portal från 1818 (fig 340 f) murades igen.

Inga ursprungliga långhusfönster påträffades 1959, det smala, rund-

bågiga på Rhezelius' (Löt not 10) och Törnewalls (Löt not 28) teckningar i fig 336 f försvann 1759, då murmästaren Johan Forssman¹⁶ gjorde en stor fönsterluft (räk), det i fig 338 avbildade stora spetsbågiga fönstret.

Fig 350. Långhuset och sakristian från nordväst. Foto R Boström 1970.

The nave and vestry from NW.

1775 togs det enda fönstret på norra sidan upp (fig 338), ett arbete, som utfördes av murmästaren Anders Bergström. Troligen var det en utvidgning av ett medeltida fönster, eftersom kyrkan även hade en ursprunglig nordportal. — Rhezelius nämner 1634 en glasmålning »På söd glaset närmast dören», dvs södra långhusfönstret (se nedan).

Långhusets inre längd kunde 1959 beräknas till ca 9 m (fig 346), medan bredden fortfarande är 6,7 m. Om

de äldre golven och väggarnas puts-lager gäller vad som ovan är sagt beträffande koret.

Utmed södra långhusväggens insida har troligen funnits en murad sittbänk, som rimligtvis även bör ha haft en motsvarighet i norr. John Bursell, en av de arbetare, som deltog vid restaureringen 1959, berättade nämligen att han sett ett lågt, sockel-liknande, murat parti utmed södra väggen.

Under golvet påträffades 1959 tre

fyr-sidiga fundament med kalkbruk på översidan (fig 346), något olika stora. Det största, som var 35 cm högt, låg mitt framför läktarens utskjutande mittparti och ungefär 50–60 cm öster om långhusets mittpunkt, medan de båda andra låg invid den ursprungliga västgaveln, det ena (14 cm högt) i mitten, det andra (30 cm högt) i nordvästra hörnet. Gammal puts fortsatte på väggen bakom fundamenten, till vilka inga andra motsvarigheter påträffades. I lång-

Fig 351 a–b. Korets murverk. a. Östra gaveln utan puts. Den ursprungliga gavelkonturen och den nordöstra hörnkedjan av huggen sten framträder tydligt. Foto R Boström 1959. — b. Ett stycke av nordmuren, sedd genom sakristians vindsglugg, Foto R Boström 1974.

a–b. The masonry of the chancel. a. The E gable without plaster. The original contours of the gable and the NE quooin of chiselled stone can be seen clearly. b. A piece of the N wall seen through the light hole of the vestry.

husets östliga hörn stod nämligen predikstolen (i norr) och en kamin (i söder) hindrande i vägen för ytterligare undersökningar i januari 1959. Fragmenten kan sättas i samband med långhusets valv. Denna fråga kommer att närmare behandlas nedan (Byggnadshistoria, period III).

Försvarsvåningen över kyrkorummet

Före 1818 hade långhuset en övervåning (fig 336 ff). Enligt Rhezelius hade den två sannolikt manshöga öppningar under takfoten, som visar att det var en skyttevåning. Den västligaste öppningen var enligt Törnnewall (fig 337) och Berg (fig 338) högre än den eller de som låg längre österut. Det fanns även skottöppningar i norr, ty 1743 beslöt man »at luckor för gluggarne så på södra sidan som på norra sidan uppe i kyrkian bör göras ...» (st prot). Enligt Bergs ritning låg övervåningens murkrön omkring 8 m över marken.

Även över koret fanns en övervåning, om vi får lita på den vanligtvis så detaljtrogne Rhezelius (Löt not 10). Under kortaket har han nämligen ritat ett par stora, rektangulära öppningar. Denna våning är på alla avbildningar mycket låg. Enligt Bergs uppmätning skulle koret, inklusive övervåningen, på hans tid ha varit ungefär lika högt som i dag. Även långhusvinden var enligt Bergs delvis svårtolkade ritning mycket låg. Dessa förhållanden kan troligen sättas i samband med ett par ombyggnader av valven, dels på 1300-talet (Byggnadshistoria, period V), dels under 1700-talet (period VII). Ursprungligen har säkert skyttevåningen haft en bekvämare höjd, ungefär som i Löt (fig 277). Se vidare, Byggnadshistoria, period III, samt rekonstruktionen fig 366.

Ingången var den ovan beskrivna, högt placerade dörröppningen i nordväst, som förde in till en trappa inne i västra långhusmuren (fig 338, 359). Vindsgolven utgjordes utan tvivel av översidan av valven, på vanligt sätt

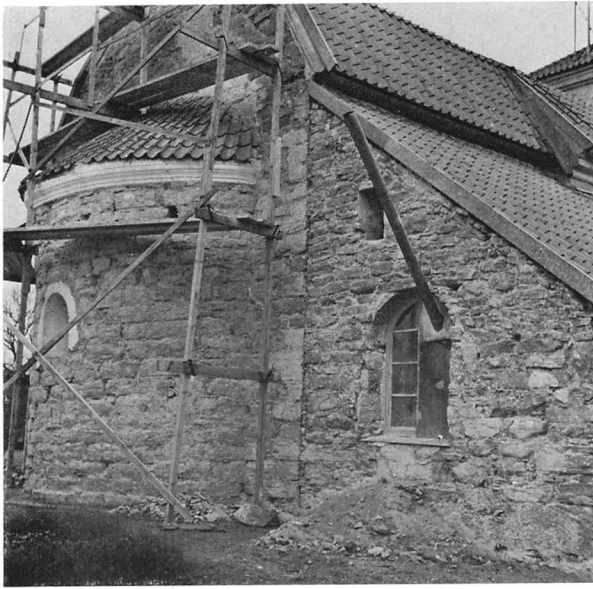

Fig 352. Absiden och sakristian utan puts, från nordöst. Den nyframtagna vindsöppningen på bilden är därefter igensatt. Foto R Boström 1959.

The apse and vestry without plaster, from NE. The newly revealed opening in the attic in the picture was shortly after blocked up.

Fig 353. Absidfönstrets yttersmyg under framtagningen. Foto R Boström 1942.

The external splay of the apse window during the investigation.

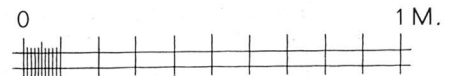
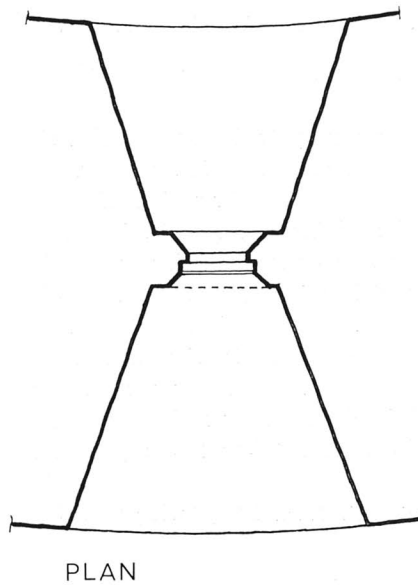
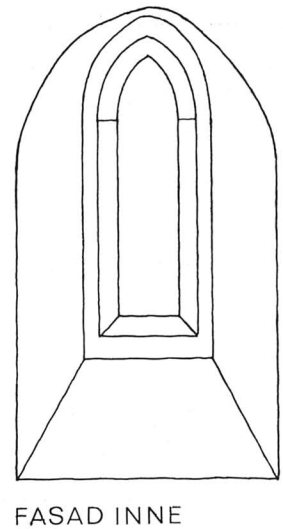
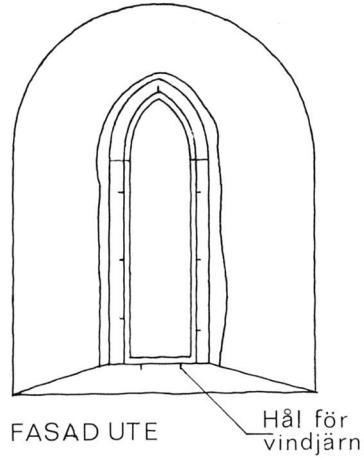

Fig 354. Absidfönstret. Uppm, skala 1:20, R Boström 1942.

The apse window.

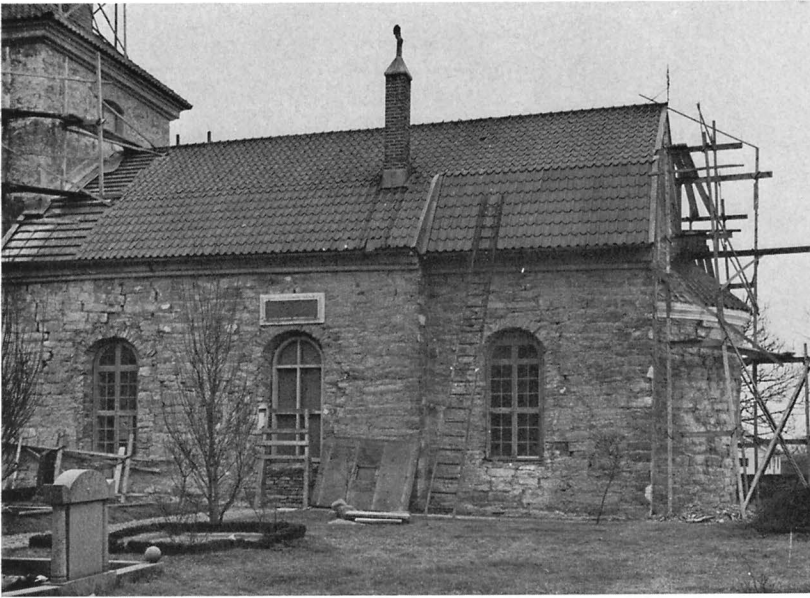

Fig 355. Koret och långhuset från söder, utan puts. Foto R Boström 1959.

The chancel and nave from S, without plaster.

Fig 356. Ett stycke av långhusets sydvästra hörnkodja av finhuggna kvadrer. Foto R Boström 1959.

A piece of the SW quoin of the nave, in finely chiselled ashlars.

utjämnade med kalkbruk och sten.

På golvet och takstolarna vilade en träkonstruktion, som tillhörde en takryttare (se nedan).

Takryttare (klockstapel)

Mitt på långhusets tak stod på 1600-talet en takryttare (fig 336 f), i arkivalierna omväxlande kallad torn, klocktorn eller klockstapel. Det var en låg och bred, fyrsidig, öppen klockbock med ett trubbigt, spåntäckt och tjärat pyramidtak. De fyra bärande hörnstolparna lutade inåt mot huven. Dess ålder är inte känd. Redan i slutet av 1500-talet tjänade en takryttare som klocktorn, att döma av uttrycket »på hualffuet», som användes för att skilja de två klockor, som då hängde där, från de båda (sanctus)klockorna »Nedre i kyrkan» (PB vis).

Till »tornet» kom man på den i västra långhusmuren löpande murtrappan (fig 338) med dess högt sittande ingång (fig 359), närmare beskrivna ovan (Långhuset). Högst upp på taket fanns en inspektionslucka, till vilken man väl kom på en steg. 1793 fick smeden betalt för »1 takluckas lagade» (råk). Klocklinorna löpte troligen ursprungligen genom hål i valvet, så att man kunde stå nere i långhuset och ringa klockorna.

På 1700-talet hade kyrkan stora utgifter för underhåll av klockstapeln. 1740 tillkallades en specialist, Oluf Danielsson¹⁷ i Gröndal, som tillsammans med klockaren Daniel Olufsson lagade stapeln (råk). De fick 10 daler smt för detta och annat arbete, vilket tyder på att det var frågan om reparation, inte nybyggnad. Takryttaren, som finns avbildad på den redan nämnda kartan från omkring 1770 i Sjökarteverkets arkiv, KrA, var hög och smal (Löt not 9).

Utöver tjärningen av »kyrkotor-net», liksom av yttertaken, utfördes omfattande arbeten på stapeln 1772 och följande år (råk). I arbetet deltog bl a klockaren Olof Olofsson, »Berje i Egeby», Birger Pärsson, smeden Pär

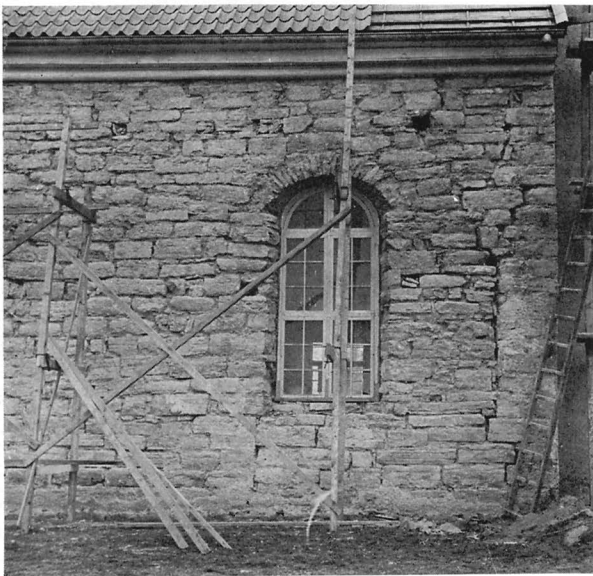
Fig 357. Västra hälften av södra långhusmuren. Under fönstret resterna av den ursprungliga sydportalen. Foto R Boström 1959.

The W half of the S nave wall. Under the window are the remains of the original S portal.

Fig 358. Resterna av den igenmurade sekundära sydportalen (från 1818). Foto R Boström 1959.

Remains of the blocked-up secondary S portal (from 1818).

A B

Fig 359. Vid A spår av en ursprunglig nordportal, vid B högra sidan av en högt sittande ingång till den murtrappa som en gång förde upp till profanvåningen över valvet (jfr fig 338, 366). Foto R Boström 1959.

At A traces of an original N portal, at B the right-hand side of an entrance, high up in the wall, to the wall staircase which once led up to the secular storey above the vaulting (cf figs 338, 366).

Fig 360. Resterna av den igenmurade, ursprungliga nordportalen. Foto R Boström 1959.

Remains of the blocked-up, original N portal.

Fig 361. Dörr, sannolikt från det medeltida vapenhusets portal (fig 336 ff), sedan 1818 läktardörr. Foto S Hallgren 1973.

Door, probably from the portal of the medieval porch (figs 336 ff), since 1818 the gallery door.

Sandberg samt Anders Boglina, tro-
ligen också smed.

Trots alla reparationer var »Klocke
Stapels spiran ... aldeles uprutnad»
redan 1785. Detta och följande år
ersattes därför hela stapeln med en
ny (räk), 1788 kallad »ett nytt Torn
på Kyrko Taket» (vis prot), den i
fig 338 avbildade, som i kyrkböckerna
omväxlande kallas torn och klock-
stapel. Den var, liksom de förra, en
öppen klockbock, men mindre än dem
och med lodräta sidor. Vi ser också i
fig 338, hur stapelns bärande kon-
struktion är sammanbyggd med kyr-
kans takstolar. Den kröntes av en

järnten med en »Koppar Flög» (inv
1791), formad som en vimpel.

I slutet av 1700-talet, liksom i
början av 1800-talet, finns uppgifter
på vanligt sätt upptagna för dess
underhåll (räk). När prosten Lars
Lindwall¹⁸ visiterade kyrkan 1816,
påpekades emellertid, att kyrkan
hade »ett förfallet Torn, som skall
ofördröjligen repareras» (vis prot).
Detta var en av de pådrivande orsa-
kerna till kyrkans totala ombyggnad
1818, då bl a stapeln revs och ersattes
med ett murat torn vid kyrkans västra
gavel (se nedan). Användbart virke
bl a från stapeln togs tillvara och

användes i det nya golvet, vilket
redan är nämnt ovan (Långhuset).

Sakristian

Vid korets norra sida ligger en
sakristia med rektangulär plan (fig
340 ff, 348 ff, 362 f). Den har en
oregelbunden form, genom att västra
kortsidan bildar en något trubbig
vinkel med nordsidan (fig 343). Den
yttre längden är i norr 6 m, medan
den i söder är 6,3 m. Den östra
muren, som ligger i flykt med östra
kormuren, är 4,3 m lång. Västra
kortsidan stöter emot långhusets
nordmur invid dess nordöstra hörn,
så att västra murens inre liv ligger i
flykt med långhusets korta östmur.

Sakristian ligger inte i förband
med kyrkan, stötfogarna var mycket
tydliga 1959 (fig 352, 363). Murverket
(fig 352) i de ca 105 cm tjocka mu-
rarna skiljer sig också tydligt från
korets och långhusets. Det består
liksom deras mest av kalksten (åker-
sten, råbruten och tuktad sten), men
även av gråsten. Det har ett ganska
slarvigt förband, på vanligt sätt
grövre nedtill än i röstena. En och
annan sten är ställd på högkant eller
vänd med flatan utåt. Ytterhörnen är
något omsorgsfullare gjorda än det
övrige murverket. Utmed gavelröste-
nas sneda kanter är några tunna
skift pålagda, så att takfallet har
blivit något brantare än från början
(fig 352, 363), kanske gjordes detta
1818.

Mot öster är ett stort, rundbågigt
fönster, resultatet av en utvidgning,
utförd 1775 av murmästaren Anders
Bergström (räk). Samtidigt utfördes
»Järn arbete i Sacristie fönstret och
stormjörn» (räk), även innersmygen
förstorades (se nedan). Ursprungligen
var fönstret, som försågs med ett järn-
galler 1715 (räk), mycket mindre. Den
slutsatsen kan man dra därav, att man
omkring 1768 vågade låta sakristians
fönster stå öppet sommar och höst
(st prot), för att torka ut kyrkan och
sakristian, som var så fuktig, att där
förvarade sedlar »tillika med andra

Documenter icke kunna liggia ett fierdedels år, innan de förmultna» (st prot 1765).

1803 klagades åter över den stora fukten i sakristian. Kistan med sedlar och andra värdehandlingar kunde inte förvaras i sakristian, utan fick i tur och ordning stå hemma hos socknens förtroendemän (st prot).

Både i östra och västra gavelröstena sitter rektangulära vindsgluggar (fig 352, 362 f). Den östra, som var igenmurad, när den kom fram 1959, blev åter igensatt och överputsad. Den västra, som är täckt av en nu vitmålad trälucka, är numera den enda ingången till sakristians vind (fig 350).

Under takfoten på den endast 2,90 m höga nordmuren upptäcktes 1959 en igenmurad rökgång med ett plåtrör, som utgick från en nisch inne i sakristian (se nedan). Detta var rester av en kamin, som insattes 1884.

Yttertaket är ett brant pulpettak, som når ända upp till korets takfot (fig 362 f). Det är täckt av samma slags enkupiga tegel som kyrkans övriga tak. Ursprungligen täcktes de alla av tjärad spån, vilken byttes ut mot tegel i mitten av 1700-talet (se nedan, Byggnadshistoria, period VII).

I korets norra mur är en raktäckta genomgång till sakristian, 90–100 cm bred, täckt av vitmålade bräder (överputsade 1959). Ungefär mitt i passagen sitter en slät, vitmålad dörr från 1959. På Löfgrens plan (fig 340) har dörröppningen samma

Fig 363. Sakristian och ett stycke av koret utan puts, från öster. — Se även fig 352. Den nyframtagna, ursprungliga öppningen till sakristians vind murades åter igen i samband med att kyrkans murar putsades om 1959. Foto R Boström 1959.

The vestry and part of the chancel without plaster, from E. See also figure 352. The revealed original opening leading into the attic of the vestry was blocked up again when the walls of the church were re-plastered in 1959.

Fig 362. Sakristian utan puts, från nordväst. Foto R Boström 1959.

The vestry, without plaster, from NW.

bredd, 1 aln, 2 kvarter (= ca 90 cm; jfr Löt not 7). Ingången har alltså behållit sin ursprungliga bredd.

Till den äldre sakristiingången gjorde Ekelöf en ny dörr 1721, till vilken anskaffades lås och järn(beslag), medan nyckeln reparerades 1727 (räk).

Det nuvarande, brunmålade trägolvet lades in 1959 i stället för ett annat, som troligen tillkom 1818. Ursprungligen torde golvet ha varit täckt med kalkstensflisor, men under större delen av 1700-talet var det av trä. Möjligen inlades det 1730, det år mästern Magnus Hjelmgren inlade panel i kyrkan (räk). 1780 anskaffades gran- och vrakbräder samt 150 st spik till sakristigolvets reparation. 1794 beslöt man emellertid att »på bästa sätt som uptänkas kan inlägga nytt golf uti Sacristian, emedan det förra är af fuktighet föruttnadt». I stället valde man sten, ty Olof Olsson i Djurstad fick leverera »Sten till Sacristians golv» (räk).

Sakristians väggar och valv är putsade och vitkalkade, senast 1959 (fig 373). I den nedan beskrivna, spetsbågiga nischen fanns vid framtagandet 1959 gulaktig, slät puts, som fortsatte på väggen omkring nischen och verkade ursprunglig.

Omkring ingången är en vid avlastningsbåge, med rundad, i hjässan något tillspetsad kontur. Den bär upp ett tunnvalv av kalksten, som har sitt norra vederlag i norra muren. I denna är tre nischer, som togs fram 1959 (fig 343 f, 373), två små rak-täckta förvaringsnischer och en stor spetsbågig sittnisch (?) på samma höjd över golvet, dvs 42 cm. I ingen av dem fanns spår av någon träinredning e dyl. De mindre nischernas mått var vid framtagandet 33 × 38 × 37 cm, resp 24 × 44 × 32 cm (höjd × bredd × djup), medan den spetsbågiga hade måtten 115 × 44 × 32 cm. Sedan de täcktes med puts, är måtten någon cm mindre åt alla håll.

Det stora fönstret mot öster är, som redan är omtalat, resultatet av en

kraftig utvidgning 1775. Det var i samband därmed, som fönstrets innersmyg förstörades och sänktes ända till golvet. Därmed blev sakristian inte bara mycket ljusare, utan även betydligt rymligare, så att det i fig 373 avbildade bordet, som anskaffades något senare, kunde placeras med ena änden inne i smygen.

Intill sakristidörrens östra sida är en kassaskåpsnisch för kyrkans silver från 1959, medan ett rymligt skåp i sydvästra hörnet är inrett i den predikstolstrappa, som togs upp genom muren 1818 (fig 338) och som murades igen utåt kyrkorummet i samband med predikstolens flyttning 1959 (fig 343).

Vapenhuset

Utanför sydportalen låg före 1818 ett vapenhus (fig 336 ff). Det hade rektangulär plan. Att döma av Bergs uppmätning (fig 338) var det omkring 6 m långt och 4,2 m brett samt hade 3 m höga murar. Det var ca 5 m högt till taknocken.

Ingen utgrävning har företagits för att finna grundmurarna, men sannolikt finns rester kvar mellan gravarna på kyrkogårdens södra del. Utan tvekan var murarna vanliga skalmurar av kalksten, något tunnare än kyrkans, liksom sakristians.

Utan kännedom om murarnas detaljbehandling kan inga antaganden göras beträffande exteriörens ursprungliga utseende, men på 1700-talet var vapenhuset, såväl som kyrkan i övrigt, rappat och kalkat (se Byggnadshistoria, period VII).

Mitt i sydfasaden öppnade sig en enkel, rundbågig portal. Dess dörr är sannolikt identisk med den som sitter mellan tornets första våning och läktaren (fig 361). Den består av tre lodräta, kraftiga plankor med bilad yta, sammanhållna av två breda naror och två långa gångjärnsbeslag. Framsidan är klädd med rombpanel av 1700-talskaraktär. Panelens bredd är 84 cm och dörrens totala bredd är

90 cm, vartill kommer de utskjutande gångjärnen.

Av dörren kan man sluta, att den portal, till vilken dörren hörde, hade en gångöppning av något mer än 84 cm bredd och en innersmyg något bredare än 90 cm. Dörrens höjd, 202 cm, visar, att innersmygens höjd har varit ännu större. På utsidan (nu vänd mot läktaren) sitter ett enkelt lås och en dörrklapp i form av en liten ring, båda av smidesjärn. — Nuvarande målning, på framsidan samma ljusblå färg som kyrkans trävalv m m, vit på baksidan, är från 1959.

På vapenhusets dörr hängde en aln och en måttstock, dvs mållikare, anskaffade 1737 (räk). Dörrlåset reparerades 1745 av »Smeden i Ormöga» (räk). I det ganska trubbiga gavelröstet satt enligt Rhezelius och Törnewall en liten rektangulär glugg (fig 336 f).

Taket var ett sadeltak, vinkelrätt mot kyrkans, från början utan tvekan täckt av tjärad spån, reparerat flera gånger under 1700-talet. Senast 1743 byttes det ut mot tegel.

En utgift på 12 daler silvermynt 1765 för »En T^a [tunna] tiära til Kyrkioluckorna och Vapenhuset» innebär troligen, att man täckt anslutningen mellan kyrkväggen och vapenhuset med bräder, vilka tjärats. Av st prot för detta år framgår det, att vapenhusets panel (se nedan) skadades av takdropp; »watn tränger sig ned ifrån stråkmuren på Kyrkian», vilket skulle förhindras genom att påspika bräder.

Det saknas uppgifter om hur golvet och innerväggarna var behandlade. Det faktum, att blott kyrkan och sakristian uttryckligen nämns, när man 1746 beslöt att rappa och vitkalka dem i det inre, kan möjligen tolkas så, att vapenhusets inre murverk stod bart. Vad golvet beträffar, var det troligen belagt med kalkstensflisor.

Takstolarna stod öppna ända till 1723, då mästern Hjelmgren panelade

vapenhuset, dvs lade in ett paneltak (räk).

Västtornet

Kyrkans yngsta del är västtornet, byggt 1818 (fig 341 ff, 347 f, 349). Murmästarna Pettersson (not 9) och Berg (not 10) följde endast till en del den av ÖIÄ fastställda ritningen (fig 339), man känner också igen drag från Bergs eget förslag (fig 338).

På tre sidor vilar tornet helt på en egen grundmur, vilken lades i november 1817. Den fjärde sidan fick vänta till våren eller försommaren 1818, då den egentliga ombyggnaden började, ty först måste långhusets västgavel mellan de västliga murhörnens befintliga del rivas. Det framgår av planerna (fig 343, 346), att tornets östra mur till en liten del vilar på långhusgavelns grund. Detta ovanliga förhållande har Löfgren inte observerat (fig 340). På norra sidan befinner sig tornets östra *inre* murliv 93 cm väster om långhusgavelns yttre liv.

Mellan tornet och kyrkan fanns 1827 en bred spricka, »en öppning ... mellan Tornväggen och Kyrkan» utan tvivel förorsakad av sättningar i tornets murverk. Man beslöt detta år att tillmura den (st prot). Murarna består av råbruten kalksten av tämligen långa och korta block (fig 402).

Västportalen med dess inskriftstavlor (fig 364) samt vapenhuset i tornets bottenvåning (fig 343) är redan beskrivna ovan.

Till första tornvåningen kommer man på en trätrappa utmed norra muren (fig 343). Den upplyses av ett enda fönster mot väster, stickbågigt, liksom tornets övriga fönster, och med avtryck av skälbräder i innersmygens valv. Väggarna är putsade och vitkalkade. Mot öster är ingången till läktaren, i vilken sitter en dörr, som troligen övertagits från det 1818 rivna vapenhuset (se ovan samt fig 361).

Från sydvästra hörnet för en trätrappa upp till andra våningen, som har bart murverk och fönster mot

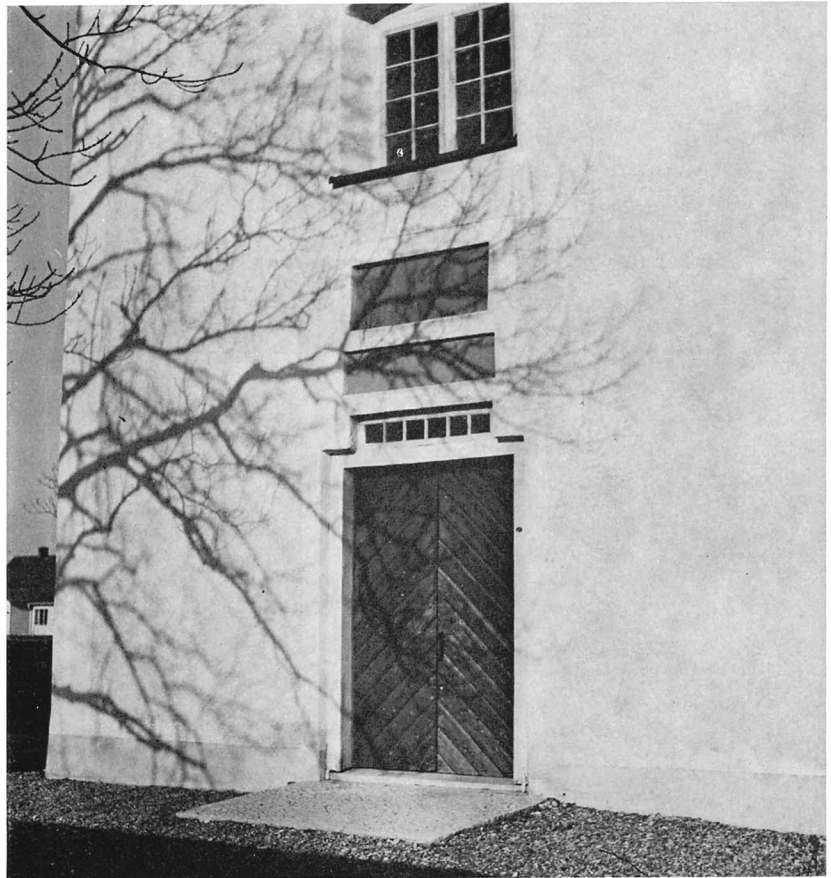

Fig 364. Västportalen. Foto R Boström 1970.

The W portal.

söder, väster och norr. Genom en brädvägg är våningens östra del avdelad till sädesmagasin (nu kyrkomuseum, fig 402).

Tredje våningen når man också genom en trätrappa. Den upplyses från alla fyra väderstrecken av fönster och har i likhet med andra våningen oputsade väggar.

En dörr, klädd med rombpanel, sitter i den trävägg, som avskiljer ett smalt utrymme närmast trappan i våningens norra del.

Dessa två våningar inreddes hösten 1832 till sockenmagasin.

Nästa trätrappa leder till lanterninen, där kyrkans enda klocka hänger. Lanterninen är fyrsidig och vilar på ett tak i form av en avskuren pyramid, medan lanterninens vatten-

tak har S-svängd kontur (fig 340 ff). Båda taken var från början spåntäckta och tjärade, men sedan 1830-talet är det nedre takfallet täckt med tegel, det övre täcktes 1959 med kopparplåt.

Lanterninens väggar har en rundbågig ljudport åt varje väderstreck och i svicklarna över dem satt ursprungligen små rundfönster (fig 341). Före ombyggnaden 1959 var väggarna ljusgrå, medan luckorna och rundfönstrens omfattningar var mörkbruna.

Lanterninen finns överhuvud inte upptagen på den av ÖIÄ fastställda ritningen (jfr fig 339). Till diskussionen om tornets utformning återkommer vi nedan (Byggnadshistoria, period VII–VIII).

Byggnadshistoria

I. 1000-talet

Kristendomen fick fast fot på Öland redan under 1000-talet. Det bevisas bl a av ett stort antal runstenar med kristen inskrift, som påträffats eller finns dokumenterade från flertalet av Ölands socknar. Ingen sådan runsten är ännu känd från Egby, men i moderförsamlingen Köping däremot finns ett ovanligt stort antal bevarade.¹⁹ Därför är det mer än troligt, att det funnits en kyrka i Egby redan under 1000-talet, i så fall av trä, trots att inga spår har påträffats av en sådan.

II. 1100-talets mitt

En liten, tornlös kyrka med absidkor är stenkyrkans äldsta del (fig 365, 405 A). Av denna återstår i dag det relativt korta korets yttermurar med östgaveln (fig 343 ff), en låg, vid absid med delar av ett ursprungligt fönster (fig 342, 349, 353, senare försett med en spetsbågig karm fig 354, period IV). Vidare är nästan hela södra långhusmuren bevarad, grunden till en triumfbåge, endast omkring 180 cm bred (fig 346), nordmurens under fönstren belägna delar, alla fyra murhörnen (not 15) samt grunden till västgaveln.

Sannolikt består grunden av en utbottning av stora kullerstenar, på vilka ett par skift är murade, kraftigare än i dagmuren. Denna består av dels vald, dels huggen eller tuktrad kalksten med brett utstrukna fogar i regelbundet förband samt skarpkantade hörnkedjor av huggen sten (fig 345, 351 ff, 355 ff, 363).

Ingenstädes i det medeltida murverket har kvaderrits iakttagits. På grund av murverkets omsorgsfulla utförande får vi antaga, att murarnas yttre från början stod utan puts. Vad innerväggarna beträffar, syntes 1959 rester av gulaktig, slät puts bakom de nedan under period III beskrivna

väggpelarna, vilket bevisar, att kyrkans inre i varje fall när valv och pelare kom till, hade slätputsade väggar.

Smala, rundbågiga ingångar nära västgaveln förde in i kyrkan. Gångöppningen satt i murens ytterliv (jfr ovan, nordportalen i Torslunda, fig 146). Även fönstren var rundbågiga och smala (fig 336 f), men av dem syntes inga spår 1959, de hade försvunnit på 1700-talet i samband med utvidgningar (period VII). Att döma av de omsorgsfullt huggna murhörnen och portalomfattningarna har även fönstrens omfattningar varit utförda av huggen sten, ungefär som den bevarade överliggaren i Löt (fig 256).

Takstolen stod troligen öppen och vattentaket var täckt av tjärad spån. Endast absiden hade ett lågt sittande hjälmvalv, senare omgjort (period VII).

I absiden stod det ännu bevarade, murade altaret av huggen kalksten (fig 374 f). Skivan till ett sidoaltare samt en dopfont av gotländsk sandsten (fig 385 ff) är också bevarade (Inredning). — Rester av en murad sittbänk påträffades 1959 invid södra långhusmuren. Ej bevarad.

Vad dateringen av den äldsta stenkyrkan beträffar, talar portalernas ålderdomliga form om början eller mitten av 1100-talet, medan det omsorgsfulla detaljarbetet i murverket med de huggna kvadrerna i regelbundna skift snarare verkar tillhöra 1100-talets andra hälft eller slut. Med tanke på de följande byggnadsperioderna, vilka var och en kan ha krävt ungefär en generations ansträngningar föreslås här en datering till tiden omkring 1150–1175.

Om det relativt korta koret med dess trånga triumfbåge och vida tribunbåge gäller vad som ovan s 266 är sagt beträffande absidkoret i Löt.

III. Ca 1175–1225

I Löts byggnadshistoria (s 266) har de politiska förhållanden i Östersjöområdet berörts, vilka mellan 1170–1240 framvingade en förstärkning av Ölands försvar, både i form av en upprustning av de gamla fornborgarna samt i befästandet av öns kyrkor.

Av samma orsak som bl a Löts kyrka befästes och i flera avseenden på ungefär samma sätt byggdes Egby kyrka om till en stark sockenfästning (fig 336 ff, 366). Hon fick en profan övervåning, buren av valv. Av murarnas förhöjning återstår inte något murverk, men av valven framtogs rester 1959. Tillsammans med Bergs uppmätning från 1817 (fig 338) och arkivaliernas spridda notiser, kan vi få en ungefärlig bild av valvsystemet (jfr Löt fig 276).

Koret fick ett lågt kryssvalv. De tillspetsade anfangsstenarna, som försvinner in i muren antyder, att valvet var ribblöst. En skåra, inhuggen i norra kormuren visade 1959, var den norra, rundbågiga sköldbågen hade sitt upplag. Anfangen i de östliga korhörnen ligger omkring 145 cm över nuvarande korgolv och i nivå med tribunbågens ursprungliga anfang (fig 344, 367 A).

Långhusets valv vilade på en kraftig mittpelare samt väggpelare (fig 346). Vid byggnadsundersökningen 1959 erbjöds tyvärr inte tillfälle till en fullständig undersökning under golvet (jfr not 14), därför vet vi ej, hur många väggpelare, som funnits, utöver de tre som påträffades 1959. Fig 338 ger inte klart besked i detta avseende.

I det inre var även långhuset välvat. I Johan Hadorphs korta beskrivning var Egby »af samā form innan till byggd såsom Lööth» (underskriften till fig 337; jfr fig 276). Men detta stämmer inte med tillståndet 1817 (fig

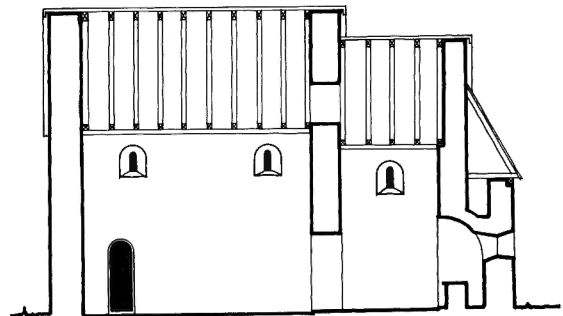
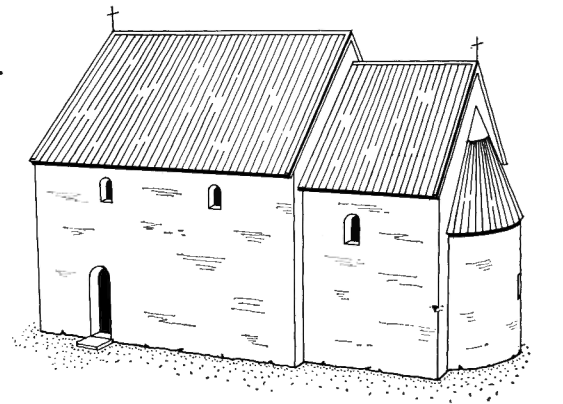
338), då var långhusets östra hälft försett med ett tunnvalv med vederlag i norr och söder i st f i väster och öster. Sistnämnda valv var sannolikt resultatet av en ombyggnad 1749, då mästern Johan Herr (Långlöt not 46) gjorde »en ny hvalf Boge» (period VII). Benämningarna 'valvbåge' och 'valv' betydde nämligen i äldre språkbruk ofta samma sak. Med denna tolkning av Herrs ombyggnad, fick östra delen av långhusvalvet samma form som senare tillämpades i Löt (fig 277). — Mindre troligt är att Herrs »valvbåge» skulle vara en utvidgning av triumfbågen till spetsbågig form (fig 338). Denna dateras här i stället till 1300-talet (period V).

I västra delen av långhuset förefaller det att ha varit två parallella tunnvalv med vederlag i norr och söder (fig 338), utmed långhusets sidor burna av kraftiga väggpelare samt i kyrkans mitt av en mittpelare (fig 346). Dess plint var inte mindre än 115×120 cm i fyrkant och hade på översidan ett avtryck av en mäktig pelare, omkring 95 cm i fyrkant. Ingenstädes i kyrkans murar, i kyrkogårdsmuren eller annorstädes i kyrkans närhet har ornerade verkstycken påträffats. Vi föreställer oss därför, att pelarna saknade skulptural utsmyckning. I skiljemuren mellan de båda västliga utrymmena öppnade sig en vid rundbåge.

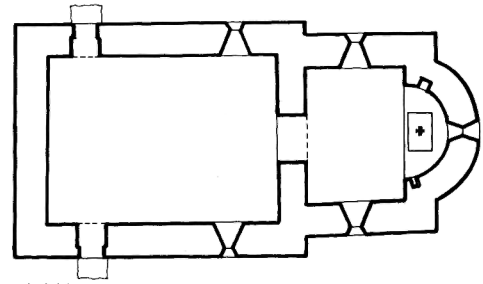
Valvsystemet i Egby långhus, sådant det nu kan rekonstrueras (fig 366), skulle alltså ursprungligen ha bestått av ett högt, tvärställt tunnvalv i östra delen, vilket mot öster vilade i triumfmuren med dess låga och trånga triumfbåge, i väster på mittpelaren och på de parallella tunnvalven, vilkas hjassa legat i ungefär samma nivå som det tvärställda tunnvalvets anfang. Utrymmet i väster var emellertid inte lägre, än att en läktare senare kunde byggas där (Inredning). Jfr rekonstruktionen av Löt (fig 276). Ovan s 266 f är en utförlig redogörelse för den tämligen

Fig 365. Kyrkan under period II. Sydfasad, längdsektion mot norr samt plan. Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström & J Söderberg 1975.

The church during period II. The S front, longitudinal section looking N and plan. Reconstruction.

SEKTION

PLAN

10 0 1 2 3 4 5 10 15 M.

rika förekomsten av detta valvsystem på Öland och inom Linköpings stift i övrigt.

I samband med välvningen måste långhusets västgavel byggas om för en murtrappa (fig 338) med dess högt sittande ingång (fig 359). Sannolikt murades den norra långhusportalen igen samtidigt, den nämns inte någonstades i arkivalierna, ej heller är den markerad i fig 338. Av fortifikatoriska skäl var det också önskt

vårt med så få ingångar som möjligt att försvara.

Till ombyggnaden under denna period hörde också en förhöjning av kyrkans murar med åtminstone ett par meter, så att det bildades ett skyddsrum och en skyttevåning. Valvens översidor torde på vanligt sätt ha jämnats ut med kalkbruk och sten. Manshöga skottöppningar öppnade sig både åt norr och söder. Deras antal växlar på de olika teckningarna.

Enligt Törnewall (fig 337) och Berg (fig 338) var den västligaste på långhusets södra sida högre än de andra. Den kan ha varit tänkt som ingångsport. En podest²⁰ rakt över sydportalerna vore ett lämpligt försvar av denna. Berg visar också två små rundbågiga gluggar öster om den dörrliknande. Antingen är också de manshöga skottöppningar, som senare fått bröstvärn inmurade, som i Källa,²¹ eller också motsvaras de av mellanvåningens små fönster i samma kyrka.²² Rhezelius ensam har tecknat skottöppningar även i korets högmurar (fig 336), och eftersom han är en erkänt pålitlig källa (Löt not 10), föreställer vi oss även korvinden försedd med dylika öppningar, sannolikt även med motsvarigheter åt norr. — Ännu under period III stod yttermurarna bara (fig 351 b).

Dateringen av period III föreslås här till några decennier under perioden 1175–1225, det finns nämligen inga detaljer som kan stödja en mer exakt tidsbestämning.

IV. 1200-talets mitt

Vapenhuset utanför sydportalerna tillkom sannolikt i mitten av 1200-talet. Den osmyckade, rundbågiga portalen, som vi endast känner från Rhezelius' teckning (fig 336) kan inte stödja en närmare datering än till romansk tid. Med tanke på kyrkans uppgift i försvarets tjänst, var emellertid en tillbyggnad olämplig, varför vi föreställer oss, att vapenhuset byggdes efter det att fredliga tider hade inträtt i och med att hela Balticum hade vunnits för kristendomen. I hittills behandlade beskrivningar av de öländska kyrkorna finns endast ett vapenhus kvar, i Källa.²³ Alla de övriga är borta,²⁴ även Löts vapenhus (se ovan), men såvitt man kan döma av äldre avbildningar och av försvarstekniska skäl, förefaller de alla att ha tillkommit i mitten av 1200-talet. Även av det ännu ej publicerade materialet rörande Ölands kyrkor att döma, synes vapenhusen ha tillhört 1200-

talets mitt. Viktiga paralleller till de öländska, tidiga vapenhusen finns på Bornholm, t ex vid Å kyrka, daterat ca 1200–1225, samt vid Ruts och Öster-Marie kyrkor.²⁵

Tre gravstenar (fig 334 a, 400) tillhör sannolikt också period IV.

V. 1300-talets början

Den ännu bevarade sakristian (fig 340 f, 342 f, 348 ff) vid korets norra mur ligger inte i förband med kyrkan. Denna lilla låga, rektangulära byggnad har ett murverk, som skiljer sig mycket tydligt från de övriga, medeltida murarna, det är ganska oregelbundet och stenmaterialet är valt utan omsorg (fig 352, 362 f). Utan tvekan avsåg man att dölja ett sådant murverk med puts. När sakristian byggdes, var kyrkans murar oputsade (fig 351 b), de kan studeras från sakristians vind. Kanske var det under denna period, som även kyrkans övriga murar putsades eller åtminstone kalkades över.

Sakristian hade ett mycket litet fönster åt öster, utvidgat 1775 (period VII), samt två små vindsgluggar i öster och väster (fig 350, 352, 362). Vattentaket var sannolikt från början täckt av tjärad spån.

I det inre täcks det av ett tunnvalv av kalksten (fig 373), som mot söder vilar på en avlastningsbåge med svagt spetsig hjässa.

Till samma byggnadsperiod som sakristian hör sannolikt en grundlig ombyggnad av koret. Då fick absidfönstret en ny, spetsbågig karm (fig 353 f), samtidigt som dess yttersmyg vidgades åt sidorna, kanske även nedåt. Den vida, spetsbågiga triumfbågen (fig 338) och ett högt stigande, spetsbåligt valv, som utan tvivel inkräktade på korvinden, hör troligen också till denna period, liksom den sedan länge försvunna glasmålningen med apostlarna Petrus och Andreas, som prydde långhusets södra fönster.

Dateringen av detta skede kan framför allt stödja sig på det lilla absidfönstrets ungotiska former (fig

353 f), liksom på den spetsbågiga sittnischen i sakristian (fig 373). Detta stämmer väl med den bild av Ölands 1300-tal, som börjar skymta, allteftersom inventeringen och bearbetningen av de öländska kyrkorna skrider fram. Det tidiga 1300-talet förefaller att vara det medeltida kyrkobyggandets sista egentliga blomstringstid. Därefter dröjde det i stort sett ända till långt in i 1700-talet, innan man härnäst kan tala om en livlig byggnadsverksamhet vid Egby kyrka.

VI. Förändringar fr o m medeltidens slut och t o m 1600-talet

Om kyrkans byggnadshistoria under de århundraden, som följde, vet vi ingenting, bl a på grund av att byggnaden själv inte har visat några spår som med säkerhet kan hänföra sig till period VI. Inte heller med arkivaliernas hjälp kan vi följa kyrkan under perioden, emedan arkivmaterialet är ytterst sparsamt.

Under 1600-talet har kyrkan tydligen fått förfalla. Hadorphs korta men ytterst målade beskrivning, återgiven i underskriften till fig 337, visar, liksom Törnewalls bild, en förfallen byggnad, illa underhållen beträffande yttertaken, ja, helt taklös, vad absiden beträffar med dess oskyddade valv. Man måste instämma med Hadorph att kyrkan såg illa ut.

VII. 1700-talet och tiden före 1818

Från och med år 1708 kan vi mer i detalj följa kyrkans öden, tack vare ett rikligt arkivmaterial. Räk finns bevarade från 1708, st prot från 1734, och med undantag av ett inv från 1566 och PB vis från 1500-talets slut föreligger vis prot och inv från 1722.

Allt trävirke i exteriören, framför allt de spånade yttertaken och fönsterbågarna, behövde naturligt nog ett ständigt underhåll. 1708 var det framför allt vapenhuset som fick 1 500 nya spån och tjärades. Kostnaderna är i detalj specificerade i räk 1708. —

Något mindre krävande blev takreparationerna i mitten av århundradet, då man övergick till tegel (se nedan).

1715 sattes ett galler in i sakristians fönster i samband med andra åtgärder för att skydda kyrkans där förvarade värdesaker, och 1721 reparerades dess dörr och fönster. Följande år »botades» kyrkans fönster. En takreparation, som tog flera år i anspråk, avslutades 1716 med »Kyrkjoflögens» upplagande och uppsättande (räk). Under 1723–1724 inlades en panel, dvs plant innertak, i vapenhuset av Magnus Hjelmgren, som 1730 »panelade» hela kyrkan, vilket denna gång betydde inläggning av ett trägol.

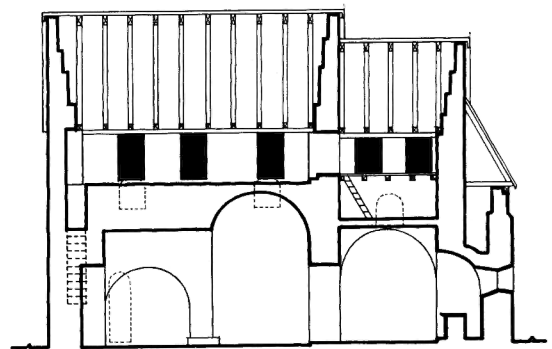
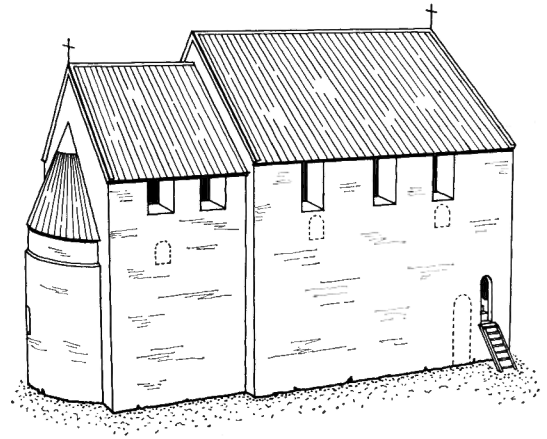
Vid mer krävande arbeten tillkallades specialister, bl a från Kalmar: Mäster Örberg (not 37) målade dekorationer 1734 (Kalkmålningar). Några år senare anskaffades en myckenhet byggnadsmaterial, som framför allt skulle användas till taket. I allmänhet köptes naturligtvis materialet, nu och senare, på så nära håll som möjligt, virke och tjära från Böda på norra Öland eller från Småland — Strömserum, Björnö, Påskallavik —, vid vilket senare tillfälle, förutom frakt, tillkom ersättning till en vägvisare. Såvitt spån av furu användes, höggs den ofta på platsen, gärna av sockenmän, för att inte belasta kyrkans kassa, men om ekspån skulle användas, måste man först på vanligt sätt ansöka om en eller ett par ekar genom landshövdingeämbetet i Kalmar. Spik och annat järnsmide gjordes i allmänhet av någon lokal smed, men 1739 inköptes 50 st 6-tumsspik från Väster- (räk).

Taktegel anskaffades från Värnäs, Björnö, Bruatorp, Gävle (via Kalmar), 1754 från överste von Essen²⁶ på Barkestorp (räk). Fönsterglas fick man också från fastlandet, bl a från glasmästarna Görgens och Gilgam i Kalmar (räk 1756, 1779).

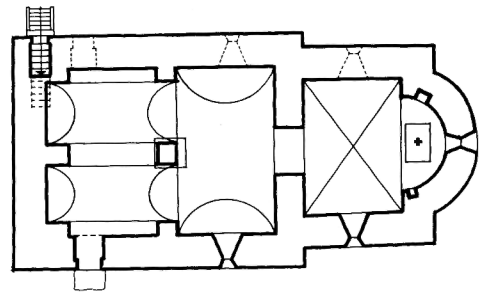
Byggnadssten bröts förmodligen

Fig 366. Kyrkan under period III. Längdsektion mot norr, nordfasad samt plan. Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström & J Söderberg 1975.

The church during period III. Longitudinal section looking N, N front and plan. Reconstruction.

SEKTION

PLAN

mest i Köping, moderförsamlingen, men sten för speciella ändamål kunde tagas från annat håll, t ex en solvisare-tavla från Räpplinge 1730 (räk) och golvsten till sakristian 1794 från Djurstad i Föra sn (räk). På Öland kunde gråkalk framställas, men den sk vitkalken måste alltid införas från Gotland, vilket medförde fraktkostnader för transport över Öster-

sjön samt sjöledes och på landsväg bl a från Bödahamn.

1740 tillkallades klockstapelbyggaren Oluf Danielsson (not 17), för att tillsammans med klockaren Daniel Olufsson utföra en krävande reparation av takryttaren. 1743 beslöt man att göra luckor för gluggarna i norr och söder, dvs profanvåningens öppningar. Detta arbete skulle utföras av

Måns Nilsson i Egby »strax efter bärgslen». Samma år anskaffades 50 st taktegel för att reparera vapenhusets tak, som hade ett »drop» utmed kyrkoväggen. Det förefaller, som om vapenhuset var den del av kyrkan, som först fick tegeltak, men det är oklart, om det skedde före 1743 eller 1746, då hela kyrktaket lades om.

1745 diskuterades frågan om vilket taktäckningsmaterial, som vore att föredraga, tegel eller spån, och med 23 röster mot 4 beslöt man att övergå till tegel.

Yttertakens omläggning med tegel var bara en del av en mycket omfattande reparation, som företogs 1746. I januari detta år hade »afskedade attilleristen Kiellberg i Callmar» besiktigt kyrkan och gjort upp en förteckning på erforderligt byggnadsmaterial. Församlingen hade också träffat avtal med honom om att rappa och vitmena kyrkan, sakristian och vapenhuset. Det visade sig emellertid, att murargesällen Johan Forssman (not 16) just hade antagits som stadsmurmästare i Kalmar, vilket bl a hade till följd att »ingen, utan hans tillstånd får på Publique hus detta handtwärket idka» (st prot 1746).

Vid den sockenstämma, som sammankallades 21/5 1746, infann sig Forssman och uppvisade »ordentligt Burbref». I det nya läge, som saken hade hamnat i, bröts kontraktet med Kiellberg och en ny överenskommelse träffades med Forssman, som av formella skäl erbjöd sig att göra arbetet »för en plåt mindre» dvs 58 daler smt i stället för de 60 daler, som Kiellberg skulle ha fått (sedermera fick Forssman ytterligare 12 daler i arvode för interiörens rapping och vitkalkning, samt 30 daler för påläggning av tegeltaket). Dessutom skulle Kiellberg erhålla något slag av skadestånd för den uteblivna förtjänsten. — Byggnadsmaterialen uppgick nästan till det dubbla av arbetskostnaderna.

Arbetet påbörjades följande dag.

Forssman och hans två gesäller vistades i Egby under sammanlagt sju veckor, uppdelat i ett par perioder, och bodde då hos åldermannen Lars Jaensson (räk 1747). Murmästaren utbad sig, att var dag utfå »tilräckligt och ducktigt Manskap til Handlangning, samt att Manskapet Presice Klockan 4 om Morgonen sig der til wid Kyrkian» skulle inställa sig. Alla i församlingen, utan undantag, hade vid vite skyldighet att göra handräkning vid bygget (st prot 1746).

En av deltagarna i dessa, liksom även i andra, mindre reparationer var under ett tjugotal år klockaren och kyrkvaktaren Måns Lustig. Han erhöll årligen en eller ett par daler »för oförtruten flit uti ett och annat måhl wid kyrkioarbetet» (räk 1746).

Reparationerna 1746, som ursprungligen endast skulle omfatta yttermurarna, blev ännu mer genomgripande än vad det från början var tänkt. Runt hela kyrkan byggdes ställningar, varefter exteriören, inklusive tillbyggnaderna, rappades och vitmenades. En utgiftspost på kimrök »till målning på Kyrkio Knutarne och annan prydnad» skall förmodligen tolkas så, att kimrök blandades i vitkalken, för att därmed markera murhorn och omfattningar medan rödfärg och tjära väl användes bl a till takryttaren. Vidare murade Forssman »Curen öfver Altaret utanpå», dvs absiden.

Läkt spikades på alla tak, varefter de täcktes med tegelpannor. Troligen lät man den gamla spånbeklädnaden ligga kvar under. Utom ackordet rappades och överströks sakristian och hela kyrkan i det inre. Att inte också vapenhuset nämndes uttryckligen, berodde antagligen på att dess innerväggar fortfarande lämnades obehandlade. I tillgängligt arkivmaterial nämns i varje fall ingenting om att vapenhusets inre var putsat och vitkalkat, vare sig förr eller senare.

1748, endast två år efter Johan Forssmans stora ombyggnad, tillkallades en annan murmästare från

Kalmar, Johan Herr (Långlöt not 46), för att besiktiga valvet i kyrkan, dvs långhuset (räk). Det framgår av st prot 4/5 1749, att man gjort upp med Herr 31/10 1748 om »en ny hwalf Boges upsättjande» (räk). Ingenstädes i arkivalierna beskrivs arbetet närmare. Under förutsättning att kyrkans ursprungliga valvsystem överensstämde med ovan under period III skisserade, täcktes långhusets östra hälft först av ett tvärställt tunnvalv (jfr underskrifterna till fig 244 och 337 samt fig 276). 1817 däremot sträckte sig över samma parti ett valv med vederlag i norr och söder (fig 338). Det är därför rimligt att tänka sig, att Herrs ombyggnad just gällde ett nytt valv över långhusets östra del (fig 405 E). Ett sådant inverkade varken på mittpelaren eller de båda västliga valven. — Mindre troligt hade det varit, om den i Bergs uppmätning återgivna, spetsbågiga triumfbågen hade byggts av Herr, i stället för på 1300-talet (period V). I så fall skulle valvet på Bergs ritning ha tillkommit efter Hadorphs besök 1673, men före 1708, då de äldsta räk är daterade.

För sitt arbete i Egby fick Herr ett arvode av 45 daler smt samt 2 daler i skjutspengar. Därtill fick han 5 daler för resan från och till Kalmar, när han besiktigade kyrkan i oktober 1748. Inköp av tegel och läktspik genom hans förmedling visar, att han även lett en översyn av tegeltaken, assisterad av Måns Lustig och Torsten Jonsson i Egby. Arbetena pågick ännu 1750, då biskop Beronius²⁷ visiterade kyrkan och installerade kyrkoherde Lundh.²⁸ Kyrkan påstods då vara »i något godt stånd satt, men som hon är medellös och jämwähl står under byggnad» anhöll kyrkoherden om att »2 à 3 års Collecters innehållande må henne förunnas» (vis prot). — 1752, när prostens Anders Brauner²⁹ visiterade Köping och Egby, var båda kyrkorna »märkelⁿ förbättrade och tillika med Stapler och Kläckor i godt stånd» (vis prot).

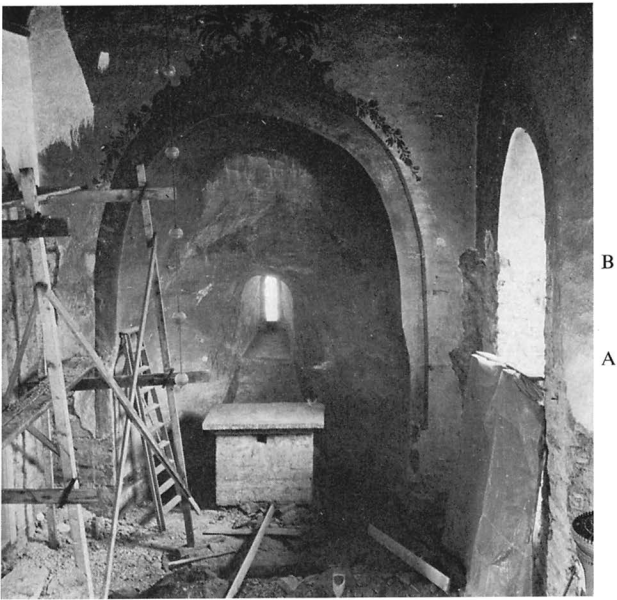

Fig 367. Korets östra del med det frilagda stenaltaret under restaureringen 1959. Mitt för A och B syns två par olika valvanfang. Tribunbågens två anfangsnivåer syns också tydligt, liksom golvsteget i absiden. Omkring fönstret skymtar ett konturtecknat draperi. Över tribunbågen en målad dekoration (av P M Lundberg 1835?), avlägsnad 1959. Foto R Boström 1959.

The E part of the chancel with the stone altar during the restoration of 1959. Opposite A and B can be seen two pairs of different vault springings. The two springing levels of the tribune arch can be seen clearly, as can also the step in the floor of the apse. Round the window a contour-drawn drapery can be discerned. Above the tribune arch is a painted decoration (by P M Lundberg, 1835?), removed in 1959.

Åren omkring 1750 byggdes också några bänkar (Inredning), och även kyrkogården var föremål för stora omsorger. Bl a uppfördes nya stigluckor och ett stort antal gamla gravstenar utan känd ägare såldes på auktion (Kyrkogård). Detta senare hör sannolikt samman med en allmän uppordning av kyrkogården, samtidigt som kyrkan fick en välbehövlig inkomst.

1753 beslöt man att tills vidare reparera det förfallna sakristietaket med bräder i st f tegel, emedan »Taak pannor wida skrida öfwer det wanliga priset» (st prot). Ett inköp på 1000 st takpannor för 32 daler smt i maj följande år från överste von

Essen (not 26) skulle troligen användas bl a till sakristian.

Snickaren mästare Nils Lindman³⁰ fick 1754 i uppdrag att göra en ny predikstol (fig 379 ff) och en ny altarring (fig 338), vilket han utförde detta och följande år (kap Inredning). Predikstolen målades av mästare Graubner³¹ från Kalmar.

År 1756 erhöll kyrkan en stor altarpupp, sannolikt utförd av Nils Lindman och målaren Graubner (fig 377 f). Den donerades av kapten Erich Milbergh och hans hustru Margareta Enhörning.³² Absiden var emellertid alldeles för låg för den stora altarpnydnaden, varför mästare Lindman och Måns Lustig först

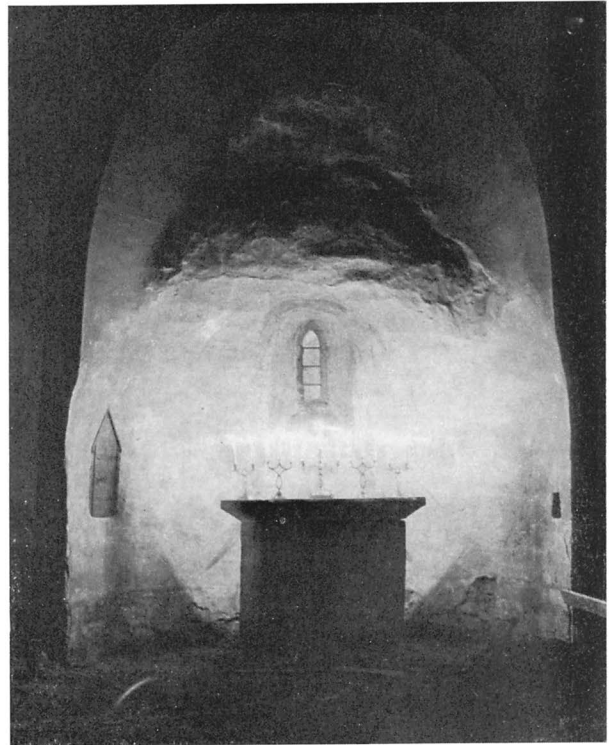

Fig 368. Absidvalvet i strykljus. Rester av ett lägre sittande valv framträder mycket tydligt. Foto R Boström 1959.

The apse vault in oblique lighting. Remains of a lower vault can be clearly seen.

måste ändra »Curen framme i Choret, där nya Altar Taflan kommer att stå» (räk). Absidens valv och tribunbågens överdel murades därför om (fig 368). Resultatet ser inte så tillfredsställande ut, men det knöliga valvet skulle ju döljas bakom uppsatsen. Sannolikt var det i samband härmed som absidfönstrets yttersmyg murades igen.

Målaren Graubner målade också samma år »Gardiner kringom nya Altaretaflan» (räk), vilket troligen är den mörka fond, som före 1933 syntes på sidorna om altaret (fig 369). Även de tre främsta bänkarna målades av Graubner (räk), troligen bl a bänkskärmen i fig 402.

För att belysa den ståtliga altarprydnaden och koret, bröts det tydligen också upp ett stort korfönster på södra sidan 1756, på den plats, där det förut suttit ett litet medeltida fönster. Murningsarbetet nämns inte i arkivalierna, men däremot anskaffades två nya fönsterbågar, i vilka glasmästaren Görgens i Kalmar satte in glas (råk). Det fick spetsbågig form (fig 338). Följande år såldes allt överblivet material på auktion, »ett glt fenster som stått framme i Chore», »ett sämbre [fönster, kanske absidfönstret]», den gamla predikstolen och det gamla diskskranket (st prot).

Murmästaren Johan Forssman (not 16) återkom till Egby 1759. Han fick 20 daler smt för att han »lagt up Chor taket, utvidgat en stor fönsterluft och gjordt annan reparation vid kyrkan» (råk). I arbetet deltog också bl a Johan Ekhult, Måns Lustig och smeden Sandberg, den senare »för gjordt smide och tilsläpt järn» (råk). Det fönster, som utvidgades denna gång, var av allt att döma det södra långhusfönstret, som fick samma spetsbågiga form som korfönstret (fig 338). Samma år gjordes en ny bänk och en dörr till tornet, dvs den i nordvästra långhushörnet belägna ingången till murtrappan i västgaveln (fig 338, 359).

På 1760- och 1770-talen diskuteras flera gånger den ökade trängseln i kyrkan och olika beslut fattades, som visserligen inte verkställdes då, men som kan uppfattas som förberedelser till tornbygget och den stora ombyggnaden 1818 (period VIII).

1760 beslöt man att lösa problemet genom att utvidga läktaren, som stod i långhusets västra del (Inredning), »så att han räcker fram till stora Pelaren i Kyrkan» och anskaffa material härtill (st prot).

1762 klagades det åter över trängsel i kyrkan i synnerhet på kvinnosidan. Denna gång ansågs den bästa lösningen på problemet vara, att »framdeles» bygga ut kyrkan mot norr.

Därför beslöt man att »med det första hitkalla en förständig Murmästare», för att med honom överlägga »hur vida man i dessa knappa tider samma arbete och byggnad kan företaga» (st prot). Dessa beslut upprepades 1763 (st prot). 1762 nöjde man sig emellertid med att skaffa fler sittplatser på läktaren genom att reparera de gamla bänkarna och göra tre nya (råk; Inredning).

Nästa gång frågan om trängseln togs upp, 1771, hade man funnit två olika lösningar, att antingen flytta fram läktaren till mittpelaren (jfr 1760) eller också bygga en ny läktare utmed norra väggen (st prot). Som sakkunnig ämnade man anlita snickaremästaren Nils Lindman i Gärdslösa (not 30).

Även 1774 beslöt man att rådfråga en förständig murmästare om bästa sättet att utvidga kyrkan, »i hwilken åhörarne, sedan den allershögste behagat föröka folck-numren, utan största trängsel icke kunna berymmas». Innan dess var det emellertid alldeles nödvändigt att »med görligaste första» förbättra kyrkans tak, som var mycket förfallet på åtskilliga ställen (st prot 12/5 1774).

Endast några veckor senare togs frågorna åter upp, när biskop C G Schröder⁹⁹ visiterade kyrkan. Det sades då, att en utvidgning mot väster skulle vara att föredra, i stället för mot norr, men att man skulle överlägga med en fackman. Det förfallna yttertaket måste emellertid repareras först (vis prot 8/6 1774).

Under de år kyrkans utvidgning var föremål för diskussioner, företogs emellertid flera reparationer. 1765 diskuterades den besvärande fukten i sakristian, och man fann också en lösning på problemet (se ovan, Sakristian).

1769 lagade Måns Nilsson i Egby sakristians fönster och 1770 vistades And G Wadsten (Löt not 95) i Egby, där han och hans tre »gässar» målade väggar, valv och några bänkar (Kalk-

målningar, Inredning). Arbetet företogs sent på hösten, varför man även fick köpa ljus.

1772 genomgick takryttaren en grundlig reparation (se ovan). 1774 uppfördes ett bårhus (fig 333: 2, se kap Kyrkogård).

1775 utfördes åter mycket omfattande underhålls- och ombyggnadsarbeten för en kostnad av omkring 730 daler smt, varav omkring 25 daler gällde takryttaren. Arbetet leddes av murmästaren Anders Bergström och gesällerna Sandberg och Lindgren.

Exteriören rappades och vitkalkades, och på taken lades 2 500 takpannor, inköpta för 65 daler smt per tusen, och på takryttaren och kyrkan placerades tre kopparflöjlar på järntenar, till vilka gammal koppar hade inköpts.

Ett stort fönster, sannolikt spetsbågigt för att likna dem på södra sidan (jfr fig 338) togs upp ungefär mitt på norra långhusväggen, utan tivel för att belysa predikstolen i nordvästra hörnet. Sakristians lilla fönster utvidgades till sin nuvarande form, med en vid, till golvet nående innermyg, genom vilken sakristian blev något rymligare (fig 373).

1779 måste fönsterbågarna på södra sidan bytas ut. I de nya bågarna insatte glasmästaren Gilgam från Kalmar glas.

Klockaren Isaac Lindgren murade 1780 in ett skåp med lås och gångjärn i sakristian (råk), troligen i den spetsbågiga nischen (fig 373). Sannolikt var det också Lindgren, som samma år lade in trägolvet i sakristian, som dittills hade haft stengolv (råk). 1794 inlades än en gång stengolv i sakristian, »emedan det förra är af fuktighet förruttnadt». Arbetet utfördes av Olof Olsson i Djurstad (st prot, råk).

Läktargolvet över kvinnfolkssidan var mycket bristfälligt 1783, st prot beskriver drastiskt, hur dåligt det var, men inte förrän sommaren 1785 blev det reparerat. Samma år utfördes även arbete vid vapenhuset. Troligen

var det återigen innerpanelen, som skadats av takdropp. Detta och följande år gjordes omfattande inköp bl a en ekstock till spån och annat virke, tjära, »Walmar till becksudar» m m, vilket allt användes till en helt ny takryttare (fig 338). Vitkalk m m inköptes för själva kyrkans underhåll. I arbetet deltog under 39 dagar vardera kyrkvaktaren Lindgren och Nils Bolin. Vid biskopsvisitationen 1791 sades kyrkan vara i gott stånd.

De sista åren av 1700-talet utfördes en del mindre reparationer och underhållsarbeten på valv, yttertak, sakristiegolv, takryttare och stigluckor.

1803 var sakristian åter så fuktig, att man beslöt, att kyrkans kista med värdehandlingar skulle placeras hemma hos äldermannen Anders Jonsson i Sandby (st prot).

Under 1800-talets första år diskuterades reparationer på yttertak och fönster (st prot 1807, 1810), för vilka häradsurmästaren Lindman (Löt not 81) skulle göra upp en materialförteckning, men 1810 sköts arbetet upp »till Herr Prosten Fornanders³⁴ hemkomst ifrån Böda hälsobrunn» (st prot). Vid prostens frånfälle i juni 1812 hade ännu inga reparationer kommit i gång. I juli samma år diskuterades emellertid inrättandet av ett lånemagasin (not 4), en fråga som kan sägas verksamt ha bidragit till kyrkans radikala ombyggnad 1818 (period VIII). Sockenmännen sade sig vid detta tillfälle vara »allmänt benägna at uppbygga ett Låne Magasin af sten», till vilket man hos landshövdingeämbetet skulle ansöka om virke från Böda skog (st prot 5/7 1812). När frågan om ett magasin åter togs upp ett par år senare, ansågs ett torn vid kyrkan vara ett tänkbart alternativ till en fristående byggnad (se vidare, period VIII).

VIII. Den stora ombyggnaden 1818–1835

Som vi redan sett, hade kyrkans nödvändiga reparationer diskuterats vid

ett flertal tillfällen under period VII, men utan resultat. Prosten Fornanders sjuklighet och död var naturligtvis en bidragande orsak till att inga reparationer kom igång. Ett beslut 1813 att hemköra virke från Böda skog till reparation av det förfallna kyrktaket blev inte heller inledningen till en omedelbar upprustning. Vid kyrkoherde Eckerlunds (not 12) tillträde 1815 var kyrkan mycket bristfällig, 1816 hette det om Egby kyrka, att den var »mycket liten och trång, har ett förfallet Torn, som skall oförtöfvadt repareras» (vis prot 1816).

Vid sockenstämman 1815 avhandlades »den för flere gånger omtalte och beslutne kyrko-Reparationen». Det visade sig emellertid, att meningarna inom församlingen var delade om det bästa sättet:

»En del påstodo att man bör endast laga det som bristfälligt är på taket och tornet [=takryttaren] och låta allt sedan vara som det är, hwarpå af andra swarades, att detta wore blott ett lappwark som i längden icke kunde äga bestånd, medtoge dock Kyrkans penningar, så att man aldrig hunne till något reellt Capital.»

»Några wille hafwa ett torn wid wästra gafeln tillbyggt, hwaruti de kunde sätta klockan, och äfwen få et nödigt Material Hus — däremot inwändes att et sådant widbygge blefwe både kostsamt och äfwentyrligt i afseende på grundens beskaffenhet wid denna gafwel emedan tornet då skulle uppföras på Råstwark,³⁵ och icke heller rätteligen kunde komma att sammanbindas med den gamla Muren, hwarföre man hadde all orsak frugta, att i det afseende till sjunkning icke kunde äga bestånd. Således en betydlig stor kostnad wara förlorad.»

»Ändteligen woro några som påstodo att man borde nedtaga Hwalfwet och Pelaren samt den långa Norre wäggen som är ganska bräcklig, och på Östra gafeln widbygga Kyrkan så att hon finge lika bredd ända framåt, och då i ett litet torn uppsätta Klockan. Då winnes så mycket, att för-

samlingen finge en wacker och ren Kyrka, mera utrymme och ägande bestånd för framtiden.»

Det sistnämnda alternativet översensstämde med kyrkoherde Eckerlunds uppfattning, emedan »Kostnaden till denne ombyggnad, blifwer föga och obetydeligt större än någon af de förut föreslagne åtgjärder, i synnerhet tornbyggnad wid wästra gafeln, skulle widtagas».

I diskussionen infördes nu av Eckerlund en fråga, som tagits upp tidigare under 1700-talet, nämligen den tilltagande folkmängden, som med nödvändighet krävde en större kyrka: »Församlingens folk-Nummer som nu med njugge nöd rymmes på Högtids dagar, hoppas man, så wida Gud Nådeligen förskonar för krig och swåra farsoter, ärligen tilltaga och inom 10 à 20 år blifwer en sådan Nybyggnad absolut nödwändig. Nu är någon tillgång och något hopp att från Böda skog få utsyning till nödigt Byggnads virke, kanske en annan gång intet. — Och dageliga ärfarenheter säger oss att arbetslöner och Materialier blifwer ju längre ju dyrare.»

Diskussionen var tydligen mycket animerad och emedan »Pastor icke för deras häftighet skull förmodde öfwertyga dem eller förmå till något wisst beslut», förklarade han att inga fler sockenstämmor skulle hållas, förrän biskopen kommit till Egby och givit sin mening tillkänna (visitationen blev emellertid uppskjuten, visade det sig senare).

I maj 1816 ventilerades åter kyrkans reparationer, men inte heller nu gick det att ena sig om en lösning. Kyrkoherden skriver bekymrat i protokollet, att alla var ense om att kyrkan skulle repareras, »Men om sättet kunde man icke nu mera än förledit år öfwerenskomma; Och ehuru Pastor då hadde hänskuttit denna sak till en wäntande Biskopsvisitation, så alldenstund mellankommande orsaker hafwa wållat at en sådan visitation icke i år lærer at

för sig gå och för mycken fara är i för långt dröjsmål, ty borde väl något beslut fattas. Men fåfängt war at finna enstämmighet i tänkesätten. Alla trodde sig mena väl. Men hwar hadde sin mening.»

Pastor varken kunde eller ville vägra någon att yttra sin mening, »ej heller höfdes honom att vara domare och skiljesman», varför han påminde församlingen om att det nu inte funnes någon annan utväg än att begära laglig häradsyn. Inför en sådan lösning, som skulle medföra kostnader för församlingen, beslöt man äntligen att rösta om det bästa sättet att bygga om kyrkan. Emedan kyrkoherden inte var försedd med någon voteringslängd, bestämdes det, att en omröstning skulle hållas vid en extra sockenstämma.

Denna hölls den 16/6 1816, då huvudsakligen två alternativ till kyrkans ombyggnad diskuterades. Enligt det ena skulle ett nytt torn uppföras vid västra gaveln att sätta klockan i, medan enligt det andra, mindre kostsamma förslaget man endast skulle uppföra »en gafwel eller så kallad fjäder utmed den gambla, at därutöfwer sedan bygga ett litet trätorn till klockans inrymmande». Vid omröstningen erhöill det senare alternativet de flesta rösterna, 7½ hela röster, medan det förra erhöill endast 5½.

Ordföranden sade sig visserligen vara benägen att också välja det billigare alternativet, emedan han föredrog »at man med bästa hushållning av kyrkans medel vill gå till väga — när samma goda ändamål kan winnas», men ansåg, att man även borde ta hänsyn till andra omständigheter:

»Församlingen saknar alldeles ett Rum för det Magazin som skall inrättas, lika som ett Material hus, där Kyrkans tillhörigheter, såsom bårar, spadar, järnstänger m m kan förwaras eller kalk och nödige byggnads Materialier inläggas. Och såsom bägge dessa förmåner kunna beqvåmligen winnas wid en tillbyggnad af torn vid Västra gafveln, så tillstyrkte Pastor

det sednare, och Församlingen blef gemensamt ense därom.»

På grund av att byggnadsmaterial först skulle anskaffas, beslöt man emellertid att vänta med denna tornbyggnad till nästa år, då man även skulle reparera taken.

Av st prot 1816 får man alltså den felaktiga uppfattningen, att församlingen äntligen hade enat sig i den segdragna frågan om kyrkans reparation. Det framgår emellertid av st prot 24/3 1817, »at såsom meningarna woro så mycket delade så skulle 3^{ne} förslager uppgifwas»,

»antingen at ombygga och förlänga kyrkan och sätta klockan på sitt eget torn på Västra gafveln, eller»

»2do at widbygga ett torn wid samma gafwel för klockan och inreda det där jämte till Magazin, som församlingen saknar, eller ock»

»3^{dje} reparera det som bristfälligt finnes och låta allt blifwa i sitt gamla skick».

Dessa tre projekt skulle utställas på vanligt sätt för mur- och byggmästare på entreprenadauktion den 6 maj 1817. Denna hölls på avtalad dag. Av kyrkoherde Eckerlunds utförliga protokoll från auktionen framgår det bl a, att mur- och byggmästarna Pettersson (not 9) och Berg (not 10) från Kalmar samt häradsmurmästarna Ekholm och Zetterquist hade infunnit sig. De båda murmästarna från Kalmar lämnade gemensamt det lägsta anbudet, 3 400 daler smt. Därtill skulle de som en uppmuntran under arbetets gång av sockenborna erhålla »1 yste», dvs ystmjök.

Kyrkoarbetet skulle omfatta följande:

»Ett Torn af 8 à 9 alnars rymd innom wäggarne skall uppföras 5 aln. öfwer kyrkans ryggås —

Wäggarne på kyrkan nedtages jämt efter de nu varande gluggarne, samt påmuras till lika högd på Östra gafveln, så att ryggen öfver kyrkan blifwer jämn och lika.

Pelarn och Murhvalvet nedtagas

jämt efter Altare gafveln, och hela taket reses uti en resning utan något slags brott, men tornhvalvet göres ovalt.

Kyrkan skall täckas med tegel och understrykas.

På tornet som vidbygges inrättas en rymlig dubbel dörr, och den förr varande, måste då Vapenhuset nedtages igenmuras.

Trädornet från stentornet blifver 8 aln. utom öfversta taket och bygges i 8 kant samt inrättas så att 2^{ne} klocker der uti i framtiden kunna rymmas.

Tornet täckes med spån som Sockenmännen sjelfva tillsläppa, utan att vilja betunga Kyrkans Cassa.

Prädikstolen flyttas i hörnet och uptages uppgång till Predikstolen ifrån Sacristian, 1 fönster insättes der gamla dörren varit och 1 vid Predikstolen af lika storlek med de förra fönstren.

Obs: Om Norra långväggen skulle behöfva förbättring, så sker sådant i samma Contract. Den Mur- och Byggmästare som stadnar för minsta anbudet och hvars borgen blifver af Församlingen godkänd, ikläder sig skyldigheten att svara för fullgodt arbete, så i anseende till Mur som träarbetet. — och att det när arbetet börjas sedan oafbrutet fortsättes.

J Tornet inrättas så rymligt Magazin som möjligt kan ärhållas, jemte trappgång till Magazin och klock tornet.

Under träarbetet och snickning som Mur- och Byggmästarna är skyldige bestrida, inbegripes utom spankning och trädornets upresande samt takhvalvet i kyrkan jemte dörrar fönster karmar och bågar.»

Den i fig 338 återgivna ritningen visar, hur kyrkan skulle se ut i enlighet med församlingens här relaterade önskemål. Som framgår av redogörelsen nedan, är ritningen utförd av murmästare Berg.

Enligt det i prot från 6/5 ingående kontraktet, som är undertecknat av murmästarna Pettersson och Berg samt av kyrkoherde Eckerlund för

Fig 369. Interiör av koret före restaureringen 1959. Predikstolens påmålning av P M Lundberg 1835. Foto A Forssén 1924.

Interior of the chancel before the 1959 restoration. Painting on the pulpit by P M Lundberg, 1835.

församlingens räkning, skulle grundläggningen av tornet äga rum i oktober samma år samt fortsättningen av arbetet påbörjas så tidigt väderleken tillät det påföljande vår.

Vidare innehåller kontraktet naturligtvis detaljerade anvisningar om hur murmästarna skulle betalas. Förutom ersättning i reda pengar skulle församlingen förse dem med »nödige husrum, sängkläder för sig och Ge-

seller. Men för kosthållet ansvarar de sjelfva och vilja icke falla Församlingen till tunga.» Församlingsborna skulle också svara för byggnadsmaterialet och »bestrida dagsverke som påfordras».

Ombyggnaden kunde nu äntligen påbörjas. Den 5/6 beslöt man, att »hvar och på 1/4 delen framskaffar en Palm [= parm, ca 18 m³] wacker Mursten» för att förbereda kyrko-

arbetet (st prot). Av allt att döma var det i samband med sitt besök i Egby i maj, som Berg gjorde en uppmätning av kyrkan jämte förslag till ombyggnad (fig 338). Samma ritning är omnämnd i slutet av året. Församlingen skulle infria sitt löfte om att ersätta »Herr Berg för den till Kongl. Majst. afsända förslagsritningen» med 1 kappe korn av varje fjärding (e st prot 16/11 1817).

Bergs ritning och kyrkoherde Eckerlunds skrivelse med anhållan om tillstånd att bygga om Egby kyrka torde ha avlåtits till landshövdingeämbetet i Kalmar under sommaren 1817, ty av ÖIÄ skr 9/9 samma år kan man bl a utläsa, att skrivelsen i fråga från Kalmar till ÖIÄ var daterad 16/8 1817.

I vanlig ordning lät ÖIÄ en av sina konduktörer, S Enander (not 11), utarbeta en ny ritning (fig 339), men vid jämförelse med fig 338 framgår det tydligt, att Enander mycket nära följde Bergs ritning, utom beträffande tornet, som ritades med en låg pyramidhuv utan lanternin och långhusets västra mur, som bibehölls till hela sin längd.

Den 2/11 1817, som var söndag, uppvisade kyrkoherde Eckerlund för församlingen Enanders den 23/9 fastställda ritning samt uppläste ett brev från de båda entreprenörerna Pettersson och Berg, vilka erbjöd sig, att under november månad lägga grunden till tornet. »Härför samtalades länge ...», heter det i st prot. Flera församlingsbor önskade än en gång uppskjuta kyrkobygget, men majoriteten beslöt att arbetet så snart som möjligt skulle påbörjas. Resten av st prot innehåller detaljerade anvisningar om förberedelser för ombyggnaden, bl a framkörande av material. Man beslöt också, att »Kyrkogården bör rengöras, och likstenar afrödjas i morgon måndag, och om Tisdag sker Stenkörning» — stenen skulle nämligen travas på kyrkogården.

Två veckor senare hölls ännu en sockenstämma, varvid man i detalj bestämde, hur arbetet skulle organiseras. Av allt att döma gällde det nu närmast grundläggningen av tornet.

Efter ett vinteruppehåll fortsattes kyrkoarbetet i april 1818. Vid en extra sockenstämma 11/4, där även byggmästarna var närvarande, beslöt man att gudstjänsten under den tid kyrkan reparerades, skulle hållas

i Stomhemmanets lada, som på lämpligt sätt skulle inredas för ändamålet. Kyrkoherden hade visserligen föreslagit församlingsborna att gå till Köpings kyrka, »där tillräckligt rum finnes»⁸⁶ Och vägen som icke är öfver högst en halfmil icke tyckes böra göra något hinder». Egbyborna däremot önskade få gudstjänsten förrättad inom socknen, närmare bestämt i Stomhemmanets lada, emedan »deras ungdom lärer vara själfsväldig ... så att de fördenskull vägrat gå till Köpings kyrka ...» (e st prot 11/4 1818).

Vidare bestämdes det, att arbetet skulle påbörjas följande dag, en måndag med »kyrkans uttömning», och även detta st prot innehåller detaljerade upplysningar om byggmästarnas och deras gesällers inkvartering samt ordningsföreskrifter, som är belysande för sin tid. Arbetarna skall infinna sig »i så god tid ... att han är framme innan Chorum eller bön göres eller vid Sohlgången». Under april månad skulle arbetet begynda vid soluppgången, men från och med 1 maj »ringes kl: 4 om morgon då Chorum förrättas, och arbetet börjas kl: 5». Kantor Rosendal skulle anmodas att förrätta bön morgon och afton samt »upräkna folket både morgon och afton och annotera hvilka som fattas». I detta arbete skulle han få hjälp av åldermännen.

Vid en sockenstämma 1818 besiktigade murmästarna, kyrkoherden och sockenmännen sakristians valv, för att utröna om det utan fara gick att bryta igenom för uppgången till predikstolen. Visserligen hade ÖIÄ enligt ritningen (fig 339) räknat med att valvet skulle rivas, men byggmästarna lovade göra sitt bästa för att bibehålla valvet, trots de svårigheter det skulle innebära. I annat fall skulle de inlägga ett trätak på balkar med flat panelning. Uppgången till predikstolen skulle i alla händelser göras så som den var tänkt.

Vid samma tillfälle besiktigades norra långhusväggen, som befanns alldeles för svag, för att man skulle kunna bryta igenom den för två fönster och mura igen ett (fig 339). Man beslöt därför, »att hela Långväggen på norra sidan skulle nedtagas jämt efter Fönstrens underkant», ny vägg uppmuras och två fönster göras, »jämkade i närmaste likhet med de på andra sidan varande, som ritningen äfven utvisar». Murmästarna skulle erhålla ett ökat arvode härför, antingen i reda pengar eller i spannmål.

Vidare diskuterades yttertaket form. På grund av att det saknades tillräckligt långa virken, var det omöjligt »att göra Rakt tak utan brott» (jfr fig 339), men murmästarna trodde, att man med det virke som fanns, skulle kunna göra ett brutet tak. Ett sådant skulle emellertid innebära ökat arbete, för vilket de begärde 30 daler smt. Församlingen fick dem efter någon diskussion att acceptera endast 20 daler smt, men då krävde några av de närvarande sockenborna, »att taket bör enligt ritningen blifva utan brätt — Men bry sig intet om var verket skall tagas». Till slut enades man emellertid om, att taket skulle bli brutet — i enlighet med Bergs ritning (fig 338), vilken emellertid inte alls nämndes under diskussionen.

Murmästarna framförde vid sockenstämman 19/5 1818 bl a önskemål om att hela församlingen »åtminstone till Midsommardagen» skulle göra dagsverken varje dag, »så länge det dubbla arbetet med sågning och murning påstår», de framhöll också ännu en gång nödvändigheten av att endast manbart folk skickades till kyrkan, eljest skulle de odugliga skickas hem igen och »leges annan i stället hvilket den felande måste betala». Församlingen gick också med på, att de böter, som krävdes av församlingen, skulle tillfalla murmästarna, »på det de så mycket mera måge uppmuntras att efterse att or-

denteligen och rättvist tillgå». — Protokollet innehåller också detaljerade anvisningar om hur arbetet skulle fördelas vid de fyra sågar, som varje dag skulle vara tillstädes.

Vid en extra sockenstämma 12/6 1818 gällde diskussionen tornets form: »Pastor besvarade Frågan genast att tornet bör byggas efter den af Kongl Majt fastställda ritning, Men Församl. invände de icke trodde det kongl. Majt med onåd skulle anse, om de rådfrågade både sina tillgångar så väl som kyrkans prydnad.» Murmästarna hade nämligen upplyst dem om, att ett stentorn skulle bli minst lika dyrt som ett av trä.

I denna situation ansåg kyrkoherden det vara säkrast att underställa frågan Kongl Majts avgörande, »men som Kongl Majtst är öfverhopad af så många Riksvårdande omsorger, och arbetet ej heller kan lida detta dröjsmål, vågar han icke tillstyrka en sådan underställning, i synnerhet i en sak, som likväl befrämjar ändamålet kyrkans varaktighet och Prydnad».

Två av församlingsborna, Måns Elofsson i Ytterby och Nils Pehrsson i Sandby, anmälde emellertid avvikande mening och ansåg det vara utom diskussion att tornet skulle byggas i enlighet med ritningen. Kyrkoherden uppmanade dem, att inom 3 veckor överklaga ärendet hos landshövdingeämbetet, men vara väl medvetna om, att de måste ansvara för de kostnader, som skulle bli följden av ett dröjsmål. Det framgår inte av de följande st prot, om överklagningen ägde rum. Egby kyrka byggdes emellertid med en trälanternin, inte åttkantig, som på Bergs ritning, men fyrkantig (fig 340 ff). Därmed kom tornet att likna grannkyrkan i Löt (fig 245 ff, 298 ff).

Trots de många problem, som alltså utmärkte ombyggnaden av Egby kyrka, synes arbetet ha bedrivits utan störande inslag under sommaren 1818, och den 18/9 anhöll byggmästarna Pettersson och Berg

att de nu snart avslutade arbetena skulle besiktigas, förslagsvis av en ordinarie murmästare från Kalmar. Detta ansåg dock inte församlingsborna nödvändigt, emedan de ju hade »ständigt öfvervarit Arbetet, och sedt hvad upmärksamhet och omtanke» byggmästarna hade visat »att göra arbetet både vackert och beständigt». Man beslöt alltså, att pastor i sällskap med ett par opartiske män samt några utsedda sockenmän skulle överse arbetet.

När de båda murmästarna och deras gesäller lämnade Egby, var kyrkan färdig till det yttre, men med inredning och målning skulle det dröja ända till 1830-talet (se nedan). Abraham Ahlqvist, som besökte kyrkan i början på 1820-talet, an-

märkte att valvet ännu var omålat (2: 1, s 173 ff).

I flera avseenden utformades alltså kyrkan i strid mot den fastställda ritningen och ofta utan att det togs upp på sockenstämmorna. Yttertakets brutna fall och lanterninen har redan behandlats, liksom det förhållandet att man behöll sakristians tunnvalv. Av långhusets västgavel behöll man endast hörnen (jfr Byggnadsbeskrivningen ovan), och fönstren gjordes rundbågiga i stället för spetsbågiga. Ungefär mitt i sydfasaden togs det upp en stor portal (fig 340 f), som varken finns med på Bergs eller Enanders ritningar (jfr fig 338 f) eller nämns med ett ord i arkivalierna. — Användbart virke från takryttaren användes som reglar under golvet,

Fig 370. Interiör av långhuset mot nordväst före restaureringen 1959. Foto A Forssén 1924. Obs den högt uppstyltade läktaren!

Interior of the nave looking NW before the restoration of 1959. Note the high gallery.

som kom att ligga omkring 45 cm över det gamla.

I december 1819 diskuterade man, hur kyrkogården skulle rengöras efter bygget samt ordnas: »vägen till kyrkan [skulle] blifva jämkad rätt åt Södra kyrkodörren och grafvarna sättas i linea därefter». Den södra gången finns fortfarande kvar (fig 333).

Vidare beslöt man bl a, att två gamla gravstenar, som var kvar efter kyrkobygget, skulle bytas ut mot »så stora stenar som kunna passera att ligga vid ingången af kyrkdörrarna». I sydportalen lades som trampflisa en sten med profilerad kant, som troligen tillhört ett altare (se Inredning).

Inte förrän 1826 förs sockenmagasinet åter på tal. Man beslöt att inköpa bräder på Mönsterås marknad för ändamålet (st prot 7/6 1826). Ett år därefter beslöt man att av de inköpta bräderna fullborda sockenmagasinet »innan bergslen» (st prot 24/5 1827). Man avhandlade också torntaket, som sades rinna, samt hur detta skulle lagas. Likaså beslöt man, att mura igen »den öppning som är mellan Tornväggen och Kyrkan», dvs en sättspricka, »med godt murbruk inarbetadt med sönderstödt tegel» (st prot 24/5 1827).

Sockenmagasinet hade ännu inte fullbordats, varken 1828 eller följande år, arbetet uppskötts gång efter annan med olika motiveringar (st prot 13/7 1828, 22/5 1832).

1831 och senare beslöt man att täcka »nedra takkransen» på tornet med tegel (st prot 30/5 1831, 22/5 1832). Ett takdropp över predikstolen och dess botande diskuterades också vid dessa tillfällen.

Beträffande lanterninens tak och väggar beslöt man 22/5 1832, »att öfver taket skall lagas och bstrykas med tjära och Rödfärg, och sidorna av Lanternan med sådane Oljefärger som förut». (Den ursprungliga färgsättningen är emellertid inte närmare beskriven.) Därmed skulle man emellertid vänta, tills taken kommit

i ordning. Dessa reparationer måste gå före färdigställandet av magasinet i tornet.

I juli samma år hade takreparationen kommit närmare sin fullbordan, det framgår av st prot, att häradsurmästaren Lindman i Wij (Löt not 81) var tingad för arbetet, men att det måste skjutas upp ett år, på grund av svårigheterna att få tag på tegel (st prot 22/7 1832). Samma st prot innehåller också detaljerade anvisningar om hur takreparationen skulle tillgå, hur användbart gammalt material så långt det är möjligt skulle användas igen samt att man skulle använda »hängställning så att icke några Spiror eller Materialier till stående ställning må behövas».

I september samma år förmådde kyrkoherden församlingsborna att under hösten färdigställa sockenmagasinet, så att det blev färdigt »till Spannemåls emottagande». varmed avsågs årets skörd. De bräder, som tidigare hade inköpts för ändamålet, hade fått annan användning, nu måste man köpa upp bräder än en gång på Mönsterås marknad (st prot 30/9 1832).

Vid samma tillfälle läste kyrkoherden upp ett brev från Bruatorps tegelbruk, med erbjudande om tegelpannor till ett pris av 110 rdr per tusen. Församlingen gjorde invändningar mot priset (jfr ovan), men ansåg det vara väl sent på hösten för att utföra takarbetet och beslöt därför att förhöra sig på Björnö tegelbruk om tegel »i winter eller på första öppet watten i vår».

I december 1832 var »Magazins Rummen i tornet» äntligen färdiga, och man beslöt om sammanskott av spannmål för en magasinsfond (e st prot 16/12 1832). Vid samma tillfälle beslöt man att beställa taktegel från Värnanäs. I februari påföljande år skrevs kontrakt med mästare Lindman om takreparationen (e st prot 24/2 1833) och i slutet av juni var arbetet avslutat. Någon besiktning av arbetet ansågs emellertid inte nödvändig,

emedan sockenborna deltagit i arbetet (e st prot 30/6 1833).

Man beslöt på samma sockenstämma, att Lindman skulle reparera själva kyrktaket och lägga tegelpannor i solbänkarna på fönstren, såväl kyrkans som sakristians och tornets. Rappningen skulle också ses över.

Sedan bänkinredningen försetts med dörrar år 1834 (se Inredning), beslöt man att överlägga om kyrkans inre målning samt om tornets, dvs lanterninens målning (st prot 19/5 1834). Ett beslut angående tornets målning »i år» kom emellertid inte till utförande förrän ett år senare (se nedan). Man skulle också sätta »rutor» på lanterninens södra vägg, en på varje sida om luckan. Sannolikt avsågs därmed de små rundfönstren i fig 341.

Kyrkans målning, både den yttre och den inre, togs upp till förnyad behandling 28/5 1835. Man beslöt bl a, att »Takpaneljen» (trätunnvalvet) och läktarens panelade undersida skulle strykas med vit limfärg. Taklisterna på kyrkan och tornet skulle bli pärlfärgade, fönster och dörrar utvändigt blå, »lika med dörrar och fönster invändigt». Bänkarna pärlfärgade, »Pelarne» (bänkgavlarna) blå med vita lister, därjämte skulle de förses med nummer. Inne i bänkarna »strykes de på bägge sidorne till samma djuplek med bokhyllorne, hvilka äfven målas; jemte lika djupt på stolsdörrarne». Läktarbröstningen skulle bli pärlfärgad med blomsterrankor, »pelarne» (de som bar upp läktaren) marmorerade, liksom taklisterna (e st prot 28/5 1835).

Hur lanterninen skulle behandlas, framgår inte entydigt av detta st prot. Förmodligen skulle väggarna behandlas med tjära och brunrot, medan ljudluckorna målades svarta. Arbetet skulle påbörjas 9/6 och vara avslutat 1/8. Man gjorde genast upp med målaren P M Lundberg (Löt not 104) från Borgehage, som var närvarande, om att han skulle göra arbetet för 100 riksdaler i ett för allt, inklusive material, arbetslön, husrum, mat,

skjutspengar, medan församlingen skulle svara för ställningar, hantlangning m m.

Målaren skulle utan särskild ersättning även fernissa altardisken och altarbordet, »samt måla hvad annat smått, som kyrkan kan tillhöra». Kyrkoherden tog emellertid till protokollet sin åsikt, att detta arbete borde ha utlysts på entrepenadauktion till den minstbjudande. Vid en extra stämma 5/7 samma år bestämdes om ytterligare målning samt om betalningen härför. Man beslöt bl a, att listerna på bänkarna skulle bli blå, »lika med fönsterna». »Öfver Altaret anbringas en Gardin», stolarna på läktaren skulle målas lika stolarna nere i kyrkan. Kyrkvårdskistan och predikstolstrappan skulle också målas, men »om stolsdörrarne invändes skola målas, får den som detta vill hafva, det sjelf bekosta».

Predikstolens korg och ljudtak, liksom altartavlans ramverk målades också över (fig 369, 377), utan att något är nämnt därom i arkivalierna. — Den 30/7 samma år hölls besiktning på den färdiga målningen, som godkändes. Färgsättningen i kyrkan blev den för tiden karakteristiska, en kylig färgskala i pärlgrått, ljusblått

och guld. Den kan närmare studeras på de i tornet uppställda vingarna till altaruppsatsen från 1756.

IX. 1800-talet efter den stora ombyggnaden

Sedan kyrkan äntligen färdigställdes 1835 genom omfattande målningsarbeten, företogs endast mindre underhållsarbeten under de följande decennierna. Så beslöt man 1837 att med åldermännens hjälp inlägga panel i tornet, varmed troligen avsågs klockvåningen (st prot 17/5 1837).

På 1880-talet insattes järnkaminer, först i sakristian, därefter i långhuset, i enlighet med beslut, fattade 1884 och 1886. Ungefär samtidigt togs det smala fönstret över västportalen upp (kr prot 1885, se fig 364).

År 1890 ansågs reparationer nödvändiga. De utfördes av murmästaren O Andersson i Bredsätra och målaren Jonsson i Glömminge (kr prot). 1897 ansågs kyrkan vara i gott stånd (vis prot).

X. 1900-talet

Utöver normalt underhåll av kyrkan bl a 1901, 1921 och 1924 (ny kamin i långhuset), företogs en yttre reparation 1926 och en inre 1933. Vid sist-

nämnda tillfälle borttogs den grön-marmorade »fyllnaden» på ömse sidor om altartavlans, m m.

Den omfattande yttre och inre restaurering, som ägde rum 1959, började förberedas redan 1943 (kr prot). Restaureringsarkitekt var Carl Hampus Bergman, byggmästare Elmer Axelsson, konservator Sven Wahlgren, och Ragnild Boström var Riksantikvarieämbetets kontrollant. Därvid murades långhusets sydportal igen och ersattes med ett fönster, dörren mellan vapenhuset och kyrkan bredades och fick glasade svängdörrar. I vapenhuset insattes en ny skåpinredning, genombrytningen för predikstolen mellan sakristian och långhuset murades igen, varefter predikstolen sänktes, försågs med en ny trappa och befriades från övermålning. Läktaren sänktes och ändrades även på annat sätt, den gamla bänkinredningen ersattes med en ny. Den stora altaruppsatsen flyttades från altaret till södra väggen och altaret befriades från 1700-talets träklädsel, allt för att detta skulle komma mer till sin rätt. Elektrisk installation gjordes för uppvärmning och belysning.

Hela interiören målades om och färgsattes av Sven Wahlgren.

Glasmålningar

I långhusets södra fönster fanns ännu 1634 en glasmålning, beskriven av Rhezelius på följande sätt: »På söd. glaset närmast dören står brent S. Peder och S. Andreas» (F.c. 5, s 53). Det torde ha varit en medeltida mål-

ning, men om dess ålder kan givetvis ingenting sägas. Ett par blyremsoor av medeltida typ från ett fönster, påträffade 1959 (nu i KLM), kan möjligen härröra från detta fönster. Förmodligen försvann fönstret i samband

med en utvidgning 1759 (jfr ovan, period VII).

Glasmålningens placering nära det sydöstra sidoaltaret kan tyda på, att detta var invigt åt apostlarna Petrus och Andreas.

Kalkmålningar

Det är inte känt, om kyrkan hade några medeltida kalkmålningar.

1734 målade mästern Nils Örberg²⁷ från Kalmar »en Zirats» på läktaren, norra kyrkväggen och vid predikstolen (nr 1, som stod på södra sidan, se Inredning). Rester av blå draperimålning samt ett med mörka konturer tecknat draperi omkring absidens fönster (fig 367), bevarade till 1959, kan möjligen också ha varit utförda av Örberg, men i varje fall före 1756, då den stora altaruppsatsen (fig 377 f) kom till. — För detta arbete samt för färgerna erhöi han 32 daler smt av kyrkans medel, vartill kom mat och husrum, som församlingen bekostade.

Mästern Graubner (not 31), som 1755 och följande år målade predikstol, altartavla (?), bänkar och »disk» (se

nedan, Inredning), målade också »gardiner kringom nya Altar Taflan». Om den sista uppgiften gällde målning på den låga trävägg, som före 1959 delade av absiden utmed altartavlan, om målningen var anbragt på tribunbågen eller i absiden, kan nu inte avgöras.

1770 målade And G Wadsten (Löt not 94) i koret och på (mitt)pelaren samt utförde en »Schattering af Gardinen på Hwalf-Bogen» (räk). Vilken valvbåge, som avses, är obekant. Det kan ha varit tribunbågen, den spetsbågiga och vida triumfbågen (fig 338) eller det tunnvalv, som sedan 1749 förmodas ha täckt långhusets öster om mittpelaren belägna del (jfr Byggnadshistoria, period VII). Kostnaderna uppgick totalt till drygt 46 daler smt.

Ingen av de ovan nämnda målningarna på valv eller väggar är bevarade. Vad som fanns kvar under putsen efter ombyggnaden 1818 försvann 1959. Då avlägsnades också en målade dekoration på tribunbågen (fig 369, 377). En vit meanderbård följde absidbågens kontur, och utanför denna syntes ett i två nyanser målat slätt band. Som krön över tribunbågen var målade en krans av palmblad och spröda rankor, omgiven av bladornamentik, som på sidorna fortsattes av rankor. Färger: grisaille, blå skuggor, bladrankor i grönt med skuggor i umbra, och dagrar i citrongult.²⁸ Målningen var troligen utförd 1835 av P M Lundgren (Löt not 104), som detta år målade hela kyrkan och det mesta av dess inredning. Konserverad 1934 av Sven Wahlgren.

Fig 371. Interiör mot nordöst. Foto S Hallgren 1973.

Interior looking NE.

Inredning och inventarier

Kyrkorummets färgsättning, som härstammar från restaureringen 1959, har av konservator Sven Wahlgren bestämts med utgångspunkt från predikstolens livliga färgskala, där blått, ljusgrått och rött dominerar (fig 381).

Högaltare, sido- eller lekmanaltare
Högaltaret (fig 374 f) är kyrkans äldsta bevarade inredningsföremål. Det är murat av öländsk kalksten,³⁹ röd huggen sten i underdelen (stipes),
10 – 755315 Löt och Egby kyrkor

grå, huggen sten i skivan (mensa), som över ena hörnet har en ortoceratit. Skivan, som är 17 cm tjock har profilerad kant på tre sidor: platt och skråkant. I hörnen samt i mitten är djupa, likarmade invigningskors inhuggna (fig 375). Skivans mått: 150 × 104 cm, stipes 122 × 89 cm. Altarets synliga höjd är nu 103 cm (den ursprungliga, som mättes 1959, var 109 cm).

Två nischer är utsparade i stipes.

Framtill, omedelbart under skivan, en liten nisch, 12 × 13 × 17 cm (höjd × bredd × djup), medan den bakre nischen är större, 24 × 52 × 48 cm och belägen 16,5 cm under altarskivan. Den främre nischen har sannolikt varit en relikgömma, medan den bakre förmodligen har varit inredd med hyllor och dörr till ett skåp för förvaring av altarkärlen. Därav är ingenting bevarat.

Altarets främre del blev 1756 dold

Fig 372. Interiör mot väster. Foto S Hallgren 1973.

Interior looking W.

bakom en grönmarmorerad trälåda (fig 377) och altarskivan blev samtidigt framskjuten 9 cm åt väster, för att passa till det med trä förstorade altaret. Dessa förändringar hade samband med tillkomsten av en stor altarpuppats (fig 377 f). En liknande modernisering av ett medeltida stenaltare företogs 1785 i grannkyrkan Bredsåtra. I övrigt brukade tillkomsten av 1700-talets stora altarpuppats på Öland medföra, att man samtidigt bröt bort de medeltida stenaltarna och ersatte dem med såda-

na av trä. Egby har nu det enda fullständigt bevarade stenaltaret på Öland. Av de medeltida stenaltarna i Föra, Källa och Stenåsa återstår i dag endast skivorna.⁴⁰

Vid framtagandet 1959 var det murade altarets framsida och sidor täckta av gulaktig, slät puts av medeltida typ, som även fortsatte in i den främre lilla nischen, medan baksidan och dess nisch var helt oputsade.

En skiva av grå kalksten, som troligen hört till ett sido- eller lekmanaltare,⁴¹ är också bevarad. Den står

nu lutad mot norra kyrkogårdsmuren, nära nordöstra grinden. Översidan är slipad (eller finhuggen, men mycket nött, jfr nedan). Kanten är profilerad på alla fyra sidorna: platt + hålkäl. På ena långsidan skymtar möjligen ett litet kors. Stenens mått: 135 × 86 × 13 cm. Mellan 1818 och 1959 låg stenen som trampflisa i den sekundära södra långhusportalen (fig 341), som murades igen sistnämnda år.

Altarringar

Tre altarringar är kända:

1. Ett gammalt »diskkrank» av okänt utseende och ålder såldes 1757 genom auktion till Nils Pärsson i Ytterby (st prot). — 2. »En ny wacker ... disk byggd och af Kyrkan påkostad» (vis prot 1757) byggdes 1755 av mästern Nils Lindman (not 30), assisterad av inhysesmannen Måns Nilsson i Egby (räk). Att döma av Bergs ritning (fig 338), var den rak och öppen mitt fram samt placerad ett litet stycke framför absiden. Den målades 1755 av mästern Graubner (not 31) och hans gesäll. Möjligen ingår rester av densamma i nr 3, den nuvarande. — 3. Fig 369, 371. Femsidigt bruten, sannolikt från 1818, men inte målade första gången förrän 1835 av P M Lundberg (Löt not 104). Färgen är numera grå, med ljusare grå speglar och brun armledere. Knäfallet stoppat och klätt med ljusbrunt läder. Före 1959 var altarringen vitmålad med blågrå, marmorerade speglar, en färghållning, som troligen återgår på P M Lundbergs svala färgskala. Armledere och knäfallet var före 1959 klädda med röd plysch. En sektion av altarringen står i tornet.

Förvaringsnischer

I absiden har funnits inte mindre än tre sakramentsnicher eller deponier (s 208, not 93):

1. I absidens södra del öppnar sig en liten, nästan kvadratisk nisch, lågt sittande, öppen, utan beklädnad, 20 × 19 × 28 cm.

2. Enligt beskrivningen av de ar-

betare, som var verksamma vid kyrkan 1959, påträffades i absidens norra del, bredvid nisch nr 3, en rundbågig nisch, som av allt att döma var ursprunglig och täckt av en i en rundbåge formskuren, väl huggen sten. Nischen var klädd med blåmålade bräder. Den murades igen, innan någon sakkunnig person hann undersöka den.

3. En nisch, täckt av en triangelbåge (fig 376) och med skåpinredning av ek. Höjd 85 cm, bredd 36 cm, djup 42 cm. Ojämheter i det omgivande murverket har visat, att nischen är sekundär. Träkarmen är taggbågigt utskuren upptill in mot triangelbågen. Dörrens utsida, som har enkla gångjärnsbeslag och lås av järn, är täckt av brun övermålning, på vilken en blå kalk är målad upptill. Inne i skåpet, som har en hylla med ett rundat urtag fram, är också brun övermålning. På dörrens insida är en stjärna målad på det bruna färgskiktet; under detta skymtar annan färg och kredering, möjligen också bröstbilden av en ängel.

Den på dörren målade kalken är

Fig 373. Interiör av sakristian mot öster. Foto S Hallgren 1973.

Interior of the vestry looking E.

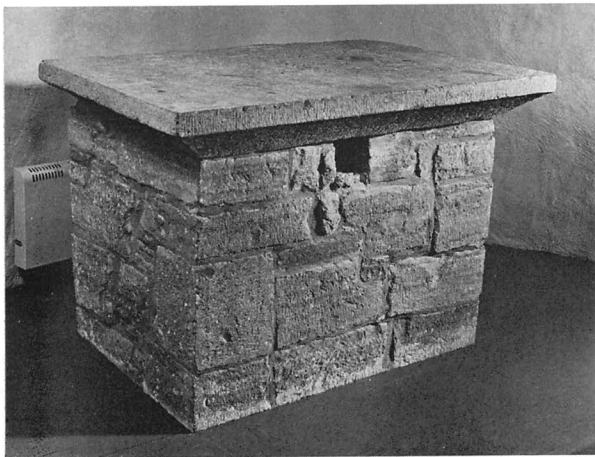

Fig 374. Högaltaret, murat av öländsk kalksten. Foto S Hallgren 1973.

The high altar, built of Öland limestone.

Fig 375. Invigningskors på altarskivan (detalj av fig 374). Foto S Hallgren 1973.

Consecration cross on the altar slab (detail of fig 374).

Fig 376. Sakramentskåp i absidens norra del. Foto S Hallgren 1973.

Eucharist cupboard in the N part of the apse.

så lik den som tidigare funnits på predikstolen (jfr fig 369), att man kan tillskriva den P M Lundberg.

Det är tänkbart, att nisch nr 3 är samtidig med sakristian och med det ungotiska fönstret i absiden, dvs från tidigt 1300-tal (jfr ovan, Byggnadshistoria, period V) och att nisch nr 2 murades igen (första gången) samtidigt.

För sakristians nischer redovisas ovan, se avsnittet Sakristia.

Altarkors

1. Fyra träfragment, påträffade 1959, har möjligen utgjort stommen i ett medeltida altar- eller processionskors, klätt med förgylld kopparplåt med emaljarbete, likt det, som i fragment påträffats i Långlöt (fig 167). KLM.

2. Kors med genombrutna armar av smidesjärn på en sockel av slipad, röd, öländsk kalksten. Höjd 100 cm. Ritat av ark C H Bergman och utfört 1959 av Bertil Nilsson, Gröndal (jfr not 17).

Medeltida träskulptur

1. Pietà, jungfru Maria med den döde Kristus på sitt knä (fig 330), ek, krederad och målad, är sedan 1959 uppsatt på en konsol på östra korväggen, söder om absiden (fig 371). Maria sitter frontalt på en brunmålad bänk. Hon vänder sitt sörjande ansikte åt vänster, mot sonens huvud, som hon stöder med sin högra hand, medan hon med sin vänstra håller om hans högra underarm. Kristus bär en repformad törnekrona med utskjutande taggar. Hans vänstra hand ligger över Marias vänstra handled. Maria bär ett vitt, veckrikt huvuddok, som hänger ned i spetsiga flikar på bröstet. En röd, vid mantel med silverfärgat foder är lagd över axlarna. Hennes son vilar på en stor flik av manteln, under vilken den röda klänningen faller i vida, mjukt böljande veck, som helt döljer hennes fötter. Kristus har ett vitt ländkläde, hans underben, som ligger parallellt med varandra, hänger slappt ned

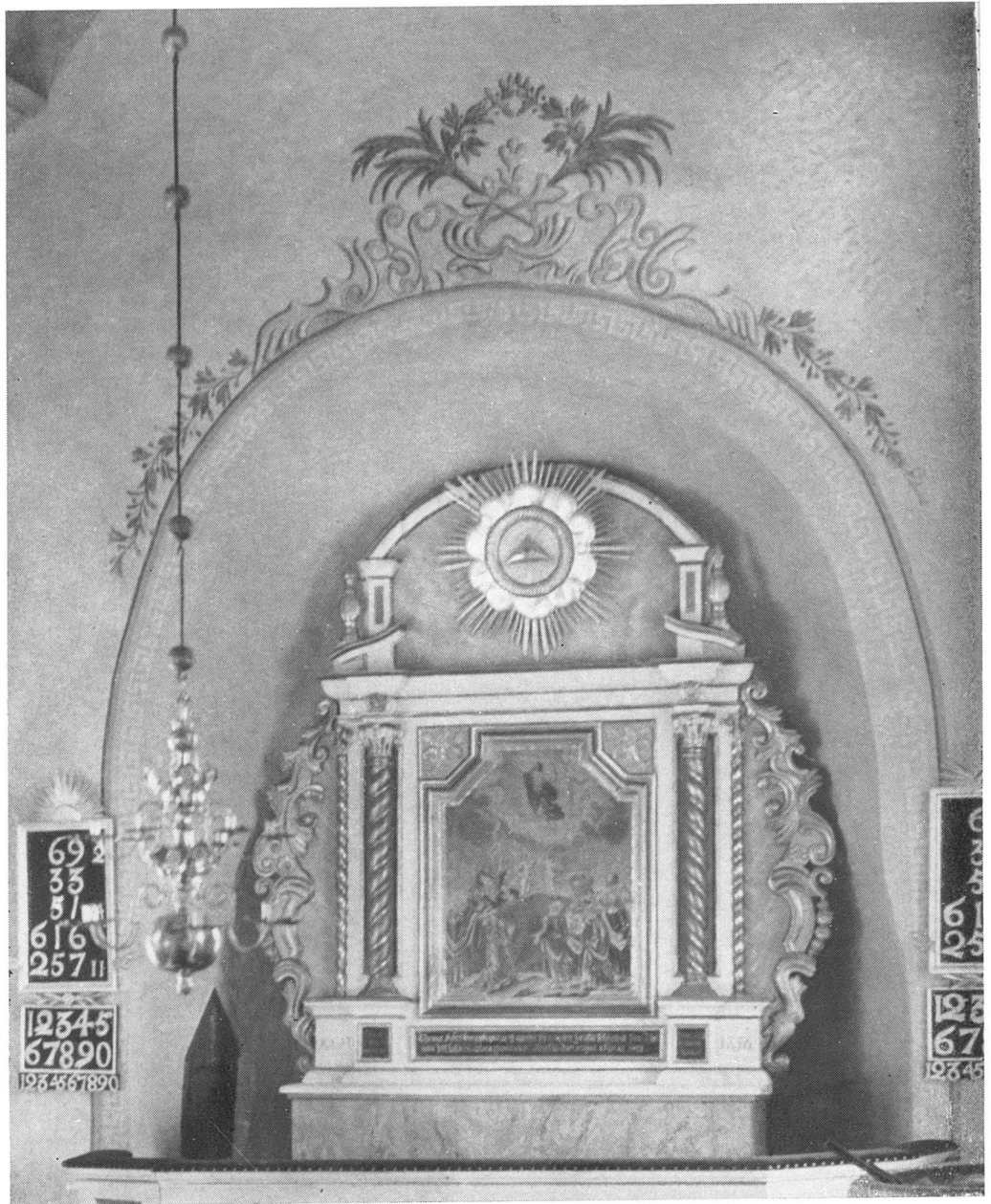

Fig 377. Altaruppsats, skänkt 1756 av Erich Milbergh och Margareta Enhörning och sannolikt utförd samma år av snickarmästaren Nils Lindman och målaren Graubner. Uppsatsen på dess ursprungliga plats med vingarna bevarade. Tribunbågens målade ornamentik (från 1835?, jfr fig 369) är också bevarad. Foto S Wahlgren 1934.

Reredos, donated in 1756 by Erich Milbergh and Margareta Enhörning and probably made the same year by Nils Lindman, joiner, and Graubner, painter. The reredos is in its original place with the wings preserved. The painted decoration on the tribune arch (dating from 1835? cf fig 369) is also preserved.

Fig 378. Altaruppsatsens mittparti, Kristi himmelsfärd, målad av Graubner(?). Foto S Hallgren 1973.

The centre panel of the reredos, The Ascension of Christ, painted by Graubner(?).

Fig 379. Predikstolen, tillverkad 1754–1755 av snickaremästare Nils Lindman och målaren Graubner.
Foto S Hallgren 1973.

Pulpit, made 1754–55 by Nils Lindman and Graubner.

Fig 380. Guds Lamm. Detalj av fig 379. Foto S Hallgren 1973.

Agnus Dei. Detail from figure 379.

och hans lidande ansikte med de slutna ögonen visar också, att han är död. — Karnationen är vitgrå, hår och skägg bruna, sidosåret rött. Den vita färgen i ländkläde, huvuddok och mantelfoder bär silverspår.

Höjd 64 cm. Nordtyskt arbete från 1400-talets första decennier.⁴² Endast ännu en skulptur med samma motiv är känd från Öland, från moderkyrkan Köping.⁴³ — Före konserveringen 1934 som utfördes av Sven Wahlgren, täcktes skulpturen av övermålning, troligen från 1700-talet.

Bilden var 1825 placerad ute i vapenhuset (Ahlqvist 2: 1, s 174), senare i sakristian.

2. Ett medeltida altarskåp, enligt Inv 1830 »sedan Catholska tiden ... i vanlig skåpsform», av Ahlqvist daterat till början av 1600-talet, »var målad på bräder och föreställer Kristus på korset. Öfwer läses språket: 'Sij Guds Lamb, som borttager werldenes synder'. Johan. 'Under Jesu Christi Guds sons blod renar oss af alla synder. 1 Joh.'» (2: 1, s 174 f). Om det verkligen rörde sig om ett

medeltida altarskåp, var inskrifterna sekundära. Skåpet, som sedan länge är försvunnet, stod 1825 i vapenhuset, liksom Pietåbilden, och 1838 i sakristian (inv).

Altaruppsats

Före 1959 stod på altaret en altaruppsats (fig 377 f). Den består av ett arkitektoniskt ramverk i vitt, blått samt blankt och matt guld, krönt av en skulpterad och förgylld sol med Guds öga inom en triangel, omgiven av silvermoln mot en blå himmel och flankerad av två förgyllda eldurnor. Mittpartiet består av en oljemålning på duk framställande Kristi himmelfärd i dova färger (fig 378). I skyn, inom en molnkrans i grått och vitt, svävar Kristus, iförd en klarröd mantel. Nedanför på en kulle står två vitklädda änglar. Mot den blågröna kullen och blågrön himmel med grå moln avtecknar sig de livligt gestikulerande apostlarna. Deras mantlar och livklädnader är målade i rött, blågrönt, grått, mörkgrönt och mörkbrunt. Karnationen är gråvit, hår och skägg dels bruna, dels grå.

På sockeln till vänster står målat med gul färg ANNO, på den högra »1756», donatorernas namn i versaler är också fördelat på de båda postamenten, tv ERICH MILBERGH, th MARGARETA ENHÖRNING (not 32). På ett mörkblått fält mellan postamenten i frakturstil med guldbokstäver: »Thenne Jesus som uptagen är ifrån eder han skal så komma som I ho/nom sedt hafwen upfara i himmelen Apostla Gierningar 1 Cap 11 vers.»

Håkansson nr 78. — Altaruppsatsen är troligen tillverkad av desamma som gjorde predikstolen, snickerierna av mästare Nils Lindman (not 30), målningen av Graubner (not 31). 1959 flyttades altartavlan till södra väggen (fig 371). Ursprungligen omgavs uppsatsen av två vingar med rocailler i guld, vitt och blått, vilka nu är uppställda på tornvinden. 1832 hade duken lossnat på flera ställen och skulle fästas (st prot).

Fig 381. Blommor, bär, fåglar och rocailler. Detalj av fig 379. Foto S Hallgren, 1973.
Flowers, berries, birds and rocailles. Detail from figure 379.

Fig 382. Brudbänk (s k särila) i vändbänkskonstruktion, tillverkad 1763 av Jon Olofsson och Anders Frimodig. Foto S Hallgren 1973.

Bridal bench, reversible, made in 1763 by Jon Olofsson and Anders Frimodig.

Predikstolar, timglas

Två predikstolar är kända:

1. Omnämnd 1734, då den målades med en »zirat» av målaren Nils Öberg (not 37). Såldes 1757 på auktion »till Jon Pärsson i Sandby» (st prot). Ej heller bevarad. Den var troligen placerad i långhusets sydöstra hörn, möjligen på ett sidoaltare.

2. Den nuvarande predikstolen är ett vackert arbete i sirlig bygderokoko (fig 379 ff), sedan 1959 åter i den ursprungliga färgskalan, som domineras av blått, rödbrunt och ljusgrått med förgyllda detaljer. Den består av en fyrsidig korg, vilande på en profilerad, gråmarmorerad pelare, samt ett ljudtak med samma grundform som korgen. Den senare har tre speglar, med följande framställningar: a) Utan utsmyckning. — b) Guds lamm, målat

i ljusgrått, med en korsfana i rött och vitt (fig 380). Enligt Inv 1830 fanns följande inskrift därunder: »Sij Gudz lamb, som borttagher verldenes synd Joh. 1 Cap 29 v». — c) Blommor, fåglar och rocailler i livliga färger (fig 381). Uppifrån vänster nedflyger en fågel med lång, spetsig näbb. — Korgens hörn markeras av pilastrar och vridna kolonnetter.

Ljudtaket, som är upphängt i vridna järntenar i trävalvet, pryds på översidan av en krona, bestående av skulpterade, S-formade voluter, blå med förgyllda detaljer, som bär upp ett förgyllt klot. Utmed kanten står tre blå kartuscher med ramverk i rött, guld och blått samt följande inskrifter: a) (vänd mot väggen och därför oläslig; läsning enligt Inv 1830:) »Kyrkoherden Johan Lundh [not 28]». — b)

Jehovah med hebreiska bokstäver, därunder ett malteserkors. — c) »Anno 1755».

Ljudtakets undersida är ljusblå med en stor månguddig stjärna i mörkblått och guld, ur vars mitt en försilvrad duva med röd näbb och röda fötter hänger ned. Vid ljudtakets kant är fästade festonger i förgylld träskulptur.

På tornvinden förvaras den tillhörande dörren med ramverk och genombrutet krön. Framsidan är övermålad med ljusgrått i två nyanser, på baksidan är de ursprungliga färgerna (rött, blått, grått) synliga. Genom övermålningen skymtar rokokoornametik i relief. Dörren, som är vänsterhängd, indelas vertikalt med tre speglar, en högre i mitten, två låga på ömse sidor. Total höjd 260 cm.

Predikstolen är helt och hållet bekostad av församlingen (st prot, räk, vis prot). Enligt beställarens önskan skulle den efterlikna »Hospitals Prädikstolen i Calmar»⁴⁴ (st prot 1754). Korgen tillverkades under 9 veckor 1754 av mästern Nils Lindman (not 30), med inhysesmannen Måns Nilsson som hantlangare och med smide tillverkat av Per Sandberg (st prot, räk). 1755 gjordes »himmeln» av samma snickare. Hela predikstolen målades och förgylldes samma år av mästern Graubner (not 31) och hans gesäll. — Håkansson nr 77.

Duvan är ett arbete av And G Wadsten (Löt not 94) och skänkt till kyrkan 1792 av hemmansbrukaren Lars Michelsson i Laxeby som tack för frälsning ur sjönöd för honom och hans son Börje (inv).

Predikstolen stod först intill triumfbågens norra vederlag (fig 338), men vid kyrkans ombyggnad 1818 flyttades den in i nordöstra långhushörnet och fick en trappa genom muren från sakristian. Därvid blev den ursprungliga trappan och dörren obehövlige och användes först i en tornskrub, sedan som sakristiedörr. 1959 igenmurades trappan från sakristian och en ny trätrappa, den nuvarande, gjor-

des i stället, med ett enkelt räcke, målat i ljusgrått med förgyllda lister. Den ursprungliga predikstolsdörren förvaras nu på tornvinden (se ovan).

1835 blev predikstolen, liksom det mesta i kyrkan, målat av P M Lundberg (Löt not 104) i en sval färgskala av vitt eller pärlgrått med detaljer i ljusblått och guld (fig 369). På predikstolens ena spegel målades en kalk med en svävande oblat. — Predikstolen restaurerades 1959–1960 av konservator Sven Wahlgren, som bakom flera färglager fick fram den ursprungliga målningen.

Timglasat, som är fastskruvat vid predikstolen, består av fyra glas i ett mässingsställ, vars över- och undersidor är förenade genom mycket smala, vridna tenar, också av mässing. Den bärs upp av en vriden järnten. Total höjd 56 cm, mässingsbehållarens längd 26 cm. Anskaffat mellan 1733 och 1750 (inv). Reparerades bl a 1787 av Milatz (räk).

Bänkar, brudbänk, kyrktagningspall

1. Rester av en murad sittbänk (?), påträffade 1959 utmed södra långhusväggen, var troligen kyrkans äldsta sittplats.

2. Från senmedeltiden och tiden fram till 1700-talet finns inga rester kvar av de sittplatser, som utan tvivel har funnits i kyrkan.

3. Vid flera tillfällen under 1700-talet tillverkades nya bänkar eller reparerades gamla, dels nere i kyrkan, dels på läktaren (räk 1730, 1751, 1752, 1755, 1759, 1762). På tornvinden står en bänkskärm (synlig i fig 402), indelad med två speglar, upptill avslutad med en profilerad tandsnittslist, nedtill avsågad. 94 × 129 cm. Målad i marmorering i blått och grått och med speglarna dekorerade med elegant tecknade rocaille- och blomornament i friska färger, vitt, rött och blått. Målningen är sannolikt utförd 1756 av mästern Graubner, som då målade de främsta bänkarna i koret (räk), eller möjligen av And G Wadsten, som 1770 målade »på

Fig 383. Orgelfasad, byggd 1852 av S P och Nils Pettersson. Foto S Hallgren 1973.

Organ front, built in 1852 by S P and Nils Pettersson.

främste fribänken» samt på »stora Bänkarne inom Kyrkiodörren» (räk). — En annan rest av en bänk- eller annan inredning är en bräda med blå rocaillmålning, spikad som överliggare över den dörröppning, som leder in till tornrummet i andra tornvåningen. I tornets första våning står bl a en kyrkvärdsbänk, blågrå, med dörr i ena kortsidan och på framsidan tre endast i målning utförda speglar. I framskärmen fyra hål för ljushållare. Total längd 272 cm.

4. I första tornvåningen står också en blågrå bänk från 1818, med absolut rak rygg och en sittbräda endast 24 cm bred (jfr fig 369 f). Längd 161 cm, höjd 89 cm. Bredd, inklusive psalmboksbrädan 43 cm. Profilerad list upptill. Hål för bänkljusstake mitt på ryggstödet. I samband med den stora ombyggnaden av kyrkan 1818 gjordes en helt ny bänkinredning (vis prot 1838), varav denna bänk är en rest. 1820 gjordes en bänkdelening genom lott-

ning. Inte förrän 1834 beslöt man att göra bänkdörrar. En modell förevisades, efter vilken var och en fick göra sin dörr. Allt skulle vara färdigt till första advent sagda år. 1835 beslöt man att måla kyrkan, bl a bänkarna, ett arbete som anförtröddes åt P M Lundberg (Löt not 104). Därvid skulle »pelarna» bli blå med vita lister och dörrarna förses med nummer.

5. De nuvarande, slutna bänkar gjordes 1959 (fig 371 f). De målades i en ljus klarröd färg och försågs med bänkdynor, troligen de första på Öland.

Två brudbänkar är kända: 1. »En brud särla», omtalad 1750 (inv), ej bevarad. — Vid sockenstämman 1/5 1750 beslöt socknens män enhälligt, att avskaffa »det öfverdådiga fram och åter ridandet vid Brudfärder»⁴⁵, i Egby som i Köping, men med en reservation: »Dock at Klädåkarne här med ej menas».

2. Den ännu bevarade, i vändbänks-

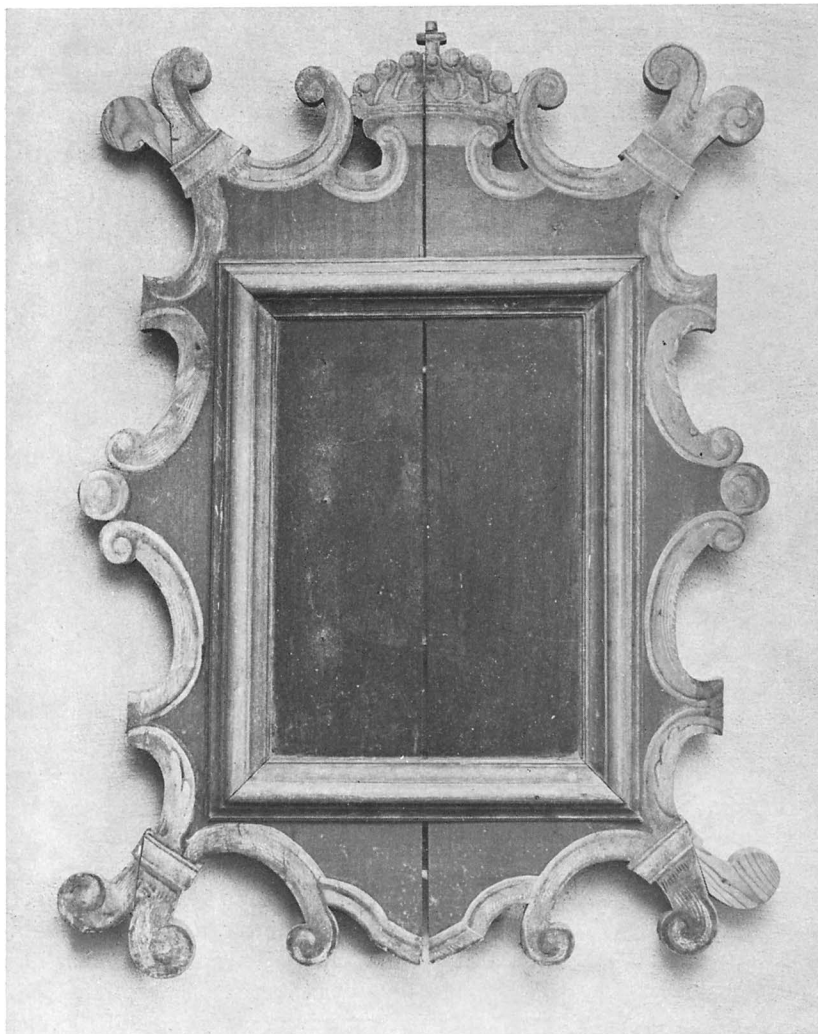

Fig 384. Nummertavla, anskaffad 1732. Foto S Hallgren 1973.

Hymnboard, acquired in 1732.

konstruktion (fig 382), tillverkad 1763 (räk), då Jon Olofsson i Ytterby fick 3 daler smt för »nya Brud Särilan». Till denna svarvade mästare Anders Frimodig »stolpar». Kallades 1816 »Brud-Sella eller Stol» (inv). Före 1959 målad brun och placerad i sakristian. Numera är den ljusgrå med mörkblått säte och samma färg på ryggens svarvade pinnar. Står sedan 1959 nedanför predikstolen, framför norra bänkkvarteret. Längd 178 cm, höjd 90 cm.

En kyrktagningspall av omålad furu med sluttande säte (synlig i fig 402),

kallad »pall till Kyrkogångshustrur», omtalas 1838 (inv). Längd 90 cm, höjd 107 cm, djup 44 cm.

Läktare, orgel

1. Kyrkans äldsta kända läktare, som var av okänd ålder, omtalas första gången 1734, då den målades: »Efter Församlingens öfverens komande är Kyrkans Läktare sampt en dehl på Norre Kyrkioväggen så wähl som widh Prädikstohlen en Zirat Målad av Målaren i Calmar Mäster Nils Örborg ...» (räk 1734). Den låg av allt att döma i långhusets västra del och

var mycket liten. Den hade en trappa utmed västra gaveln (fig 338).

1760 beslöt man, att föröka läktaren, så att den räckte fram till den stora pelaren mitt i långhuset, »emådan det i kyrkan är nog trångt om rum» samt att anskaffa virke för ändamålet (st prot). I stället nöjde man sig 1762 med att reparera de gamla läktarbänkarna samt att göra tre nya, ett arbete, som utfördes av inhysesmannen Måns Nilsson i Egby assisterad av klockaren Måns Lustig (räk).

»Som det allmänt klagades öfwer trängsel i kyrkan, besynnerligen på qwinssidan» (st prot), diskuterade man 1763 en utbyggnad av kyrkan mot norr i stället för att bygga om läktaren (st prot). Andra förslag att bereda fler sittplatser i kyrkan avhandlades 1771 (st prot), nämligen att »antingen framflytta den gl^a Läktaren intill pelaren, eller ock at göra en ny läktare utmed norra väggen», men först skulle man inhämta snickaren Nils Lindmans (not 30) råd om vilket alternativ som vore det bästa. Inte heller denna gång ledde diskussionerna till något resultat, lika litet som 1774, då man föredrog en utvidgning av kyrkan i stället för läktaren (st prot).

1783 var läktargolvet på kvinnfolkssidan, »så bristfälligt och otätt att spott och orenlighet nedfaller på folket, som under sitter» (st prot), men inte förrän 1785 reparerades golvet med näver, bräder och spik (st prot).

2. En ny läktare, den nuvarande (fig 372), byggdes 1818 (vis prot 1838). Det är ovisst, om den innehåller delar från den äldre läktaren. Bröstningen markeras upptill och nedtill av kraftigt profilerade lister och skjuter fram i mitten i en halv-cirkel. Ursprungligen sträckte sig hela läktaren mellan långhusets sidovägar och golvet sluttade starkt mot öster, men 1959 ändrades läktaren (fig 343, 372), så att dess främre del står fritt i rummet och golvet överallt

Fig 385. Dopfont av gotländsk sandsten. 1170–1180-talet. Står nära Sighraf och den anonyme Bestiarius. Foto S Hallgren 1973. — Dopfontens fot omhuggen i samband med att funten (upp och nedvänd) användes som sockel under en solvisare 1818–1905.

Font, Gotland sandstone, 1170's to 80's. Closely related to Sighraf and the anonymous Bestiarius. The base of the font re-carved when the font was used (upside down) as the base of a sundial from 1818–1905.

Fig 386. Jesu födelse. Detalj av fig 385. Foto S Hallgren 1973.

The Birth of Christ. Detail from figure 385.

Fig 387. Jesusbarnet i krubban, omgivet av oxen och åsnan. Detalj av fig 385. Foto S Hallgren 1973.

The Child Jesus in the manger, with an ox and an ass. Detail from figure 385.

är vågrätt, sedan man sänkt det (baktill 78 cm, fram 30 cm). Läktaren vilar på fyra (före 1959 sex) träpelare med kannelerade skaft och förgyllda, joniska kapital.

Bröstningen är sedan 1959 målad i ljusgrått med detaljer i ljusblått, vitt och guld, undersidan är ljusblå.

Läktaren, liksom kyrkan i övrigt, stod omålad från 1818 och ända till

1835, då P M Lundberg (Löt not 104) målade kyrkan. Enligt församlingens önskan (e st prot 1835) skulle läktaren bli pärlfärgad med blomster-rankor, pelarna marmorerade och panelen under läktaren strykas med vit limfärg.

Före 1959 var läktaren målad i vitt, grått och blått och genom målning indelad i fem speglar, som hade

ornament i hörnen samt mitt på den utskjutande delen en stor lyra, omgiven av palmkvistar (fig 370).

Som redan är nämnt, är dörren mellan läktaren och tornet gammal (fig 359), troligen övertagen från det medeltida vapenhuset, som revs 1818.

Ingen medeltida orgel är känd. Inte förrän 1852 anskaffade kyrkan en begagnad hemorgel. Såväl verket som fasaden byggdes om av S P och Nils Pettersson.⁴⁶ Verket hade ursprungligen 7 stämmor. Det byggdes om 1877 av C Elfström.⁴⁷ 1882 beslöt man, att »Hr Direktör Johansson» skulle renovera orgeln (st prot). Verket restaurerades också 1959, av Nordfors & Co, Lidköping, och har även nu 7 stämmor.⁴⁸

Fasaden (fig 372, 383), som ej har ljudande pipor, bildar en rektangel, som domineras av en kraftigt utskjutande list upptill, krönt av en halv, strålände sol omgiven av ett par små spiror. Fasadpiporna var ursprungligen ordnade i sju grupper, mittfältet i nedre raden består av ett mörkblått, rundbågigt fält krönt av en förgylld kerub (fig 370). 1959 öppnades fasaden nedtill i ytterligare tre grupper (fig 383). — Fasaden är numera målad i ljusgrått och blått med förgyllda detaljer.

Nummertavlor

1. Nummertavla (fig 384), anskaffad 1732 (räk), består av plana bräder, som är sammanfogade vid varandra. Ytterkonturen är utsågad i ett slags broskornamentik, krönt av en sluten krona. Genom naturalistisk målning i flera bruna toner, samt blått, grönt och rött, ser ornamentiken plastisk ut. På framsidan är en rektangulär, profilerad ram fästad. Ytermått: 94 × 70 cm. I sakristian. (En snarlik nummertavla, tillverkad 1730, hänger i Gärdslösa kyrka.⁴⁹) Till denna nummertavla skänkte kapten Milbergh (not 32) »Siffren» (st prot och inv 1743).

2–3. Ett par, med de förgyllda profilerade ramarna krönte av en halv

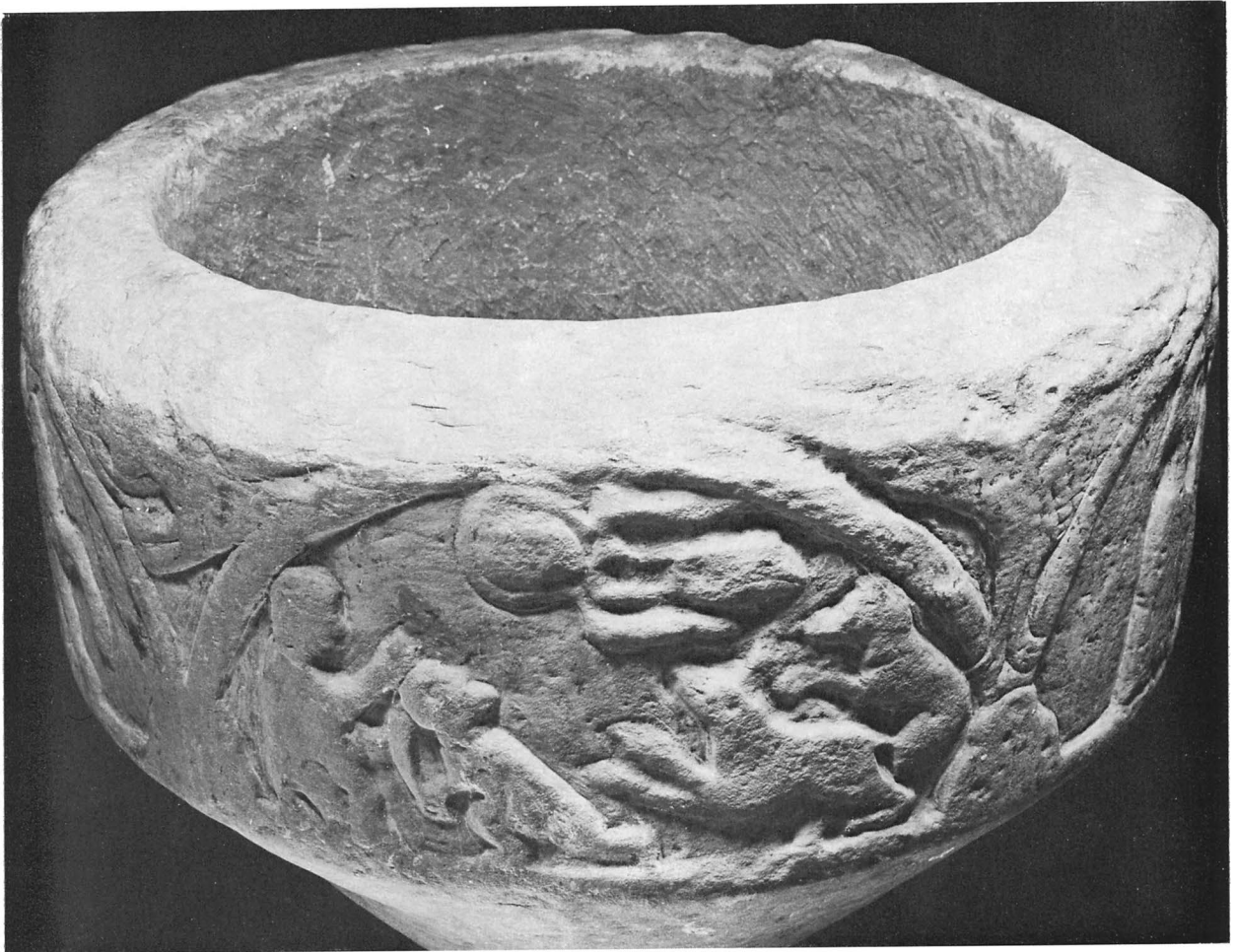

Fig 388. Bebådelsen för herdarna. Detalj av fig 385. Foto S Hallgren 1973.

Good Tidings to the shepherds. Detail from figure 385.

sol. Anskaffade efter 1838. Höjd 105 cm. Den ena är nu uppsatt på en träfot och tavlan innanför ramen är svängbar (fig 371). På ramen är nu fästa ett par ljusarmar i 1800-talsrokoko. Den andra tavlan, som inte används längre, förvaras i ett skåp i sakristian.

Dopredskap

Dopfund (fig 385 ff) av ljusgrå, gotländsk sandsten (not 39), bestående av cuppa och mellanstycke (skaft). Nuvarande höjd 101 cm, diameter 77 cm. Cuppans uttömningshål är delvis igentäppt. Skaftet har upptill en halvsfärisk fördjupning, men inte något uttömningshål (fig 393). Cup-

pans undersida har inte någon motsvarighet till skaftets fördjupning. Basen, som inte är bevarad, har enligt Oscar Reutersvärd⁵⁰ antagligen varit av attisk typ. — Kalmar utstakat nr 14.

Beskrivningen av funten återges här efter William Andersons och Johnny Roosvals originalmanuskript (SvK arkiv): »Cuppans liv smyckas med fem scener i relief under rundbågiga arkader: 1) Födelsen med Josef, som står vid Marias sängfot och räcker henne en styrkedryck (fig 386). — 2) Krubban med oxen och åsnan, en fint avvägd, livfull, symmetrisk komposition (fig 387). Djuren stå i profil bakom krubban med framkropparna

vända mot denna. De höja frambenen och böja huvudena helt bakåt för att betrakta barnet. — 3) Ängels bebådelse för herdarna, en teckning full av stark rörelse (fig 388). Ängeln skjuter fram som en projektil, den ena herden böjer sig förfärad, men blickar samtidigt bakåt. Den andra herden höjer handen som till välkomst mot uppenbarelsen, de två djuren dansa på bakbenen sträckande framben och nos mot ängeln. — 4) Två samt 5) en av de vise männen, vilka överlämna skänker till den som vuxen konung tronande Kristus (fig 389 f).»

»I svicklarna mellan arkaderna ses en behornad djurmask, ett djur galop-

Fig 389–390. Konungarnas tillbedjan. Kristus i ensamt majestät mottager en ring. I bakgrunden Betlehem i form av en kyrka. Detalj av fig 385. Foto S Hallgren 1973.

The Adoration of the Magi. Christ in solitary majesty receiving a ring. In the background is Bethlehem in the form of a church. Detail from figure 385.

Fig 391–392. Lejon från fontens fot. Detaljer av fig 385. Foto S Hallgren 1973.

Lion on the base of the font. Details from figure 385.

perar fram samt diverse enkla ornament (fig 385 ff).»

»På foten utskjutande odjurshuvuden, som sträcka sig uppåt (fig 385, 391 f), en av dem biter över något föremål, troligen en människa, symboliserande själen i djävulens våld. Alla skadade och hela foten egendomligt avsmalnande nedåt.»

»Detta märkliga konstverk kan sammanställas med den gotländske stenhuggeraren Sighrafs tidigare arbeten och med Bestiarius' äldre verk och dateras härmed till 1170–80-talen.»

Oscar Reutersvärd (not 50) uppfattar de utskjutande djurhuvudena som »teologiskt goda lejonhuvuden, som troligen bl a hållit ormar i

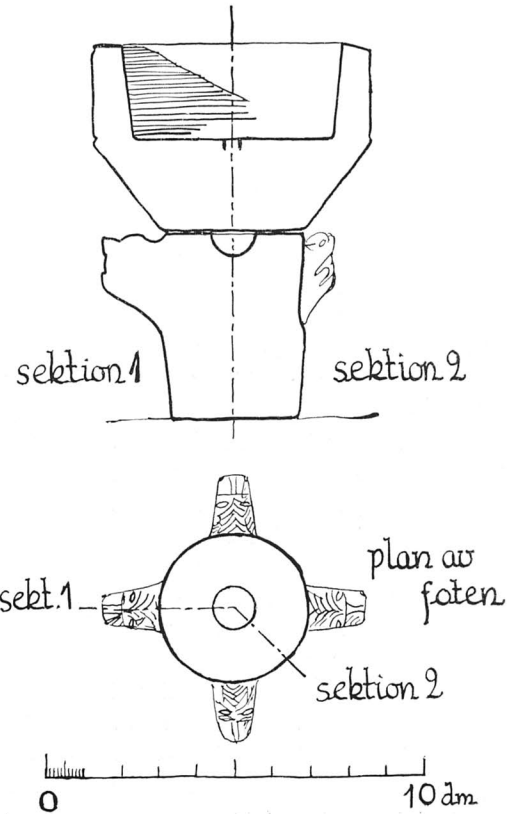

Fig 393. Uppmätning av dopfunten i fig 385 ff. Skala 1:20.
S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl R Boström 1974.

Scale drawing of the font in figure 385. Scale 1:20.

Fig 394. Dopskål av tenn, tillverkad på 1830-talet av I P Fagerström, Kalmar. Foto S Hallgren 1973.

Pewter baptismal bowl, made in the 1830's by I P Fagerström, Kalmar.

Fig 395. Nattvardskalk och paten av helförgyllt silver, tillverkad 1725 av Hans Andersson Wiggman. Foto S Hallgren 1973.

Silver-gilt chalice and paten, made in 1725 by Hans Andersson Wiggman.

käftarna (senare borthuggna). Djuren i käftarna symboliserar det onda, som straffas.»

Relieferna är starkt nötta. 1825 stod dopfunten ute på kyrkogården (Ahlqvist 2: 1, s 176), sannolikt sedan 1818. Enligt en teckning av H A R Sidén (Löt not 110) i ATA, utförd 1873, då funten fortfarande stod på kyrkogården, hade den foten upp och nedvänd samt tjänade som sockel för en solvisare (Löt not 27). Det var därför, som skaffets nederdel hade blivit så vanställande behuggen.

På 1870-talet diskuterade kyrkostämman funtens eventuella inflyttning i kyrkan, av allt att döma på initiativ av den då nyligen visiterande biskopen, »att Dopfunten skulle putsas och sedan insättas i kyrkan» (st prot 27/5 1886). Stämman ansåg emellertid »denna simpla dopfunt icke kunna blifva någon prydnad för kyrkan och gaf samma nekande svar, som på kyrkostämman den 11 Oktober 1876».

Dopfuntens flyttning behandlades också 1897 och 1899, vid sistnämnda tillfälle »uttalades den åsigten, att ifrågavarande reparation och putsning af nämnda Dopfunt blefve alltför dyrbart, hvarför stämman icke ville bifalla denna begäran» (st prot). I oktober 1905 flyttade man äntligen in funten och försåg den med ett dopfat (nr 4 nedan). Funten stod först nedanför predikstolen, nu på korets södra sida. Det förefaller emellertid inte, som om funten under de första decennierna, sedan den flyttats tillbaka till kyrkan, hade använts. 1921 heter det, att »Barndopen förrättas inom sex veckor efter barnets födelse, vanligen, enligt urgammal häfd, i hemmet, någon gång i prästgården; nästan aldrig i Kyrkan» (vis prot).

Dopfat och dopskålar: 1. Ett »funtkar», sannolikt av mässing eller brons, är upptaget i PB vis i slutet av 1500-talet. Ej bevarat. — 2. Dopskål av tenn, skänkt till kyrkan 1750 av kyrkoherde Johan Lundh (not 28), som installerades samma år. Ej be-

Fig 396. Ljuskröna av mässing, enligt inskrift skänkt 1740 av Erich Milbergh och Margareta Enhörning. Sannolikt tillverkad i Karlskrona av Israel Zerl (jfr fig 397). Foto S Hallgren 1973.

Brass chandelier, according to an inscription donated in 1740 by Erich Milbergh and Margareta Enhörning. Probably made in Karlskrona by Israel Zerl (cf fig 397).

varad. — 3. Dopskål av tenn, rund, på utsidan godronnering, formad genom frecklade konturer. Handtagen bortbrutna, även i övrigt är skålen skadad. I botten är endast årsbokstaven U (fraktur = 1778) synlig. Diameter 21 cm, höjd 10 cm. Kallas »stor skål» 1788 (inv). I inv 1791 felaktigt (troligen genom skrivfel) rubricerad som trä. Användes som mullåda vid jordfästningar.

4. »Ett Koppar Bäckén — tillkommen och skänkt 1805» (tilllägg i inv 1788), möjligen identisk med »En gl. Kittel om $\frac{1}{2}$ T^s rymd», 1830 och 1838 upptagen under rubriken »Koppar» (inv). Kanske ingår däri det dopfat, som nu ligger i dopfunten, av driven, på framsidan förtent koppar, diameter 69 cm. Anskaffat enligt beslut 18/10 1905.

5. Av fyrstämplat tenn, av kallskålstyp, låg och rund med låg fot och

S-formade handtag (fig 394). Enligt stämplar tillverkad av I P Fagerström,⁵¹ Kalmar. Kallades ny 1838 (inv), till skillnad från nr 3, som i samma inv kallas gammal. Diameter (utan handtag) 22 cm.

En dopkanna av tenn skänktes enligt inskrift till kyrkan första söndagen i advent 1959 av SLKF:s Köping-Egbyavdelning. Höjd 21 sm.

Vigvattenskar eller piscina

»Ett stenbäckén», troligen ett vigvattenskar eller piscina, är upptaget i inv 1838. Ej bevarat.

Nattvardskärl, brudkronor

1566 ägde kyrkan följande silverföremål:

»1 kalk och disk — 29 lodh»⁵²

Följande nattvardskärl var i kyrkans ägo 1590 (PB vis): »Kalck Medh all tilbehör — 1 ste:

Fig 397. Ljuskröna av mässing tillverkad i Karlskrona av Israel Zerl och inköpt 1748. Foto S Hallgren 1973.

Brass chandelier, made in Karlskrona by Israel Zerl and purchased in 1748.

— — —
Then Flasker — 1 ste».

Det är samma kalk och paten, som också förekommer i senare inv, bl a 1652 (?): »Stoor Kalk med Pathen.» De »utökades» 1724 av guldsmeden Hans Andersson Wiggman (Löt not 120 a) med 12 lod silver samt förgylldes (räk 1725). Han har också stämplat dem. Med kännedom om vad som var brukligt i äldre tider, är det oklart, om »utökat» endast betyder en förstoring, eller om Wiggman har tagit den gamla kalken och patenen i utbyte mot en ny kalk och paten med samma vikt. Kyrkans nuvarande, av Wiggman stämplade nattvardstyg (fig 395) består av en kalk av helförgylld silver. Skålen har en svagt utsvängd kant. På skaftet sitter en tillplattad nod med godronnering i drivet arbete. Den höga foten är också godronnerad och har ett ingraverat krucifix,

däröver IN/RI. På fotens undersida är årtalet 1724 ingraverat, samt (på den utvikta kantens undersida) »Ågby Kiörckio Kalck». Höjd 21,5 cm. — Patenen, som också är av helförgyllt silver, har på brättet ett ringkors ingraverat. På brättets baksida dels Wiggmans stämplars, dels vikten, $6\frac{1}{2}$ lod, i gravyr. Diameter 13,5 cm.

Nattvardstyget vägdes 1736 av Wiggman i Köpings prästgård, enligt ett intyg (Köping C: 2, s 169), med anledning av biskopens befallning och på uppdrag av kyrkoherde Segrelius.⁵³ De vägde tillsammans 35 lod, dvs 462 gram.

Oblataskar: 1. Av förtent järnbleck, anskaffad efter 1838. Oval, på tre fötter. Längd 12,5 cm. — 2. Av nysilver, oval, på kulfötter, med kupigt lock, krönt av ett kors. Enligt graverad inskrift anskaffad 1904. — 3. Av silver, inuti förgylld, cylindrisk, med svagt kupigt lock, krönt av ett kors och stående på tre cylindriska fötter. Enligt inskrift skänkt 1967 av Kyrklig Ungdom i Egby.

Vinkanner och flaskor: 1. Av tenn, upptagen i PB vis (se ovan). Ej bevarad. — 2. Av tenn, inköpt 1790 (räk), »en winkanna af Ten att brukas vid Communion». Ej bevarad, troligen lämnades tennet till följande vinkanna. — 3. Av tenn, päronformad, med kupigt lock och en kula på lockgreppet. Enligt stämplars tillverkad av Gunnar Svensson, Kalmar och inköpt 1955. Höjd 20 cm.

En liten sockenbudsflaska av glas, upptagen i inv 1788 och inv 1791 finns ej längre kvar.

Brudkrona av förgyllt silver med fem genombrutna spetsar med röda stenar. Från den övre, smala kronringen nedhänger trekantiga, infattade stenar. Även i den nedre genombrutna kronringen är ljusblå stenar infattade. Övre diameter 10 cm. Enligt stämplars tillverkad 1959 av G Svensson i Kalmar och enligt graverad inskrift skänkt till Egby kyrka 1961 av kantor E Meurling och församlingens kyrkliga ungdom. —

I vis prot 1816 är det antecknat, att Egby kyrka saknade brudkrona.

Rökelsekar

»Eldkar — 1» är omtalat 1590. Ej bevarat.

Ljusredskap

I slutet av 1500-talet ägde kyrkan följande ljusredskap:

»Liussa staker aff kopper — 2 ste Thennstaka» (PB vis).

Troligen har de lämnats i utbyte mot nyare ljusredskap. »Kopparstakarna» kan ha smälts ned vid klockgjutningen 1632.

Ljuskronor av mässing:

1. För tolv ljus i två kransar (fig 396). Den rikt profilerade mittstammen avslutas nedtill av en stor kula med en liten pinjekotte nedtill. S-formade ljusarmar med musselformade droppskålar och raka ljushållare, förgrenade prydnadsarmar samt tämligen flata reflexblommor. Punsad inskrift med kursivstil: »Denna Liuskrona Ähr För Äradt Till Egby Kiörckia år 1740 Af Wälborne Herr Capit:n Erich Milbergh (not 32) och Fru Margareta Enhörning till Öij.» Den nära överensstämmelsen med ljuskrona nr 2 stöder antagandet, att de tillverkats av samma mässingslagare. Höjd 95 cm. Hänger i koret. — Håkansson nr 76.

2. För sex ljus i en krans (fig 397), eljest mycket lik nr 1. Inskrift med punsade, kursiva bokstäver: »Thenna Ljuse Crona Är Kjöpt 1748 För Egby Kjörcas Och Församlingens Medel Med 30 Daler S:mynt». Höjd 76 cm. Tillverkad av Israel Zerl i Karlskrona.

3-4. Ett par lika, för fem ljus, moderna pastischer från omkring 1970. Intill mittstammen mignonlampor. Höjd ca 50 cm. På läktaren.

5. För fem ljus, S-formade ljusarmar. Modern pastisch, inköpt 1959. Höjd ca 30 cm. I sakristian (fig 373).

Ljuskronor med svarvad mittstam av trä och ljusarmar av smidesjärn:

1. För tio ljus (inv 1743, 1750), till vilken betalades arbetslön 1736 för en »kiedia» (räk). Ej bevarad. — 2-3. Ett par lika, för sex ljus, runda droppskålar. Guldbronserade. Höjd 52 cm. 1838 hängde en av dem under och den andra över läktaren (inv). Nu i tornet.

Ljusstakar av »kopper» och mässing: 1-2. »Aff kopper», upptagna i PB vis (se ovan). Ej bevarade. — 3-4. För två ljus (fig 398). Genombruten, kedjeformad mittstam gjuten i samma stycke som ljusarmarna, och hög, kupig fot. Höjd 28 resp 30 cm. Nr 1, med enkel, punsad ornering, akantus och frukter, inköptes 1781 (räk). Den andra, utan ornering, inköptes enligt beslut 1836 (st prot), enligt vilket en ljusstake med 2 pipor skulle anskaffas till altaret. — 5-6. Ett par, för tre ljus med den genombrutna mittstammen gjuten i samma stycke som ljusarmarna. Höjd 32,5 cm. Stod på läktaren 1924 (fig 370). — 7. För tre ljus, mittstammen uppbyggd av en rad kulor. S-formade ljusarmar. Inköpt 1923. Höjd 37,5 cm.

Ljusstakar av tenn: 1. Upptagen i PB vis (se ovan). Ej bevarad. — 2-3. För ett ljus (fig 399). Runt, kanellerat skaft med kvadratisk droppskål och hög, kvadratisk, profilerad fot. Otydliga stämplars, en rosstämpel skymtar. Höjd 25 cm. Renoverade 1959. Båda stakarna har samma inskrift: ERICH MILBERGH [not 32] MARGARETA ENHÖRNING A:O 1733. — Håkansson nr 75. — 4-5. Ett par moderna.

En ljusstake av järn på predikstolen, upptagen i inv 1743 och 1750 är inte längre bevarad.

Väggplåtar av driven mässing: 1-4. För två ljus. Med ovala ryggplåtar och solfjäderformade reflexplåtar, runda droppskålar. Blommor och frukter i drivet arbete. Höjd 46 cm. Elektrifierade. Anskaffade mellan 1838 och 1877 (inv). — 5-13. För två ljus. Åttkantiga ryggplåtar och runda reflexplåtar. Blommor och frukter i

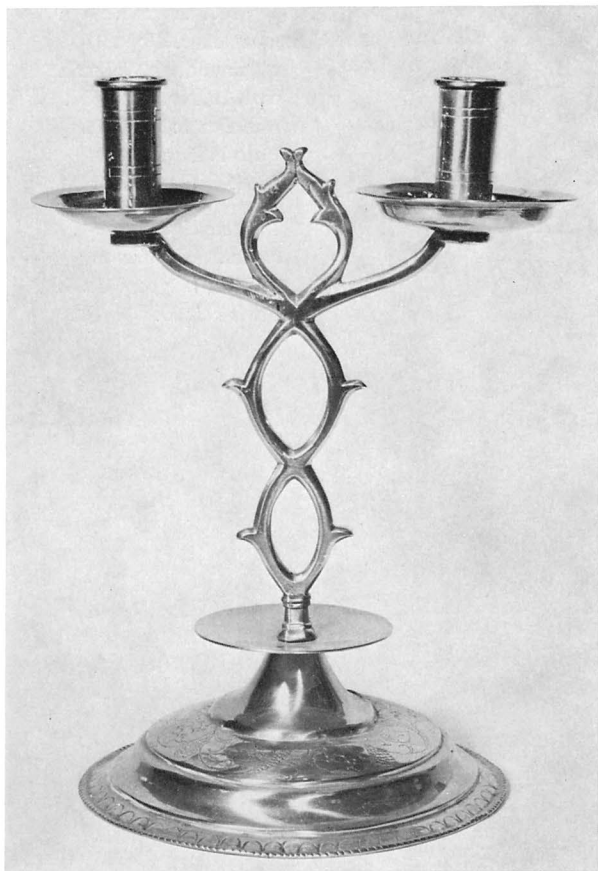

Fig 398. Ljusstake av driven mässing, inköpt 1781. Foto S Hallgren.

Chased brass candlestick, purchased in 1781.

drivet arbete, ett hjärta och en rundel i reflexplåtarna. Anskaffade på 1900-talet, kanske 1933. Höjd 71 cm. Elektrifierade.

Ljusarmar för två ljus, av driven och punsad mässing, på predikstolen (synliga i fig 379). S-formade armar, utgående från en likaledes S-formad huvudarm, som mellan ljusarmarna orneras av ett uppåtstående blad. Ljuspiporna är punsade, nästan i repform, droppskålarna runda. Ljusarmarna går att haka av. Bredd mellan armarna 43 resp 44 cm. Den ena anskaffades före 1788 (inv), den andra enligt ett beslut 1836 att anskaffa en arm med två pipor till predikstolen »med den dervarande lika förfärdigad» (st prot).

Bänkljusstakar: Fyra stycken ljuspipor av järn anskaffades 1750 att bruka på läktaren. En av dem är bevarad, längd 13 cm. I tornet. Där förvaras också bänkljusstakar av gråmålat, svarvat trä. 1800-talet.

Textilier

I slutet av 1500-talet ägde Egby kyrka en förhållandevis stor samling textilier:

»Messehacklar — 2 ste
 Messeserker — 2 ste
 Huuffuudh linner — 2 ste
 Altaraduck — 1 ste
 Altherkläde 1
 Handklädhe — 4 ste
 Röcklin — 1 ste
 Örnagått — 3 ste»⁵⁴
 (PB vis).

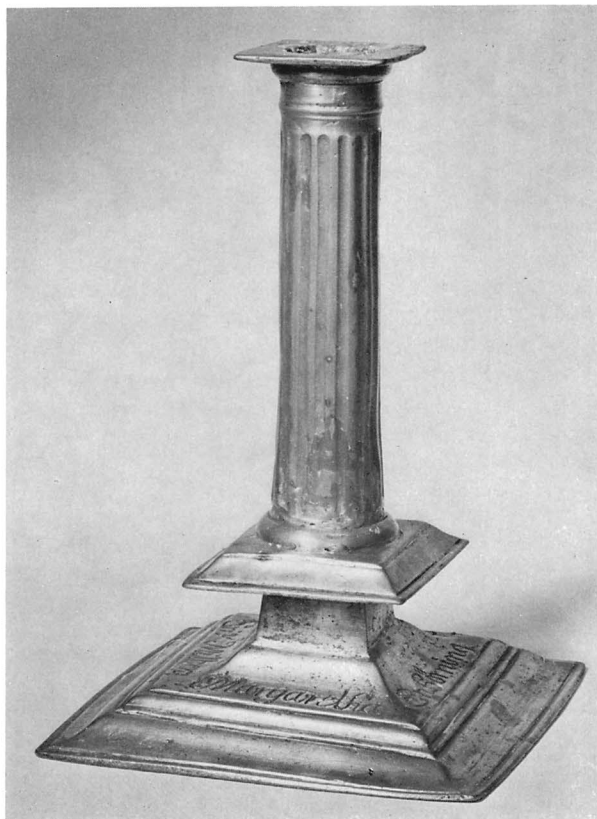

Fig 399. Ljusstake av tenn, den ena av ett par, enligt inskrift skänkt av Erich Milbergh och Margareta Enhörning 1733. Foto S Hallgren 1973.

Pewter candlestick, one of a pair donated, according to an inscription, by Erich Milbergh and Margareta Enhörning in 1733.

I senare arkivalier kan man få närmare upplysningar om deras vidare öden, trots att ingenting återstår i dag. Av förrådet i slutet av 1500-talet återstod vid inv 1652 (?) »Mässhakel af brunt atlask — 1 st, Mässhärlk halfslitin — 1 st, Altar kläde af Prälfacht — 1 st, Handkläder — 2 st». — Ordförklaringar se Långlöt not 100, Löt not 97 samt Egby not 54.

Altarbrun av vit guldbrokad med applikationsbroderier, komponerat och utfört av Södra Sveriges Kyrkliga Textil, Sigrid Birgitta Synnergren 1958. Skänkt 1959 av syskonen Anna och Albert Jansson, USA.

Antependier (altarkläden): 1. Det ovan i PB vis upptagna, sannolikt detsamma som i inv (?) 1652 kallas »Altar kläde af Prälfacht». Ej be-

Fig. 402. Interiör mot sydöst av tornets andra våning med en del äldre inventarier (bänkskärm, kyrktagningspall, kista, likbårar, spadar mm). Foto S Hallgren 1973.

Interior of second storey of the tower, looking SE, with old objects (bench front, churching bench, chest, biers, spades, etc).

»Ett rosigt kalktäck» (inv 1838). »Ett rosigt Hand kläde» (inv 1830 och 1838). Ej bevarat. — 3. 1772 anskafades ett nytt kalkkläde (räk). Ej bevarat. — 4. »En kalkduk tillkom-

men 1805» (tillägg i inv 1788), troligen den ännu bevarade av svart sammet, kantad med silverspets och med applikationsbroderier av silver: i hörnen Jehova-sol, brinnande hjärta,

kalk och ankare; i mitten ett latinskt kors med vinrankor inom törnekran. Vågig kant. Innanför spetsen är kvistar och stjärnor med paljetter broderade. Fodrad med svart läfft,

50 × 50 cm. — 5–8. Av linnedamast i fyra olika färger, vit, röd, grön och violett, lika varandra, kantade med naturfärgade linneband med inslag av guld och silvertråd. Skänkta 1959 av Essy och Tage Berggren.

Kyrkan äger fyra stolor i färgerna rött, grönt, vitt och violett (jfr kalkdukarna nr 5–8), sannolikt från 1959.

Mässhakar: 1. Omnämnd i slutet av 1500-talet (PB vis, jfr ovan). Försvunnen före 1652 (?). — 2. Omnämnd i slutet av 1500-talet (PB vis, jfr ovan). Den beskrivs i inv 1652 (?), som »Mässehake af brunt atlask» och i inv 1750 som »En gammal Mässehake af brunt siden tyg med Kors på ryggen af Silfverspitzar». Enligt beslut 1757 (st prot) såldes den 1759 på auktion till kyrkoherde Lundh (not 28), för 28 öre smt (st prot). — 3. »En kostelig Mässehake» skänktes till kyrkan 1751 1/1 av kapten Milbergh och hans hustru (not 32). Den var »... af rödt Siden Moair, med ett nästan twärhands bredt Kors på ryggen af hwita Silfwer Galloner, som räcker både armholen emällan och ifrån nacken ned till ändan. Framman till är lika gallon. Framman på stå desse Bookstäfver: E:M:B: M:E:H: och bakpå står åratalet 1751» (tillägg i inv 1750). Materialet kallades 1752 »rödt atlask» (inv), »Moire med Kors af ägta Guldspetsar» (inv 1788), medan inv 1791 betecknar korset som av »oägta guld». Så sent som 1838 (inv) var den ännu kyrkans enda mässhake. Ej bevarad. — 4. Av svart sammet med kors av knypplade silverspetsar och paljetter, Jehovasol på ryggen, tofsar och snören av silver. Foder av svart lärft. Anskaffad efter 1838. Mycket lik en mässhake i Löts kyrka (se ovan), som tillverkades 1850 av »Fru Pastorskan Jaensson i Ljungby». — 5. Av vit, italiensk siden-damast, utförd av Södra Sveriges Kyrkliga Textil och skänkt 1952. — 6. Av violett ylle, komponerad av ALOK (= Anna-Lisa Odelqvist-Kruse) och tillverkad av Libraria 1962. — 7. Av röd linnedamast, komponerad

av A-L OK (= Anna-Lisa Odelqvist-Kruse) och tillverkad av Libraria 1962. — 8. Av grönt ylle, komponerad av KP (= Kerstin Persson) och tillverkad av Agda Österberg, Varnhem 1970.

År 1752 lämnade Egby församling ett bidrag till »den nya Chorkåpa, hvaraf Högw. Biskopen i Calmar, Herr Magnus Beronius wid deras Kongl. Majestäters Kröning sig be-kienat» (räk).

Mässkjortor (ej bevarade): 1. Omnämnd i slutet av 1500-talet (se ovan). Försvunnen före 1652 (?). — 2. Omnämnd i slutet av 1500-talet (PB vis, se ovan). Beskrivs som »Mässesärk halfslitin» (inv 1652?). Troligen densamma som omtalas i inv 1743 och 1750: »En Mässeskiorta af slissing», vilken såldes på auktion 1759 till kyrkvärden Jon Pärsson i Sandby för 3 daler 25 öre smt (st prot). — 3. Skänktes 1751 till kyrkan av kapten Milbergh och hans hustru, samtidigt med mässhake nr 3 ovan, »af Hollandz Lärft, hvarpå står desse Bookstäfwer och åretahl: E: M: B: M: E: H: 1751» (tillägg till inv 1750). 1830 hade kyrkan en enda mässkjorta, men om det var den av herrskapet på Öij skänkta eller en senare anskaffad, går ej att avgöra.

Prästkappor: 1. Anskaffad enligt beslut 1735 (st prot): »dito Rask der-till och silke» (st prot 1735) kallas »En kappa af Camelott, förfallen» (inv 1788). Ej bevarad. — 2. »Dito En ny» (inv 1788). Den enda, som är upptagen i inv 1791: »En kappa af Camlott.»

1815 (inv): »En ny och en gammal Kappa.»

1830 (inv): »En Prest kappa», den enda som nämns detta år.

Handkläden: 1–4. Omnämnda i slutet av 1500-talet (PB vis, se ovan). Två av dem återstod 1652 (?) vid inv 1652 (?).

Handdukar (ej bevarade): 1. »En gammal hwitrandig Handduk», upptagen i inv 1743 och 1750. — 2. »En ny Handduk af lärft om 3 alnar längd,

med hwita spetzar omkring», förärad av kyrkoherde Johan Lundh (not 28), inv 1750). Upptagen i inv 1788, 1791 och 1830.

Diskkläden: 1. »1 diskduk» (inv 1743), enligt inv 1750 »af lärft». Ej bevarat. — 2. »Ett rödt disk kläde af walmar, skänkt af framledne Com-minister Foenanders enka Madame Engel Maria Hammar 1764» (vis prot 1774). Upptogs bland »utsletne saker» 1788 (vis prot). Det var enligt inv 1788 »odugeligt, 10 aln långt och 5 qwarter bredt». Det är även upptaget i inv 1815 och 1838, där det fortfarande betecknas som odugligt. Ej bevarat.

Bokdynor: 1–3. »Örnagått — 3 ste» upptagna i slutet av 1500-talet (PB vis, se ovan). Sannolikt var en av dem kvar i mitten av 1700-talet, »1 liten dyna på altaret af Bolsterwahr» (inv 1743 och 1750). Ingen av dem är bevarad. — 4. »En blå dyna af Damast med guldgalonier omkring att lägga under Böckerne på Altaret, skänkt af Herr Capitein Millberg» (inv 1759). Den beskrivs 1791 som »En gl. Bok Pulpet på Altaret af blå sidenduk odugelig med silfwer Spetzar» (inv). Ej bevarad. — 5. »1 pall på Altaret skänkt 1805» (tillägg i inv 1788), kallad »En pulpet på altaret» 1838 (inv). Ej bevarad.

Predikstolskläden: 1. Röd silkes-sammet med guldfrens och applicerat ringkors i guldbroderi, foder av röd lärft. Tillverkat 1933 av Diakoniss-anstaltens Paramentavdelning, Ersta, och skänkt av Kyrkliga ungdomskretsen — 2. Vitt ylle, tillverkat av Södra Kalmar Läns Hemslöjd 1964. — 3. Grönt ylle med guldbroderier, grönt linnefoder. Modernt. — 4. Violett ylle med guldbroderier, lik nr 3. Violett linnefoder. Modernt.

Ett bärtäcke omtalas 1830 (inv).

Mattor: Kormatta av ylle som tar upp kyrkorummets färger (blått, rött, brunt, gult och vitt). Komponerad av Ann-Mari Hoke och vävd 1959 av Södra Kalmar Läns Hemslöjd. 288 × 257 cm. — Mattan i sakristian,

i grått, blått och brunt ylle, anskaffades också 1959.

Gravminnen

Vid den stora ombyggnaden 1818 flyttades två medeltida gravstenar ut ur kyrkan. De avritades »noga» omkring 1820 av Johan Wallman (not 8; fig 400), som beskriver dem som »väl bibehållna» och även anger färgen, »rödagtiga». Därav kan man sluta sig till materialet, röd kalksten. Inskrifterna var även kända av Ahlqvist (2: 1, s 176).

1. (Fig 400). Trapetsformad, med följande inskrift i majuskler:

HIC : JACET : DOMINUS : FARMANNUS :⁵⁵
(= Här vilar Herr Farmannus). 1200-talet (not 6). Ungefärlig längd enligt Ahlqvist 3 alnar (180 cm), bredden upptill 1½ aln (90 cm), nedtill ¾ aln (45 cm; Saml III, s 51). — Håkansson nr 73. Gardell nr 95.

2. (Fig 400). Rektangulär. Av den till största delen utplånade inskriften i majuskler kunde Wallman läsa:

H... THRONDO : ET : UXSOR (!) : I.E. GIGERD»

(= Här vilar Throndo och hans hustru Ingegerd). — 1200-talets senare del eller 1300-talets förra hälft (not 6). Ungefärliga mått enligt Ahlqvist: längd 3½ alnar (210 cm), övre och nedre bredd 1⅝ aln (97 cm; Saml III, s 51). Bokstäverna var enligt samma källa 1½ tum höga (= 38 mm). — Håkansson nr 73 A. Gardell nr 94 (not 55).

3. En liten barngrav påträffades 1959 intill den medeltida triumfbågens södra vederlag, omedelbart under det medeltida golvet. Inga spår av svepning eller kista fanns kvar, endast det lilla skelettet.

Den »liksten», som 1749 låg under predikstolen och då kastades ut, beskrivs ovan under Kyrkogården, gravsten nr 1. Där behandlas också övriga gravstenar.

Taylor

Fem stycken inramade Hedengravstaylor⁵⁶ som alla var i behåll 1750,

1788 och 1791 (inv), försvann före 1838.

»Tvenne Taflor med Gustaf III:s Tal till R. ständer 1771, 1772» (inv 1788, 1791) är ej heller bevarade. En av dem återstod 1838 (inv).

Kollektredskap

Håvar: 1. »En ny skön Håf med Silfwer Klocka», (inv 1750), första gången omtalad 1747, då man beslöt att införa håvgång, (st prot), skänktes samma år till kyrkan av Kapten Erik Milbergh (not 32). Redan 1788 kallas den gammal (inv), likaså 1838, där- efter försvunnen. — 2. »1 Håf med dess tillbehör» anskaffades 1797 (räk). Ej bevarad. — 3. Av röd sammet med schattérsöm i grått och gult silke samt guldtråd. Längd 189 cm. Skänkt 1945 av pojk- och flickgruppen.

Kollekttallrikar: 1. »En Teen Tallrik», omnämnd 1788 (inv) är ej längre bevarad. — 2. Av tenn, diameter 15,5 cm, är enligt stämplrar tillverkad 1815 av I P Fagerström (not 51).

Två kollektbössor av bleckplåt används fortfarande. — I början av 1900-talet diskuterades flera gånger införandet av kollektåvar, men församlingens förtroendemän ansåg detta onödigt, då man inte trodde att kollekten skulle öka därigenom. Man beslöt, att liksom hittills insamla kollekten i »bäcken» (st prot, kr prot 1905, 1922).

En fattigbörssa (fig 401), av trä, beslagen med smala järnband och med lock av järnplåt, hänger i det nuvarande vapenhuset. Myntspringa i locket och ett låsöverfall med ett modernt hänglås. Även den vita övermålningen är modern. 18 × 14 × 19 cm. Anskaffad före 1718. Detta år anskaffades »Beslag till en Armbyssa, i hvilken kunna förwahräs de fattigas penningar» (räk). 1737 beslöt man att anskaffa ett lås till »fattig Stocken» och att kyrkoherden skulle ha den ena nyckeln, en älderman den andra (st prot). Före 1818 hängde armbörssan förmodligen inne i vapenhuset utanför kyrkans sydportal.

Möbler m m

I sakristian står ett bockbord (synligt i fig 373), av furu, med fotbräda på ena långsidan. Brunmålat, med svart skiva och fotbräda. Skivans mått: 110 × 63 cm, total höjd 85 cm. Bordet tillverkades kanske 1781, då det snickrades i kyrkan (räk). Det omtalas första gången 1788 (inv).

Inga gamla stolar är bevarade. »En ny ekestol» gjordes 1768 av kyrkvaktaren Måns Nilsson i Egby (räk). »2ne Styres Stolar»⁵⁷ omtalas 1788 (inv). Den ena var inköpt 1781 (räk).

Kistor: 1. Av svartmålad (?) ek (fig 402), konstrikt beslagen med järnband, som bildar avlånga rutor och på framsidan avslutas med blad- eller fågelliknande ändar. Överfalsat lock. Tvärgående järnbeslag nära lockets ändar avslutas fram som låsöverfall (ett avbrutet), bak som gångjärn. Det mittersta tvärbeslaget har en myntspringa. Det mellersta låset, ett innanlås, har ett »lock» framför nyckelhålet. 83 × 55 × 52 cm. Mycket rostig och i starkt behov av restaurering. Kistan tillverkades troligen på 1600-talet och reparerades flera gånger på 1700-talet, bl a med nya beslag 1715 och 1784 (räk). Den försågs 1712 med »en ny låda att fälla penningar stående i Kyrkokistan» (räk).

Till kistan hör ett kvadratisk hänglås, tillverkat 1784 av smeden Johan Walberg i Långlöt (räk), som samtidigt förbättrade beslagen. 15,5 cm brett och 20 cm långt, inklusive ögla. Nyckeln är också bevarad, längd 9 cm. Dess ax är utskuret i form av ett kors.

2. Av ek, brunmålad med enkla, svartmålade beslag, överfalsat lock, med två myntspringor i det mittersta beslaget, två innanlås, handtag på sidorna, 62 × 53 × 41 cm. Kallas kyrkovårdskista bl a 1793, då smeden Jonas Jaensson gjorde dess beslag (räk). Sannolikt tillverkades hela kistan detta år.

Skåp: 1. Av brunmålad furu på hög fotställning, med en låda och

Fig 403. Klocka, enligt inskrift gjuten 1632 i Stockholm av Medardus Gesus. Foto S Hallgren 1973.

Bell, according to an inscription cast in Stockholm in 1632 by Medardus Gesus.

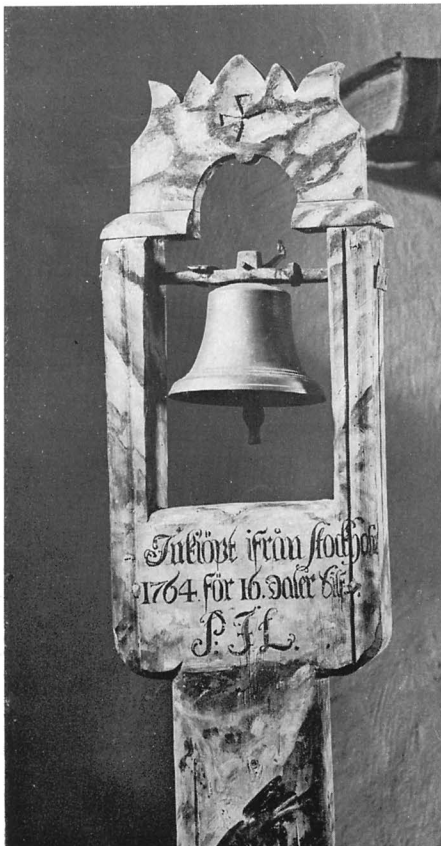

Fig 404. Sanctusklocka, gjuten i Stockholm 1764 av J J Mårtensson. Ställningen tillverkad 1763 av Måns Nilsson och smeden Per Sandberg. Foto S Hallgren 1973.

Sanctus bell, cast in Stockholm in 1764 by J J Mårtensson. The support was made in 1763 by Måns Nilsson and a smith named Per Sandberg.

två dörrar med utskjutande speglar. Knaggar på den framspringande listen upptill. 188 × 96 × 34 cm. Anskaffades 1780 för sakristian (räk). — 2. Av brunmålad furu med två dörrar. 188 × 100 × 37 cm. Anskaffat efter 1838.

Kommod av brunmålat trä (fig 402), anskaffad för sakristian 1797 (räk). 81 × 49 × 45 cm. — Sandmått av svarvat trä med sil av kopparbleck, höjd 6,5 cm, diameter 7 cm. Inköpt 1781 (räk). — Ett bläckhorn av koppar, som i inv 1788 betecknas som obrukbart, är ej längre kvar.

»En Kyrko Käpp med Mässingz Knopp» (inv 1788, 1791), omtalas första gången 1764 (st prot). Klockaren Måns Lustig hade just avlidit och en efterträdare skulle utses efter honom. Han hade även innehaft kyrkoväktarsysslan, vilket bl a hade inneburit, att han »gådt omkring med käppen att under Gudstjensten upväcka de sofwande samt hindra andra otillbörligheter». Man erbjöd den nye klockaren Jon Olofsson att gå med käppen. Denne ansåg sig emellertid för ung, och för sin ungdoms och blygsamhets skull ville han vänta härmed ett eller ett par år. I stället fick inhysesmannen Måns Nilsson i Egby gå med kyrkstöten.

»Till Plikteballen berättades intet vara något rum i Körkian», heter det i inv 1722, men i inv 1838 finns en pliktball av okänd ålder upptagen. — En straffstock förfärdigades 1716 (räk), den finns också upptagen i inv 1743 och 1750. 1752 heter det, att »Stäckstraffet fann man här i Församl. ordenteligen brukas, när thet behöfdes» (vis prot).

Två likbårar förvaras i tornet, en hel, 325 cm lång, den andra utan ben, men med stegliknande mittparti, 265 cm lång. — Två spadar av trä med järnskodda blad, 112 resp 111 cm långa och märkta med ett K (=Kyrkan). — En kastskovel av trä, på framsidan märkt med initialerna K (H?) O S, ett bomärke samt årtalet 1837. Längd 79 cm.

På altaret står bl a två silvervaser, gåva 1950 av kyrkliga syföreningen.

Böcker

I slutet av 1500-talet ägde kyrkan flera värdefulla böcker, ej längre bevarade:

»Antiphonale — 1

Andra Permansböcker 2

Handbock — 1 ste» (PB vis).

Karl XII:s bibel i originalband med mässingsbeslag ligger på predikstolen.

Mynt

Vid den byggnadsarkeologiska undersökningen 1959 tillvaratogs bl a tre mynt, varav två stycken Visbybrakteater från 1300- eller 1400-talet samt ett silvermynt från år 1668, Karl XI:s tid. De tillfördes KLM 1959.

Lösfynd (utom mynt)

Utöver de ovan behandlade mynten tillvaratogs 1959 även några andra föremål, vilka också tillfördes KLM: 1. Fyra större träfragment, vilka möjligen har utgjort stommen i ett altar- eller processionskors med klädsel av Limogesemalj av den typ, varav rester bl a även påträffats i Långlöts

kyrka (fig 168). — 2. Fem handsmidda spikar. — 3. Två stycken fönsterbly.

Klockor⁵⁸

I slutet av 1500-talet ägde Egby följande klockor (PB vis):

»Klocker på hualffuett — 2 ste

Nedre i kyrkan — 2 st».

De båda förstnämnda hängde av allt att döma i en takryttare (fig 336 f). Ingen av dem är bevarad, de försvann troligen under kriget 1611.

I det nuvarande tornet hänger en enda klocka (fig 403). Den orneras runt halsen av ett band med fem keruber samt av en inskrift:

GLORIA . IN . EXCELSIS . DEO .

(= Ära vare Gud i höjden).

Därunder en bård av nedåtriktade akantusblad.

På slagringen tre keruber samt en rimmad inskrift på en enda rad:

AVSS . DEM . FEWR . FLOSS . ICH .
MEDARDVS . GESVS⁵⁹ . IN . STOCKHOLM
. GOSS . MICH . ANNO . M . DC .
XXXII:

(= Genom elden flöt jag. Medardus Gesus från Stockholm göt mig 1632). Kronörönen orneras av två parallella repstavar. Mått: diameter 69,5 cm,

höjd med krona 68 cm, höjd utan krona 52,5 cm. — Håkansson nr 74.

Sanctusklockor: 1–2. De ovan »Nedre i kyrkan» omnämnda (PB vis). Den ena av dem försvann före kyrkböckernas tid, den andra kallad »En mindre Prim klåcka» (inv 1788 och 1791) såldes på auktion enligt beslut 1820 och 1834 (st prot) och finns ej upptagen i (st prot) och senare. — 3. (Fig 404.) Inskrift saknas. Enda prydnad är tre rundstavar i slaget. Anskaffad enligt ett beslut 1763, enligt vilket skulle anskaffas »en ny Prim-Klåcka ... att brukas framme i Choret» (st prot). Enligt räk 1764 gjuten av J J Mårtensson (Löt not 129). Mått: diameter 17,5 cm, höjd med krona 16,4 cm, utan krona 12,3 cm. En bonde i Högby förde klockan från Stockholm (räk).

»Stapeln» av blåmarmorerat trä (fig 404) bär följande inskrift i svart frakturstil: »Inkiöpt ifrån Stockholm / 1764 för 16, Daler Silf. / P. I. L. [Pastor Johan Lundh, not 28]. Ställningen gjordes 1763 av Måns Nilsson, smidet av smeden Sandberg (räk).

Noter

1. Docenten *Sölve Göransson* tackar jag för denna utredning om kyrkans placering.
2. *Diplomatarium Christierni primi*, Kjøbenhavn 1856, s 212. — *De ældste danske Archivregistraturer 4*, Kjøbenhavn 1885, s 64.
3. *Bidrag till Skandinaviens historia 2*, Stockholm 1864, s 236.
4. *Sockenmagasin*, byggnad avsedd att för sockenborna förvara reservförråd av spannmål i händelse av missväxt och höga spannmålspriser. Sockenmagasinsinrättningen utvecklades så småningom från 1700-talets början och tog fart under förra hälften av 1800-talet.
5. Beskrivning av fil kand *Marianne Johnson*, som påträffat och mätt upp gravstenarna nr 2, 6–9. Genom en efterlysning i Öbl 27/7 1974 bringades gravstenen nr 3 till min kännedom av fil kand *Per Lublin*. Jfr R Boström i Öbl 18/2 1975.
6. Datering enligt muntligt meddelande av antikvarien *Robert Bennett*, som har en doktorsavhandling om gotländska medeltida gravstenar under arbete.
7. Se Löt not 110.
8. *Johan Wallman*, f 1792, † 1853, SvK ÖI I: 1, s 48 ff.
9. *Johan Pettersson*, murmästare i Kalmar, som i slutet av 1700-talet
- och början av 1800-talet utförde ny- eller ombyggnader av bl a följande öländska kyrkor: Högby 1799 (SvK ÖI I: 3, s 207, 210 ff), Böda 1802 (SvK ÖI I: 2, s 123), Mörbylånga 1811 och Ventlinge 1812.
10. *Niclas (Nils) Hindrik Berg*, murmästare i Kalmar.
11. *Samuel Enander*, f 1788, † 1843, arkitekt, kammarskrivare vid ÖIÅ 1813, konduktör 1827–1840.
12. *Johan Georg de la Grange*, f 1774, † 1844, friherre, landshövding i Kalmar län och Öland 1810–1822 (Elgenstierna II, s 237). — *Magnus Stagnelius*, f 1746, † 1829, biskop i

- Kalmar 1807–1829 (Herdam 1, s 87). — *Johan Fredrik Eckerlund* d ä, f 1756, † 1829, kh i Köpings pastorat 1813 —, prost över egna församlingar 1817 (Herdam 4, s 139).
13. Sedan läktaren sänktes 1959, äger kyrkan inte längre någon tillräckligt lång steg för att man skall kunna komma upp på kyrkans vind.
  14. Beklagligtvis har den kulturhistoriske kontrollanten sällan möjligheter att dag för dag följa ett restaureringsarbete så som skedde 1969–1970 i Långlöt (se ovan s 179 f). I de flesta fall får ett eller ett par korta besök räcka och den övriga kontakten skötas per telefon eller brevlades. Trots det bästa samarbete med byggmästaren Elmer Axelsson och hans medarbetare var det oundvikligt, att många förhållanden förblev okända för författaren, innangolv och puts åter täckte golv och murar.
  15. Nordvästra långhushörnet är delvis ommurat under period III.
  16. Se ovan Långlöt, s 206, not 82.
  17. Smeden *Oluf Danielsson* i Gröndal, Köpings sn, var troligen son till den mästare *Daniel Andersson*, som i början av 1700-talet byggde eller reparerade klockstaplar i flera öländska kyrkor, bl a i Högby 1699–1702 (SvK Öl I: 3, s 186), Källa 1701 (Öl I: 4, s 287), och Böda 1704 (Öl I: 2, s 99). Även i vår egen tid finns skickliga smeder i Gröndal: *Bertil Nilsson* (SvK Öl I: 4, s 361 och Öl I: 5, s 484, 499) och före honom hans far, *Bror Nilsson*.
  18. *Lars Lindwall*, f 1750, † 1831, prost i Ölands medelkontrakt 1814–1831. Herdam 4, s 181.
  19. *S B F Jansson* och *I Anderson*, Fv 1954, s 83 ff. *R Boström* i STF årsb 1974, s 53 f.
  20. *Podest*, en av bjälkar eller konsoler buren plattform, mot vilken en steg kunde resas. En sådan finns återgiven på ett par rekonstruktioner av Källa gamla kyrka (SvK Öl I: 4, fig 231 ff). Åtminstone en av de ovan i Löt not 67 uppräknade, högt sittande ingångarna, nämligen i Glömminge, har spår av en podest. — *Piper*, Burgenkunde fig 102, s 202 f, 676; *Frölen* I, fig 85, s 99 f.
  21. *Bröstvärnen i Källa*, SvK Öl I: 4, fig 199c, s 322, 335.
  22. *Källa mellanvåning*, SvK Öl I: 4, fig 199b, d–g, 219 f, 234 ff, s 319 ff, 330.
  23. *Källa vapenhus*, SvK Öl I: 4, fig 199a, g, 229, s 323 f, 229.
  24. Följande kyrkor, utöver de redan nämnda i Källa, Egby och Löt, har haft *tidiga vapenhus*, dokumenterade genom äldre avbildningar, nämligen Alböke (SvK Öl I: 1, fig 4, 29 ff), Köping (SvK Öl I: 1, fig 7 f), Böda Öl I: 2, fig 44 ff, s 111), Högby Öl I: 3, fig 113 ff, s 201 f), Persnäs (SvK Öl I: 5, fig 300 ff, s 453 ff), Föra (SvK Öl I: 6, fig 390 ff, s 568 f), Bredsättra, Högsrum och Råpllinge. Se även Löt not 74.
  25. DK Bornholm, s 135, 149, 301, 305, 453, fig 3 samt s 456, 471 f.
  26. *Georg Didrik von Essen af Zellie* till Barkestorp i Dörby sn, f 1689, † 1759, generalmajor. På Barkestorp fanns i äldre tider ett tegelbruk.
  27. Se Löt not 131.
  28. *Johan Lundh*, f 1701, † 1786, kh i Köpings pastorat 1742–1786, prost över egna församlingar 1767. Herdam 4, s 136 f.
  29. *Anders Brauner*, f 1705, † 1786, kontraktsprost i Ölands medelkontrakt 1751–1772. Herdam 4, s 236 f.
  30. *Nils Linhardt Lindman* (Linman), snickare i Gärdslösa, verksam i mitten av 1700-talet, har, förutom arbeten i Egby, bl a utfört en ännu bevarad predikstol i Bredsättra kyrka (1768), vilken stofferades av And G Wadsten (Håkansson nr 50).
  31. *Graubner*, målare i Kalmar, verksam i mitten av 1700-talet, har förutom i Egby bl a arbetat i Glömminge kyrka, där han målade en ännu bevarad altartavla 1740 samt följande år målade ramar på Hedengrants-tavlur.
  32. *Erich Milbergh*, f 1684, fick kaptens avsked 1742. Under en följd av år boende på Öj. Begr i Kalmar domkyrka. G m *Margareta Enhörning*, f Holst, änka efter Per Enhörning, † 1730. Håkansson nr 76. — Elgenstierna II, s 584.
Ahlqvist meddelar, att M tjänat vid Karl XII:s armé och att han länge varit fånge i Sibirien (Saml III, s 49).
  33. Se Löt not 14.
  34. *Olof Fornander*, f 1751, † 1812. Kh i Köpings pastorat 1803–1812, prost över egna församlingar 1810. Herdam 4, s 139.
  35. Med »*råstverk*» avses möjligen en undergrund av korslagda bjälkar.
  36. Köpings år 1805 nybyggda kyrka, varav allt utom västtornet revs 1953, var Ölands största. Den rymde, enligt en beräkning 1908, 868 sittplatser mot Egby 230 (vis prot). De båda socknarna hade sistnämnda år 1 347 resp 248 invånare.
  37. *Nils Örberg*, målaremästare i Kalmar, g m *Margaretha Elisabeth*, dotter till kh Jonas Petri Sporselius i Källa. Hon var född 1708 och gifte 16/1 1741 om sig med länsmannen Olof Lindberg (Herdam 4, s 59). Utöver sina arbeten i Egby har Örberg 1733 utsirat den gamla predikstolen i Sandby kyrka samt målat »nya» läktaren i Bredsättra kyrka 1735. Ingenting därav är bevarat.
  38. Tribunågsdekorationernas färgbeskrivning är hämtad ur KLM arkiv.
  39. Stenbestämningen är gjord av förste statsgeolog *Erik Åhman*.
  40. *Medeltida altarskivor* i Föra, SvK Öl I: 6, s 587, 605; i Källa SvK Öl I: 4, s 353; Stenåsa, R Boström i: KNS XLX.
  41. Jfr William Anderson, Ölands kyrkor, inventering 1911–1912, MS i ATA.
  42. Docenten *Aron Andersson* har granskat beskrivningen av Pietåskulpturen.
  43. *R Boström* i Fv 1969, fig 3 och s 39 f.
  44. F riksantikvarien *Martin Olsson* har vid förfrågan meddelat, att med hospitalet förmodligen avsågs »Helga Gäst», d v s Heiligen Geist i Kalmar, sedan länge försvunnet.
  45. Carl von Linné återger en tradition, som berättades för honom vid hans besök i Runstens kyrka: »Brudarna berättades här om bröllopsdagen hafva för sedvänja, att med sina brudpigor löpa till kyrkan, då brudgummen rider med sina karlar, hvarvid bruden måste så laga, att hon kommer strax i kyrkan efter honom» (1742, utg 1907, s 98). — P Åhstrand 1768, s 169. — Öbl jul-läsning 1924. För dessa hänvisningar tackar jag *Lennart Widerberg* vid Sveriges Radio.
  46. *Sven Peter Petersson*, f 1799, † 1852,

- orgelbyggare. Musikant vid Kalmar regemente, elev till Pehr och J F Schiörlin. Efter den senares död egen verksamhet, först i Böda (SvK Öl I: 2, s 145), från 1836 på Gotland, dit han flyttade i samband med ett uppdrag att bygga om Visby domkyrkas orgel. Han har byggt flera orglar på Öland: Köping (1828), Gårdby (1843), Glömminge (1850) och Egby (1852). Av dessa är såväl verk som fasader helt bevarade i Gårdby och Egby, av de övriga finns fasaderna kvar. Sonen *Nils* var troligen faderns elev, oexaminerad. Synes självständigt huvudsakligen ha utfört reparationer och mindre ombyggnader under 1850- och 1860-talen. — L M Holmbäck 1955, s 58 f. — E Erics 1965, s 39, 285.
47. *Carl Elfström*, f 1830, orgelbyggare. Elev 1849 hos Jon Vengström, kom 1852 till Söderlings i Göteborg. 1863 egen mästare i Berga, Sm, 1872 bosatt i Ljungby. Han har bl a utfört orgelverket i Linköpings domkyrka samt ett flertal orglar i Växjö stift. — C F Hennerberg & N P Norlind 1912, s 155 samt G Anér 1950, s 493.
48. *Disposition*: Principal 8, Gedackt 8, Oktava 4, Flöjt 4, Oktava 2, Sesquialtera 2 ch (i st för den gamla Trumpet 8), Scharff 3 ch. Bihangspedal. (S L Carlsson 1973, s 178).
»Restaureringen omfattade fö ny mekanik och elfläkt. De borttagna, äldre delarna förvaras i en skrub under torntrappan, där de riskerar att bli förstörda» (L M Holmbäck).
49. SvK Öl II: 3, Gärdlösa, under utgivning 1976.
50. Professor *Oscar Reutersvärd* har brevlades och muntligen diskuterat dopfunten med författaren.
51. *Johan Petter Fagerström*, tenngjutare i Kalmar 1798–1837/45 (B Bruzelli 1967, s 273).
52. Enligt Abraham Ahlqvists avskrift ur KA (Saml 1, sign 84, p 35, UUB).
53. *Lars Segrelius*, f 1679, † 1742, kh i Köpings pastorat 1733–1742, prost över egna församlingar 1838. Herdam 4, s 135.
54. Textilbeskrivningen är granskad och försedd med ordförklaringar av första antikvarierna *Anne Marie Franzén* och *Inger Estham*. Beteckningarna handkläde, röcklin och örngott, se Långlöt, s 209, not 100; altarkläde, se ovan Löt, not 97.
Huvudlin = halslin. Duk av vitt linne, som, anbringad runt halsen och skuldrorna, skyddade överkläderna att komma i beröring med kroppen.
55. Herr *Farman* var troligen präst i Egby. — Gardell citerar inte Wallman.
56. *Ambrosius Hedengran*, f 1660 i Hedemora, † 1741 i Sthlm; kanslist i Kgl Majts Kansli. Tecknare och kopparstickare. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, Erik Geringius och Claude Haton. Dessa tavlor utfördes till äminnelse av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställande av religionsfriheten i Schlesien 1707, 200-årsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evangeliska lärans predikande i Norden. Det karakteristiska för H:s graverade ramverk kring texten på dessa minnestavlor består däri, att hela ornamentiken är ritad med en enda sammanhängande linje. Minnesbladen spreds till så gott som alla svenska kyrkor.
57. *Styresstol*, *styrstol* = stol med ryggstöd (»styre»), men utan karmar, enl ben medd av professor Sven Ekbo, SAOB.
58. Beskrivning av klockorna är utarbetad av domkyrkosyssloman *L M Holmbäck*.
59. *Medardus Gessus* (*Gessus*), var en vandrande klock- och styckegjutare från Konstanz vid Bodensjön. Tidigast känd genom två klockor i slottet Insterburg i Östpreussen, gjutna 1612. Kom därifrån till Riga, där han göt en kyrkklocka 1620, som av Gustaf II Adolf fördes till Stockholm och skänktes till Maria Magdalena kyrka (SvK Sthlm VII s 181); nu i Botkyrka (SvK Sthlm VIII, s 57). M G flyttade senare över till Stockholm, där han gjutit en rad klockor, bl a för Edebo 1625, Skokloster 1630, Värmdö 1637 (SvK Uppl I s 482), Bromma 1638 (SvK Sö IV: 1, s 63 ff). — Meddelanden av teol dr Mats Åmark. Se vidare Paul Campe, Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser. Riga 1930. — I Egby finns den enda klockan av M G på Öland (1632). Hans andra öländska arbete, en klocka i Högsrum, göts om 1873.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ÖIÄ skr t K Majt 1817 (vol 348) jämte 2 ritn, den ena osign, trol utf av *N H Berg* 1817, den andra sign *S Enander*.

ATA: Löfgren I, s 238 (kyrkan o kyrkogården från S 1823 (enl påskrift 1822,

men enl Dagboken 1823); *J Wallman*, »Öländska och Gothländska Fornlemningar. Supplement till Hilfelings Dagbok ... I Häftet. 1830», fig 155–156 (2 medelt gravstenar); *Inv 1830*; *Ihrfors* s 109 (kyrkan från S avb), s 110–112 (beskrivn), s 245 (kyrkan från S, plan efter Löfgren), s 305 (dopfont avb); *William Anderson*, Ölands kyrkors inv

1911–1912; *Snabbinv* 1912 A Billow, rev 1918 av Billow, kompl 1929 av A Carlsson; *Håkansson's saml*, Journal II, s 383 (gravsten, dopfont); *R Boström*, rapporter 20/3 1959 (dnr 2050/59) och 10/9 1959 (dnr 5466/59); fotos, uppm, tidsningsurklipp mm.

Sveriges Kyrkors arkiv: Anteckn, exc o skisser, J Roosval 1908; ms t beskr 1929–

1938 av William Anderson, bearb av J Roosval, kompl av R Strömbom(-Boström) 1940–1951, jämte uppm, fotos, anteckn o excerpter; R Boström, anteckn, fotos, uppm 1959–1975.

KB: *Rhezelius* F c 5, s 53 (1 teckn av kyrkan från S; glasmåln); *Ransakningar* 1667 (avskr av förlorat original i VaLA), sign F 1 9: 4, s 242 ff).

KrA, Sjökarteverkets arkiv: *karta över Öland*, odat, omkr 1770–1774, sign Litt V: 26.

NordM: *Wallmans saml* II, Öland 1 (2 medelt gravstenar); Öland 2, s 64–67 (2 medelt gravstenar o dopfunt avb), s 79 (anteckn); Öland 3, bunt a: skisser av medelt gravsten o dopfunt, anteckn om kyrkogård, medelt gravsten, timvisare); fol 64, fig 90 (medelt gravsten); fol 79 (anteckn om medelt gravstenar, solvisare).

Raä, K-byrån: Handl, ritn-kopior, tidn-urklipp.

Gävle

LMV: »Geometrisk Book af Ölands Norremooth» 1683, serien Geom jordeböcker, detalj av Egby kyrka o kyrkogård (G 2: 138).

Kalmar

KLM: *H A R Sidéns saml*, 2 teckn 1873 (gravsten, gavelprydad).

Lund

LUF: *Mandelgrenska saml*, ser V, avd 9 (Kalmar stift), 1 anteckn.

Uppsala

UUB: *Hadorph* S 30, fol 82 (beskr); Törnwall S 74, fol 229, 1 teckn (kyrkan från SO); *Ahlqvist*, Saml I, S 84, s 160 ff, avskrifter ur KA (Egby kyrkas inv 1566); Saml III, S 86, s 48–51 (anteckn om kyrkan, inventarier, medelt gravstenar, data om Erich Milbergh mm).

Vadstena

VaLA: *Biskop Petrus Benedicti visitationsbok*, sign F III: a: 1, fol 25 (inv från 1500-talets slut); Kyrkans arkivalier: *räk* 1707–1844, efter 1774 endast *special* (L I: 1), 1772–1809 (L I: 2); *st prot* 1734, 1735, 1737 (Köping F 1), 1743–1745 (Köping C: 1b), 1746–1785, 1787, 1789, 1790, 1792–1807, 1809–1813 (Köping F 1), 1814–1823, 1825–1837 (Köping C 2); *kr prot* 1820 (Köping C 2), 1820, 1828 (Köping K I: 2); *inv* 1652 (?; Köping C: 1a), 1722, 1736, 1750, 1774, 1788–1792, 1815, 1838 (Köping C 2); *vis prot* 1722–1788, 1816 (Köping C 2); *räk* 1707–1844 (L I: 1), 1772–1809 (L I: 2); *avskr av brev* 1734, 1747, 1772 (Köping C 2); *om biskopsbesök* 1759 (Köping C 2);

entreprenadauktion 6/5 1817 (Köping C: 2); *vägning av silver* 1736 (Köping C: 2).

Köping

Hos PÄ förvaras Egby yngre kyrkoarkivalier. *St prot* 1881–1956 (K II: 1); *kyrko- och skolrådsprot* 1880–1924 (K III: 1); 1. *handl rörande yttre reparationer* 1926, 2. *ny kamin* 1924 (tjänstemem A Forssén 31/5 1924 t Byggnadsst), 3. *inre reparationer* 1933 (O 1). — *Inv* från 1966 (N: 14). — *Visitations- och kyrkobok för Köpings pastorat* 1877–1921 (N: 1).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

samt

FÖRKORTNINGAR

för Löt och Egby är samlade i slutet av denna volym, s 412 ff.

Summary

By the Baltic Sea, about ten kilometres east of Borgholm is Egby Church, now the smallest church on Öland, but in olden times one of medium size compared with the churches that had not been rebuilt.

The church is situated at the north end of Egby church village, from which the church has derived its name.

THE CHURCHYARD

The churchyard (fig 333) is enclosed in a metre-high dry wall of limestone and

occasional blocks of granite. It has three entrances with wrought-iron gates dating from 1965, with posts of chiselled limestone; in the south and northeast double gates, in the northwest by the east wall of the storehouse a single gate.

The churchyard has about the area today it had at the end of the seventeenth century (fig 332).

In 1750–51 all three churchyard entrances were rebuilt in wood with arched, hipped roofs (fig 340).

The west lichgate was removed in 1820, and the hole in the wall built up.

In the northwest is a rough-cast limestone storehouse with a pantile roof (figs 333: 2, 347), probably built as a mortuary in 1774.

In the middle of the eighteenth century almost thirty of the old gravestones without known owners were sold to farmers in the villages of Egby, Sandby, Laxeby and Ytterby. Only few of the stones remain or are known, and it has not been possible to investigate every farm in the parish. A few medieval gravestones have survived, including those illustrated in figure 334a–b.

HISTORY OF THE CHURCH

I. The eleventh century

Christianity was already firmly established on Öland during the eleventh century. This is shown by the great number of runestones with christian inscriptions found or mentioned in archives in most of the parishes of Öland. No such runestone is known yet at Egby, but in the mother parish of Köping there is an unusually large number preserved. It is therefore more than likely that there was a church at Egby during the eleventh century, if so a timber one, although no traces of such a church have been found.

II. The middle of the twelfth century (fig 405 A).

A small church with chancel and apse, but no tower, is the oldest part of the stone church (figs 365, 405A). Of this church there remain today only the walls and east gable of the relatively short chancel (figs 343 ff), and a long wide apse with parts of an original window (figs 342 ff, 353, later equipped with a pointed-headed frame, fig 354, period IV). Further, nearly the whole of the south wall, the foundations of a chancel arch, only 180 cm wide (fig 346), the parts of the north wall below the windows, all four corners of the walls and the foundations of the west gable remain.

It is probable that the foundations consist of a footing of large boulders on which one or two courses of regular limestone slabs are laid, heavier than in the wall, whos courses have broad pointed joints, and sharp-angled quoins of chiselled stone (figs 345, 351 a, 352, 355 ff, 363).

Nowhere in the medieval walls have false ashlar been observed. On account of the careful finish of the masonry it must be assumed that the walls were bare originally. As far as the inner surfaces of the walls are concerned, in 1959 remains of smooth yellowish plaster could be seen behind the wall piers, described below under period III, which proves that the interior of the church had, at least when the vaulting and piers were erected, plastered walls.

Narrow, round-headed entrances near the west gable led into the church. The door openings were in the outer surface plane of the walls (cf above N portal of Torslanda Church, fig 146).

The windows, too, were round-headed and narrow (figs 336 f), but there were no signs of them in 1959, they had disappeared in conjunction with an enlargement of the church in the eighteenth century (period VII). Judging by the finely chiselled corners of the walls and the portals, the window surrounds were also of chiselled stone, about the same as the lintel preserved at Löt (fig 256).

The roof trusses were probably open and the roof was covered with tarred shingles. Only the apse had a low vault, later rebuilt (period VII).

In the apse was the masonry altar of trimmed limestone, still in existence (figs 374 f). An altar slab belonging to a side-altar and a font of Gotland sandstone (figs 385 ff) are also preserved. (*Furnishings*). Remains of a masonry bench were found in 1959 by the south wall of the nave. Not preserved.

In the dating of the oldest stone church, the ancient shape of the portals suggests the beginning or middle of the twelfth century, while the carefully executed details of the masonry with ashlar in regular courses seem rather to belong to the second half or end of the century. In view of the following building periods, each of which lasted for about a generation, the church may be dated to c 1150–75.

III. c 1175–1225 (fig 405 B).

In the building history of Löt Church above (p 321, Summary, period III) the political situation in the Baltic Sea area has been touched upon, which, between the years 1170–1240 made a strengthening of the defence of Öland necessary, both in the form of restoration of the ancient strongholds and the fortification of the churches.

For the same reason that Löt Church and others were fortified, and in several respects in the same way, Egby Church was converted into a strong parish fortress (figs 336 ff, 366). A secular upper storey, supported by vaulting, was added. Nothing remains of the higher walls, but parts of the vaulting were discovered in 1959. Together with Berg's scale drawings of 1817 (fig 338) and occasional entries in archives we can get an approximate picture of the vaulting system (fig 366; cf Löt, fig 276).

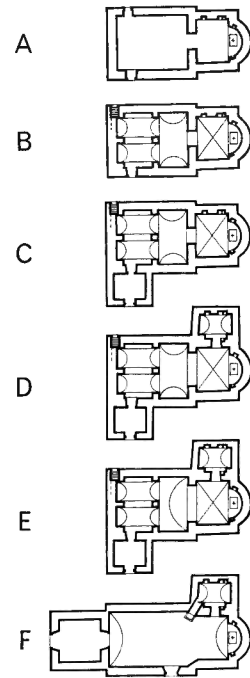

Fig 405. Kyrkans planutveckling, 1:1000. R Boström & J Söderberg 1975.

Development of plan of church.

The chancel had a low cross vault. The pointed springing stones, which disappear into the walls, suggest that the vaulting was without ribs. A groove cut into the north wall of the chancel showed in 1959 where the north, round-headed wall arch had its springing line. The springings in the east corners of the chancel, on a level with the original springing line of the tribune arch, are about 145 cm above the present floor of the chancel (figs 344, 367).

The vaulting of the nave rested on a powerful central pier and wall piers (fig 346). During the building investigation made in 1959, unfortunately, no opportunities of making a complete investigation under the floor were forthcoming, and it is therefore not known how many wall piers there were, apart from the three found in 1959. Figure 338 does not give any decisive information in this respect.

The nave was also vaulted. According to Johan Hadorph's brief description, the interior of Egby Church was the same as that of Löt Church (caption to fig 337; cf fig 276).

There seem to have been two parallel barrel vaults with abutments in the north and south (fig 338), supported along the sides of the naves by powerful wall piers and in the middle by a pier in the centre of the church (fig 346). The plinth of this centre pier was no less than 115 × 120 cm, and had on the upper surface the impression of a mighty pier c 95 × 95 cm in area. Nowhere in the walls of the church or the churchyard or elsewhere in the neighbourhood have ornamented stones been found, so it must be assumed that the piers had no sculptural ornamentation. In the partition wall between the two spaces in the west there was a wide, round-headed arch.

The vaulting system of the nave at Egby, as it can be reconstructed now (fig 366), therefore consisted originally of a high, transverse barrel vault in the eastern part, which, in the east, rested on the chancel wall with its low, narrow chancel arch, in the west on the central pier and on two parallel barrel vaults, the crowns of which were about on a level with the springing of the transverse barrel vault. The space in the west, however, was high enough to allow of the erection of a gallery later (*Furnishings*). Compare the construction of Löt (fig 276). Above, p 322, is a detailed description of the rich occurrence of this vaulting system on Öland and in the rest of the diocese of Linköping.

It was necessary to rebuild the west gable of the nave in conjunction with the vaulting to allow of the construction of a wall staircase (fig 338) with the entrance high up in the wall (fig 359). The north portal of the nave was probably blocked up at the same time, but no mention of this is made in the archives, nor is it marked in figure 338. For reasons of defence it was also advisable to have as few entrances as possible to defend.

Among the alterations made during this period, the church walls were heightened by at least two metres, to form a refuge and an archers' storey. The upper surfaces of the vaults were levelled in the usual way with mortar and stone. Loopholes as tall as a man were made in the north and south. Their number differs in different drawings. According to Törnwall (fig 337) and Berg (fig 338), the westernmost

loophole on the south side was higher than the others. It may have been intended as an entrance. A landing immediately above the south portal would have provided defence for this portal. Berg also shows two small, round-headed openings east of the one like a doorway. The loopholes, which were later equipped with parapets, were either the same as at Källa (note 21), or they were equivalent to the small windows in the middle storey of the same church (note 22). Only Rhezelius has shown loopholes in the tall walls of the chancel (fig 336), and since he is a very reliable source (Löt, note 10), we may assume that the chancel attic was also equipped with such openings, probably also on the north side.

During period III, too, the outer walls were bare.

The dating of period III is suggested here to a few decades during the years 1175–1225, for there are no details on which to base a more exact dating.

IV. Mid-thirteenth century (fig 405C).

The south porch was probably erected in the middle of the thirteenth century. The undecorated round-headed portal, which is known only from Rhezelius's drawing (fig 336), does not justify a more exact dating than to Romanesque times. In view of the use of the church for defence, a porch would have been inconvenient, and we must therefore assume that the porch was built after the beginning of the peaceful period on Öland, when the Baltic states had been converted to christianity. In the description of the churches of Öland published hitherto there remains only one porch—at Källa (note 23)—all the others have been demolished (note 24) including that of Löt Church (see above). As far as can be judged from old drawings, and technical demands of defence, they all seem to have been erected in the middle of the thirteenth century. The same conclusion can also be drawn from unpublished material on the churches of Öland. Important parallels to the Öland porches are to be found on Bornholm, at Å Church, dated c 1200–25 and the churches of Rut and Öster-Marie (note 25).

The door shown in figure 361 was probably in the porch portal. It is, it is

true, of a more recent date, but the measurements seem feasible: the panel nailed to the outside of the door indicates an opening with the dimensions 202 × 84 cm.

V. Early fourteenth century

The still existing vestry (figs 340, 343 f, 348 ff) by the north wall of the chancel is not bonded with the church. The masonry of this small, low rectangular building differs distinctly from that of the other, medieval walls; it is rather irregular and the stones were carelessly chosen (figs 352, 362 f). There is no doubt that it was the intention to conceal such masonry with plaster. When the vestry was built, the walls of the church were still bare, as can be seen from the vestry attic (fig 351 b). It was perhaps during this period that the other walls of the church were plastered, or at least limewashed.

The vestry had a very small east window, enlarged in 1775 (period VII), and two small openings in the east and west (figs 350, 352, 362). Originally the roof was probably covered with tarred shingles. Inside was a limestone barrel vault (fig 373), resting in the south on a relieving arch with a slightly pointed crown.

A thorough rebuilding of the chancel may probably be attributed to the same building period as that of the vestry. Then the apse window was given a new pointed-headed frame (figs 353 f), and the external splay was widened at the sides and perhaps at the bottom. The wide, pointed-headed chancel arch (fig 338) and a pointed vault high up, which undoubtedly encroached upon the attic of the chancel, probably belongs to this period, too, like long lost stained glass depicting the apostles Peter and Andrew from the south window of the nave.

The dating of this period is based mainly on the early Gothic features of the small apse window (figs 353 f), as well as on the pointed-headed seat niche in the vestry (fig 373). This is in good agreement with the picture of the fourteenth century on Öland, as it emerges as the study of Öland churches proceeds. The early fourteenth century seems to have been the last great period of the medieval church. After that it was not until the eighteenth century that one can speak

of lively building activity at Egby Church.

VI. Changes from and including the end of the Middle Ages up to the end of the seventeenth century.

Nothing is known of the building history of the church during the following centuries, partly because no traces of building activities that can with certainty be assigned to period VI have been found. Nor can we follow the church during this period with the help of archives, for there is very little material.

The church was clearly allowed to fall into disrepair during the seventeenth century. Hadorph's brief, but extremely graphic description, given in the caption to figure 337, shows, like Törnwall's picture, a dilapidated building, the roofs in a state of serious disrepair, indeed without roof at all, as far as the apse is concerned with its unprotected vaulting. One must agree with Hadorph that the church was in a very poor condition.

VII. The eighteenth century and the time prior to 1818 (fig 405 E).

From and including the year 1708 work on the church can be followed in greater detail, thanks to the rich documentation.

All the woodwork of the exterior, above all the shingle roofs and window-frames, needed, of course, continuous maintenance. Roof repairs became less demanding towards the middle of the century when pantiles replaced tarred shingles. In 1730, Magnus Hjelmgren "panelled" the whole church, which meant that he laid a wooden floor. For more difficult tasks specialists, from Kalmar and elsewhere, were employed.

There were extensive repairs in 1746, led by Johan Forssman, master-mason, of Kalmar. The repairs, which were originally meant to concern only the external walls, became more comprehensive than was first intended. The exterior, including the additions, was plastered and limewashed. Forssman also rebuilt the apse. All the roofs were covered with pantiles, probably above the old tarred shingles, and the whole interior of the church was plastered and lime-washed.

In 1748, only two years after Johan Forssman's great restoration, another Kalmar master-mason, one Johan Herr,

was called in to inspect the nave vaulting. Herr probably rebuilt a vault over the east part of the nave, which did not affect either the central pier or the two west vaults.

A painter named Graubner painted, among other things, "Curtains round the New Altarpiece" in 1756. This probably meant the dark background which, before 1933, was visible at the sides of the altar (fig 369). The first three rows of pews were also painted by Graubner, probably also the pew front in figure 402.

To illuminate the new reredos, donated in 1756, and the chancel, a large south window was made in the chancel in 1756, where a small medieval window was previously.

Master-mason Johan Forssman returned to Egby in 1759. He repaired the chancel roof, enlarged a window and did other repairs to the church. As far as can be ascertained, the window he enlarged was the south window of the nave, which was given the same form as the chancel window (fig 338).

Several times during the 1760's and 70's overcrowding in the church was discussed and several decisions were made, which were, it is true, not realized then, but which may be regarded as preparation for a tower and the great rebuilding in 1818 (period VIII).

Towards the end of the eighteenth century, minor repairs were made and maintenance work performed on the vaulting, roof, vestry floor, flèches and lichgates. Repairs to the roof and the windows were discussed during the early years of the nineteenth century, but nothing was done.

VIII. The great rebuilding 1818–35 (figs 340 f, 343 f, 347 ff, 405 F).

Several times during period VII the necessary repairs to the church had been discussed, but without result. At a parish meeting in 1815, "the several times discussed and resolved restoration of the Church" was on the agenda, but opinions differed as to how the work should be performed. These problems were discussed in 1816, too. Two main alternatives were debated. According to one of them a new tower should be built at the west gable for the bell, while the other, less expensive one, was that

"only a gable by the old one, and a small wooden belfry" should be built, to contain both a granary and a storage room for building material, etc. At the same time the external walls of the church were to be lowered, and the central pier and the vaults demolished.

The drawing in figure 338, by master-builder Berg, shows what the parishioners wanted. A contract was signed with Johan Pettersson and Niclas Hendric Berg, master builders, by the vicar, Eckerlund, for the parish. The foundations of the tower were to be laid in October, 1817, and the work was to be continued as soon as the weather in the spring of the following year allowed.

The contract also contained, naturally, detailed stipulations as to how the builders were to be paid.

Egby Church was given its present appearance during the radical rebuilding of 1818, performed under the leadership of Pettersson and Berg. The plans drawn by S Enander and approved by the Crown were only partly followed. During the restoration of the church, divine service was held in a barn at Stomhemmanet, which was adapted in a suitable way for services.

When the two masters and their journeymen left Egby in the autumn of 1818, the outside was finished, but it was not until 1835 that the interior furnishing and painting were completed. Then P M Lundberg painted the whole of the interior with all the fixtures. The colouring was typical of the time—cool shades of pearl-grey, pale blue and gold. It can be studied in the wings of the reredos executed in 1756, now in the tower.

It was not until September 1832 that the vicar could persuade the parishioners to finish the parish granary in the tower in time for the harvest.

IX. The nineteenth century after the great rebuilding.

After the church was finally finished in 1835 with the painting, only minor work of maintenance was performed during the rest of the century. It was therefore decided, in 1837, with the help of the aldermen, to panel the tower, by which was probably meant the bell chamber.

X. The twentieth century.

In addition to the normal maintenance of the church, a thorough restoration was made in 1959. Carl Hampus Bergman was the architect, Elmer Axelsson the builder, Sven Wahlgren conservator and Ragnhild Boström controller for the Central Office of National Antiquities. During the restoration the iron stoves installed in 1884 and 1886 were replaced by electric heating.

STAINED GLASS

There was, as late as 1634, stained glass described by Rhezelius as follows: "In the south window nearest the door are St Peter and St Andrew". This was probably medieval glass, but it is impossible to say anything about its age.

The situation of the stained glass near the southeast side altar may imply that the altar was dedicated to the apostles Peter and Andrew.

MURALS

It is not known whether the church had any medieval murals.

In 1734 Master Nils Örberg from Kalmar painted a "Zirat" on the gallery, the north wall of the church and by the pulpit (No 1, which was on the south side; see *Post-Reformation Furnishings*).

Master Graubner, who, in 1755 and the following year, painted the pulpit, alterpiece (?), pews and "counter" (see below, *Furnishings*) also painted "Curtains round the new Reredos". In 1770 Anders G Wadsten executed paintings in the chancel and on the central pier and also "Shading of the Curtain on the Vault". It is not known which vault was meant.

Nothing remains of the above-mentioned paintings on vaults or walls. What remained under the plaster after the restoration of 1818 disappeared in 1959. Then a painted decoration was removed from the tribune arch (figs 369, 377).

The present colouring of the church dates from the restoration of 1959 and was composed by Sven Wahlgren on the basis of the lively colour scale of the pulpit, in which blue, pale grey and red dominate (fig 381).

MEDIEVAL FURNISHINGS

The high altar (figs 374 f) is the oldest object in the church. It is built of Öland limestone, red trimmed stone in the base, while the slab is of finely chiselled grey limestone. In the corners and middle of the slab are consecration crosses. Three edges of the slab are bevelled. In the base of the altar are two niches. The slab of a side altar or layman altar is also preserved.

The apse has two aumbries, one in the north with a triangular head (fig 376), and a small square one in the south. Still another niche, a round-headed one, has existed. In the vestry is a pointed-headed seat niche (?) (fig 373) and a storage niche.

A carved oak sculpture, a Pietà (fig 330), is north German work dating from the first decades of the fifteenth century. Remains of masonry seats were found in 1959. The font (figs 385 ff) was made on Gotland in the 1170's to 80's. It is of sandstone and, according to Johnny Roosval, closely related to the work of Master Sighraf and the anonymous Bestarius. On the bowl is a representation of the Childhood of Christ. The reliefs are badly worn and the base was mutilated in 1818 when the font was placed in the churchyard as the base of a sundial. The font was moved back into the church in 1905.

Four gravestones, among them those shown in figure 334a-b and figure 400, probably date from the thirteenth century.

Three coins, two of them so-called Visby bracteates dating from the fourteenth or fifteenth century and one dating from 1668 (time of Charles XI) were found with other things during the building archaeological investigation in 1959. Among the other finds were fragments of wood from an altar or processional cross, some hand-wrought nails and some pieces of window lead; now in the Kalmar County Museum.

POST-REFORMATION FURNISHINGS

Before 1959 the reredos in figure 377 f stood on the altar. It was made in 1756 by a carpenter named Nils Lindman, painted by Graubner from Kalmar and

donated to the church by Erich Milbergh and his wife Margareta Enhörning of Öij, who donated many items to the church. In the attic are, since 1959, two wings from the reredos with rococo ornamentation (visible in fig 377). The pulpit was made by the same master as made the reredos (figs 379 ff), a charming piece of work in rococo. It was painted all over in 1835, but in 1959 all the paint was removed by Sven Wahlgren. Only the dove below the sounding board has another origin. It was made by Anders G Wadsten and donated to the church in 1792 as a votive gift. Originally the pulpit had a door, now in the church tower.

The present pews were installed in 1959 (figs 371 f); the former pews (fig 370) dated from 1818 and the doors from 1834. In the church museum in the tower is a screen from a pew with rococo painting (visible in fig 402) executed in the eighteenth century, by either Graubner or Anders G Wadsten. The bridal bench, reversible (fig 382), was acquired in 1763. A churching bench (visible in fig 402) is of a somewhat more recent date.

The oldest known gallery in the church was mentioned first in 1734. It was in the west (fig 338), like the present one, which was erected in 1818 (fig 370) and altered in 1959 (fig 372). As already mentioned, the door between the first floor of the tower and the gallery (fig 361) probably belonged to the porch demolished in 1818.

It was not until 1852 that the church got its first organ; both the organ and the front (fig 383) built by S P and Nils Pettersson. The organ has been renovated several times, most recently in 1959. It has now seven stops.

The hymnboard in figure 384 was acquired in 1732. The contour-sawn frame has trompe-l'œil painting, which gives the illusion that the frame is richly carved. Two hymnboards were added in the middle of the nineteenth century.

A pewter baptismal bowl, according to the marks made in 1778, is now used as a container for earth at burials. It was replaced by another one in 1838, also of pewter (fig 394), made by I P Fagerström of Kalmar. In the font (see above) is a baptismal bowl of tinned copper, acquired in 1905, possibly made from an old copper cauldron.

Among the communion vessels are a silver-gilt chalice and paten (fig 395), made in 1724 by Hans Andersson Wiggman of Kalmar. The church also has a silver bridal crown, made in 1959.

The two chandeliers in figures 396, 397 were probably both made in Karlskrona by Israel Zerl. Other brass chandeliers are modern. A pair of turned wood chandeliers with iron candle-holders were acquired before 1838. A brass candlestick was acquired in 1781 (fig 398) and a counterpart in the 1830's. Among other candlesticks are a pair of pewter (fig

399), donated in 1733. Several brass sconces were made in the nineteenth and twentieth centuries. One of a pair of candlebrackets on the pulpit (fig 379) was made before 1788, the other in the 1830's.

Among the textiles are a chalice veil of black velvet edged with silver lace and silver embroidery, acquired in 1805, and a chasuble, also of black velvet with silver lace and silk embroidery, acquired after 1838.

The poor-box in figure 401 was acquired before 1718. In the vestry is a deal table (fig 373), made probably in

1781, and a churchwarden's chest, also of deal, probably from 1793. In the church attic (fig 402) is an oak chest with artistic iron fittings, dating probably from the seventeenth century, a washstand dating from 1797, two biers, two spades and a shovel, marked 1837. There, too, is a cupboard from 1780 and another one purchased after 1838.

The only bell of the church (fig 403), hanging in the tower, was cast in Stockholm in 1632 by Medardus Jesus, while the sanctus bell (fig 404) was cast by J J Mårtensson in Stockholm.

LÖTS OCH EGBY KYRKORS METROLOGI

Av Sölve Göransson

Måtten i Egby kyrka

Vid behandlingen av de båda kyrkornas måttförhållanden faller det sig naturligt att börja med Egby, som har så mycket mera av de medeltida delarna bevarat än Löt.

Liksom Långlöts gamla kyrka synes stenkyrkan i Egby till sina äldsta partier ha varit måttsatt med en kort aln om ca 47,0 cm som grundmått. Denna aln kan med stor säkerhet visas ha varit gängse på Öland redan under folkvandringstid.¹

Av den ursprungliga planen² saknas sedan 1818 långhusets västgavel — bortsett från ytterhörnen — och triumfbågsmuren, men tack vare 1959 års undersökningar känner vi också dessa murars tjocklek (fig 406). Långhusmurarna är/var i norr och väster $2\frac{3}{4}$ aln (1,351 m),³ i söder 3 alnar (1,410 m) och i öster (triumfbågsmuren) $2\frac{1}{2}$ aln (1,175 m) tjocka. Det inre diagonalmåttet genom långhuset, ofta ett väsentligt mått i de romanska landskyrkorna, var utlagt som 24 alnar (11,28 m). Den inre bredden, 6,64 m (i öster)-6,67 m, överskrider något 14 alnar och är närmast $14\frac{1}{8}$ aln (6,639 m), vilket delvis synes vara betingat av en »kompromiss» mellan de inre och de yttre breddmått. Långhusets yttre bredd är sannolikt utsatt som 20 alnar (9,40 m), och om även den norra muren varit jämnt 3 alnar skulle den inre bredden ha varit precis 14 alnar; att denna nu gjorts en aning större sammanhänger säkerligen med de speciella måtten i koret. Lång-

husets längddimension är beroende av metoden att bestämma den i antal längs diagonalerna i stället för längs murarna. Den inre längden har sålunda ett kvadratrotsvärde motsvarande ca 19,4 alnar (ca 9,11 m), och den yttre längden blir därför nästan 24,8 alnar (ca 11,64 m).

Ett huvudmått i koret är den inre längden, absiden inbegripen, nämligen 12 alnar (5,64 m), varav 8 tillhör själva korrektangeln och 4 absiden. Murarna i norr och söder är $2\frac{3}{4}$ aln tjocka. Korets inre bredd är bestämd genom diagonalmåttet 14 alnar (6,58 m), vilket nog räknat ger bredden det irrationella värdet $\sqrt{132}$, dvs 11,489 alnar (5,40 m). Den bredden återfinns också i väster mot triumfmuren. Från denna plan föreligger de avvikelserna, att södra kormuren står skevt, ca $2\frac{1}{2}^\circ$, så att bredden minskar något åt öster, och att korrummets längd är något större än 8 alnar (ca 3,90 m i stället för 3,76 m). Dessa förhållanden vill jag förklara på följande sätt. Också när det gäller koret har byggmästaren velat ansätta en yttre bredd i ett helt tal. Närmast i fråga kommer 17 alnar (7,99 m), vilket mått han lagt i den normal som tribunbågsväggen skulle bilda till axeln; i väster är ytterbredden ungefär $17\frac{1}{4}$ aln (ca 8,11 m). Han har valt att placera »felet» i den södra muren. För att sedan få ut det fulla diagonalmåttet 14 alnar från nordvästra till sydöstra hörnet har han måst förskjuta tribunbågsmuren något mot öster. Härigenom har den andra diagonalen blivit

längre, ca $14\frac{1}{8}$ aln, och det förefaller troligt att det är detta mått som fått bli långhusets inre bredd. Den inre bredden i koret är längst i öster ca 5,25 m, och rummets axel ligger alltså där något norr om den ursprungliga. Den östra gavelmuren är $2\frac{3}{4}$ aln tjock (1,293 m).

Absidens bågformiga yttre och inre murliv torde ej vara koncentrisk. Det yttre livets båge är utslagen med en radie av $6\frac{3}{4}$ aln — 4 alnar för absiddjupet och $2\frac{3}{4}$ aln för muren — från det ursprungligen planerade läget för tribunbågsväggen, 8 alnar från korets västmur. Innerlivets halvcirkel har däremot sin medelpunkt i den verkliga tribunbågslinjen, så att radien blir kortare än de avsedda 4 alnarna och absidens öppning (diametern) endast ca 3,57 m (8 alnar = 3,76 m). Triumfbågsöppningen synes kunna ha varit 4 alnar vid.

Långhusets anslutning till koret är ej symmetrisk; långhusets axel ligger något söder om korets axlar. Orsaken härtill kan vara att den 3 alnar tjocka södra långhusmuren anlagts med jämnt halva sin bredd på var sida om södra kormurens yttre flyktlinje i dess skärning med triumfbågsväggens linje.

Det är värt att noteras, att korets måttbild i princip överensstämmer med måtten i det äldsta stenkoret i Föra kyrka: diagonaler 14 alnar och inre längd 12 alnar (8 + 4) à 47,0 cm; i Föra var murarna dock tunnare, bortsett från den västra.

Det bevarade östra gavelröstet i Egby kor visar att kormurarnas ur-

genomgående axel med början i absiden, ej sammanfallande med långhusaxeln, vilket förhållande förklarar att tornet står något skevt gentemot långhuset: tornets yttre längd utanför långhuset — vid axeln riktigt utsatt som 12 alnar (7,13 m) — är i norr ca 7,20 m och i söder ca 7,05 m.

På Bergs förslagsritning (syd-fasaden; fig 338) synes tornet vara avsett att ha 36 alnars höjd, varav 24 alnar i stentornet och resten i tak och lanternin. Enander (fig 339) har ritat tornet endast 27 alnar högt. Murhöjden är därav $23\frac{1}{2}$ aln; långhusmurarna är ritade 12 alnar höga, höjden från takfot till ryggås över långhuset $5\frac{1}{2}$ aln och avståndet därifrån till tornets takfot lika mycket. Tornet är nu i verkligheten 36 alnar i höjd, och långhus och kor når dess halva höjd, 18 alnar (10,69 m). Upp till takfoten, ovanför taklisten, är kyrkans ytterväggar 10 alnar höga (5,94 m). Takresningens vertikala höjd är 8 alnar med takfallets brott på halva vägen; detta stämmer överens med Bergs ritning. Tornets murverk når 4 alnar över taknocken — församlingen hade föreslagit 5 alnar — eller 22 alnar (13,06 m) över marken. Träöverbyggnaden med dess lanternin är upp till takhuvens fot 10 alnar; församlingens önskemål hade lytt på 8 alnar.

Måtten i Löt's kyrka

Undersökningen av måtten i Löt's gamla kyrka måste utgå ifrån det kvarstående tornet, de bevarade västra långhushörnen och delarna av västgaveln samt det sedan 1968 kända läget av korabsiden under nya kyrkans golv. För övrigt får rekonstruktionen grundas på äldre avbildningar och uppmätningar,⁴ varvid N I Löfgrens plan av år 1823 spelar huvudrollen (fig 246). Denna senare är ritad endast ungefärligt efter skala, men de av Löfgren på och vid planritningen antecknade måtten i moderna alnar är av allt

att döma i regel utomordentligt pålitliga. Måttanalysen ger vid handen att grundenheten för medeltidskyrkan varit alnen om ca 52,0 cm, vilken är dokumentariskt belagd som »jordealen» och enhet i mätstänger i byar på norra Öland under 1600-talets senare del, i bruk där sedan »urminnes tid».⁵

I brist på upplysningar i annan riktning räknar jag i det följande med att kärnkyrkan uppvisade fullständig symmetri i sin plan (fig 407).

Stötfogarna i den nutida västgaveln vid de medeltida hörnen på vardera sidan av tornet visar att det gamla långhusets yttre bredd var 17 alnar à 52,0 cm (8,84 m). Enligt Löfgren var (den södra) kyrkväggens tjocklek $1\frac{1}{2}$ (svensk) aln, dvs 1,039 m, vilket vi tolkar som 2 medeltidsalnar, 1,04 m. Vid lika murtjocklek i norr och söder borde den inre bredden därför ha varit 13 alnar eller 6,76 m, trots att Löfgren uppger bredden till 10 (svenska) alnar 23 tum (addition av bänkradernas bredder jämte mittgångens) respektive 11 alnar, dvs endast 6,51 till 6,53 m; om den norra bänkraden antas ha fyllt kyrkans halva bredd erhålles ur Löfgrens mått bredden 6,73 à 6,78 m. Att just det inre breddmättet kan vara kinkigt att återge korrekt visas av Löfgrens uppgift om bredden i Egby kyrka under planritningen av 1823 (fig 340), $10\frac{1}{2}$ aln eller 6,38 m, vilket skall jämföras med verklighetens 6,64 à 6,67 m.⁶

Västra gavelmurens tjocklek synes ha varit $2\frac{1}{2}$ medeltidsaln (1,17 m). Om den redan 1770 utrivna triumfbågmurens tjocklek vet man ännu ingenting, men vi antar här att även denna varit $2\frac{1}{2}$ aln. Genom sammanställning av Löfgrens mått erhålles därvid en inre längd i »medelkyrkan» om ca 10,50 m. Med största sannolikhet återgår denna längd på samma diagonalmått som i Långlöt och i Egby: 24 alnar, men i den längre alnen, dvs 12,48 m. Bredden 13 och diagonalen 24 ger längden $\sqrt{407}$

eller 20,174, vilket omsatt i medeltida alnar motsvarar 10,49 m. Långhusets yttre längd torde sålunda ha varit 12,83 m.

Också i Föra långhus var diagonalmåttet 24 längre medeltidsalnar; bredden var där $13\frac{1}{2}$ aln. Av betydande intresse är att måtten 24 och 13 längre alnar i den just presenterade rekonstruktionen av långhuset i Löt är alldeles desamma som kan uppmätas i S:t Knuts kapell vid Gråborg i Algutsrums socken; långmurarna är i detta $2\frac{1}{2}$ aln tjocka, medan triumfbågmuren är 2 alnar och västra gavelmuren synes vara $2\frac{1}{2}$ aln tjock.

Kombinationen av Löfgrens måttupplysningar jämte det faktum att absidens rundade yttermur nådde fram till en punkt ca 17,70 m öster om det nutida långhusets västra innervägg leder till uppfattningen att gamla kyrkans kor i Löt, ehuru till det inre nästan kvadratisk, ägde mot öster något konvergerande murar och en yttre längd som blott obetydligt översteg den inre längden, vilket sistnämnda förhållande på grund av felteckning ej framgår av Löfgrens planritningar (fig 246 och 278). Också med avseende på dessa egenskaper hos koret företer Löt en påfallande likhet med planbilden i S:t Knut med dess österut avsmalnande kor.

Ett grundläggande element i korplanens konstruktion torde det kors vara som bildas av mittaxeln och den normal till denna som till fotpunkt har absidens innersta punkt. Denna skärningspunkt låg $10\frac{1}{2}$ aln (5,59 m) öster om långhusets östgavel eller triumfbågmur, ett mått som betecknar korets inre längd: $7\frac{1}{2}$ aln (3,77 m) i korfyrcanten och $3\frac{1}{2}$ aln som inre radiemått i absiden. På normalen har breddmåten för koret avsatts symmetriskt, 7 alnar för den inre och 12 alnar för den yttre bredden; murarnas tjocklek sattes alltså till $2\frac{1}{2}$ aln. Murliven har sedan dragits mot väster från normalen

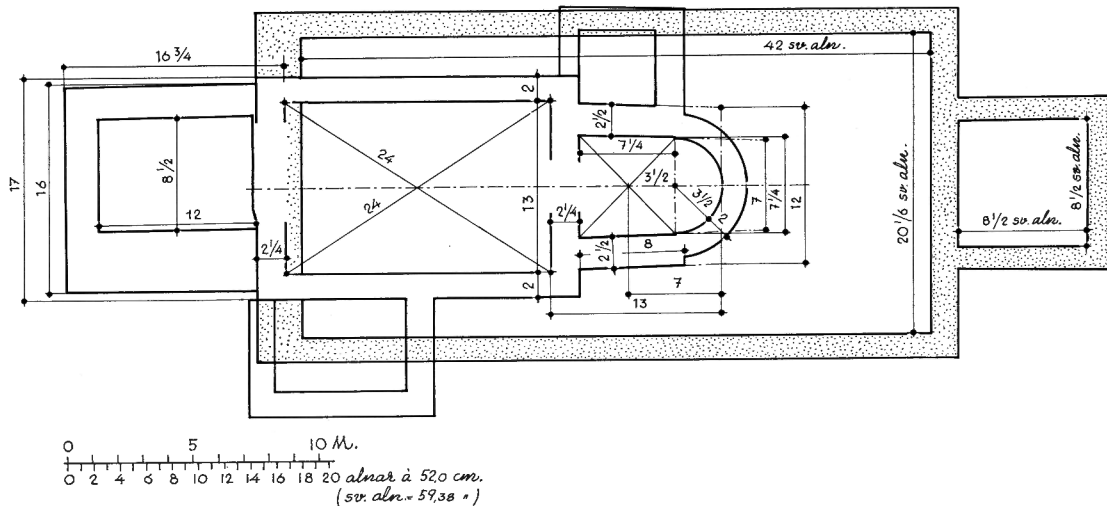

Fig 407. Löts kyrkas planmått, skala 1 : 300. Metrologisk tolkning av S Göransson, ritad av J Söderberg 1975. Mått i medeltidskyrkan i alnar om 52,0 cm, i 1800-talskyrkan i svenska alnar à 59,38 cm.

Metrological interpretation of the plan measurements of Löt Church. Measures of the medieval church in ells of 52.0 cm, of the 19th century church in Swedish ells of 59.38 cm.

på det sättet att innerliven på den linje som markerar tribunbågens inre liv, $3\frac{1}{2}$ aln åt väster, passerade på $7\frac{1}{4}$ alns avstånd från varandra, så att korfyrcantens inre bredd i öster blev lika med dess inre längd. Genom att murliven sålunda divergerade kom bredderna i väster att få irrationella talvärden, motsvarande ca 4,04 m i inre och ca 6,64 m i yttre bredd mot triumfbågsmuren; härmed överensstämmer Löfgrens mått på södra språnget mellan kor och långhus, ca 1,11 m (egentligen 1,10 m). Största yttre bredd blev därför i praktiken lika med yttre längd över absiden (6,63 m). Samtidigt kom diagonalerna genom korfyrcanten att skära varandra på 7 alnars avstånd utefter axeln från absidens innersta punkt.

Absidmursbågarna slogs ut från tribunbågslinjen med $3\frac{1}{2}$ aln (1,82 m) som inre radie och 2 alnar som dimension för muren. Den yttre längden av korets sträckmurar synes ha gjorts 8 alnar (4,16 m). Absidens yttre rundning blev därför ca 8,20 m lång;

härmed rimmar Löfgrens mått för bågkonturen väl, ca 8,16 m. Genom att tribunbågens öppning var 7 alnar vid (3,64 m) blev språnget från korets östra innerhörn helt små, blott $\frac{1}{8}$ aln (6,5 cm); A Ahlqvist utelämnar också helt språng vid tribunbågen på sin planritning av 1820. Triumfbågens öppning kan antas ha varit 4 alnar eller kanske bara $3\frac{1}{2}$ aln bred.

På grund av att koret var nästan lika långt invändigt som utvändigt kan gavelröset ovanför absiden ej ha varit mera än ca $\frac{2}{3}$ aln tjockt (39 cm). Det var därför nödvändigt att vid förhöjningen av koret under 1100-talets senare del bygga ut den östra gavelmuren i dess övre parti till normal tjocklek och låta den vila på absidvalvet, så som de äldre avbildningarna demonstrerar. Om muren här uppe gjordes 2 à $2\frac{1}{2}$ alnar tjock, har korets ytterlängd i vindsvåningen varit ca 4,81 à 5,07 m.

Långhusets inre bredd, triumfbågsväggens mått, brukar återfinnas i korets mått. I Löt kan långhusets

tal 13 vara hämtat ur korets tal 7 och 6, det senare lika med halva värdet av utgångstalet för den yttre bredden enligt ovanstående rekonstruktionsförslag. Dessutom var axellinjens längd från absidens inre åt väster genom koret och under triumfbågen fram till den senares liv mot långhuset, dvs till normalen utmed triumfbågsväggen, just 13 alnar.

På den välhuggna stenomfattningen till absidens hjulfönster (fig 256) från mitten av 1200-talet, som ännu finns i behåll, beskriver den yttre ritsen en cirkel med diametern 103,5 cm; det ligger frestande nära att däri se radiemåttet 1 aln, vilken enhet då skulle ha haft längden 51,75 cm, och det är t o m möjligt att detta är ett trognare värde på den öländska medeltidsaln som här kallas alnen om 52,0 cm.

Det vid kyrkans västgavel tillbyggda tornet är i öster 16 alnar brett (8,32 m), endast 1 aln smalare än långhuset och en aning asymmetriskt anslutet till detta — det är 23 cm kvar till norra långhushörnet

och 29 cm till det södra. I väster är tornbredden ej mera än $15\frac{1}{2}$ aln (8,19 m). Tornet rycker ut åt väster från långhuset 7,57 å 7,59 m, något mer än $14\frac{1}{2}$ aln (7,54 m), och rider med sin östra mur på långhusgaveln; då tornmurens östra ytterliv är placerat några centimeter väster om den $2\frac{1}{4}$ aln tjocka långhusmurens inre liv, synes själva tornkroppens ytterlängd vara $16\frac{1}{2}$ aln (8,71 m). Genom den på en nutida höjd av ungefär 11,0 m befintliga indragningen av mur-liven i väster samt i norr och söder med mot öster avtagande grad, en avsats av storleksordningen $\frac{1}{2}$ –1 kvarter, minskas tornets mått något i de övre delarna.

Tornrummet i bottenvåningen (nuvarande vapenhuset) är $8\frac{1}{2}$ aln brett (4,42 m) och var ursprungligen 12 alnar långt (6,24 m). Denna längd är bevarad vid södra väggen i det att den östra omfattningen till murtrappans ingångsöppning i rummets sydöstra hörn bildas av den gamla långhusgaveln; norr om själva hörnet inkräktas längdmåttet av ett sentida ca 15 cm tjockt puts-lager på rummets östra vägg (så redan enligt Löfgrens mått av 1823). Den gamla tornbågen mot långhuset synes enligt de äldre uppmätningarna kunna ha varit $7\frac{1}{2}$ aln vid (3,90 m). Norra muren i tornets bottenvåning är ungefär $2\frac{1}{2}$ aln och den södra med trappan nästan 5 alnar tjock.

Tack vare skarvar och avtryck i tornets och långhusgavelns murverk kan även vissa beräkningar av de vertikala måtten i medeltidskyrkan företas (fig 408). I den smala cellen i södra tornmuren, mellan första och andra våningarna, finns i östra väggen, som är en del av långhusets ursprungliga yttervägg, en vågrät skarv som markerar höjden hos de äldsta långhusmurarna; skarven ligger ca 6,35 m över golvet i vapenhuset. Denna murhöjd (murhöjd I) tolkas här som 14 alnar, dvs 7,28 m, vilket innebär att den medeltida basnivån för kyrkans höjdmått skulle

ha legat ca 95 cm under vapenhusgolvet och ca 50 cm under basnivån för 1842 års kyrka.

Resterna efter det i östra tornmuren inbakade yngre röstet till långhusgaveln avslöjar att påbyggnaden av en skyttevåning senare under 1100-talet förhöjde långhusets sträckmurar (murhöjd II) till 19 alnar (9,88 m). Gavelröstets kanter visar också att takåsen (taknock II) legat på 24 alnars höjd (12,48 m) och attnockvinkeln varit så stor som drygt 120° . Denna påfallande flackhet i takfallet kan möjligen ha sin förklaring i att man vid förhöjningen av murarna bibehållit taknockens läge, som då redan från början skulle ha befunnit sig på nivån 24 alnar; enligt den hypotesen skulle det primära taket ha haft en nockvinkel om 85° eller något mindre och takresningens lodräta höjd på grund av skyttevåningens tillkomst ha minskat från 10 till 5 alnar.

Kormurarnas äldsta höjd kan med ledning av vad som framkommit om långhusets höjdförhållanden antas ha varit 12 eller 13 alnar (jfr korets planmått!).

Växlingar i murverkets förband i tornets övre delar antyder att tornets äldsta murhöjd (tornmurhöjd I) kan ha varit 28 alnar (14,56 m). Den horisontella indragningen av mur-liven på tre sidor av tornet var i så fall placerad $5\frac{1}{4}$ aln (2,99 m) nedanför murkrönet ($22\frac{1}{4}$ aln över marknivån). Förhöjningen av tornet med en fjärde våning i början av 1200-talet torde ha varit $5\frac{1}{4}$ aln stor (2,73 m), ty det nya murkrönets sannolika läge (tornmurhöjd II) i nivå med överkanten av det primära bjälklaget i fjärde tornvåningen, ca 80 cm under nuvarande murkrön, befinner sig på $33\frac{1}{4}$ alns höjd (17,29 m) ovanför det här antagna medeltida basplanet. Det är rimligt att föreställa sig att tornhuvens spets nått 42 alnar över marken (21,84 m), eftersom detta tal är samstämmigt med höjdmåtten i övrigt (6×7) och en höjd i

huvnen om $8\frac{1}{4}$ aln ger den plausible vinkeln ca 89° för dess spets.

I det nya vattentak över långhuset som uppfördes i anslutning till tornets förhöjning synes takåsen (taknock III) ha placerats 6 alnar ovanför den gamla, på 30 alnars höjd (15,60 m) över marken. Häri-genom blev takresningens höjd från fot till nock 11 alnar (5,72 m), dvs samma höjdskillnad som nu förelåg mellan avsatsen i tornmurs-liven och det nya tornmurskrönet ($5\frac{1}{4} + 5\frac{1}{4}$ aln). Långhustakets nockvinkel blev ca 79° .

Tolkningarna av måtten i vapenhuset och sakristian kan ej bli så kategoriska som de nyss framförda beträffande kärnkyrkan och tornet. Möjligen har vapenhusets inre längd varit 10 och bredd 7 alnar samt murarnas tjocklek i öster $2\frac{1}{2}$ aln och i söder och väster 2 alnar. Löfgrens mått och planritningar visar att vapenhuset ej stått i flykt med långhusgaveln utan skjutit ut ca 35 cm åt väster från långhushörnet. I sakristian kan rummet ha varit kvadratisk med $5\frac{1}{2}$ aln i sida — på grund av kormurens skevhet några centimeter smalare i väster — och med murdimensionerna $2\frac{1}{4}$ aln i öster, $1\frac{1}{2}$ aln i norr samt $1\frac{1}{2}$ aln i väster. Alnmåttet har även för dessa byggnadsdelar antagits vara det 52,0 cm långa.

Då den nuvarande träkonstruktionen på tornet tillkom 1797 har man förhöjt tornets murverk ca 80 cm. Troligen har man åsyftat en krönhöjd för stentornet om 30 moderna alnar (å 59,38 m) eller 17,81 m och utgått från ett markplan drygt 35 cm ovanför här antagna medeltida nivå. Överbyggnaden av trä synes vara avsedd att vara hälften så hög, 15 alnar. Därav är det undre pyramid-taket 3 alnar högt och själva lanterninen 8 alnar hög.

Måtten i Löts nya kyrka av 1840–1842 kan lämpligen studeras under jämförelse med förslagen från åren 1838–1839. Om N I Löfgrens ej

Fig. 408. Höjdmått i Löt kyrka, skala 1: 300. Metrologisk tolkning av S Göransson, ritad av J Söderberg 1975. T v sektion genom långhuset mot väster. Rekonstruktion av höjder i medeltidskyrkan. Mått i alnar om 52,0 cm. T h del av sydfasaden. Mått i tornet (1797) och långhuset (1840–1842) i svenska alnar à 59,38 cm.

Vertical measurements of Löt Church. Metrological interpretation. Left: cross section of the nave looking W. Reconstruction of the medieval nave and tower. Measures in ells of 52.0 cm. Right: part of the S front of the tower of 1797 and the nave of 1840–1842. Measures in Swedish ells of 59.38 cm.

bevarade första provritning vet vi att den yttre längden av långhuset var föreslagen till 49 alnar och bredden till 24 alnar. I enlighet med sockenstämmans önskemål i protokoll av den 16/9 1838 har Löfgren å sitt nya projekt från samma år (fig 279) minskat längden till 46 alnar samt förändrat sakristian så att den är 12 alnar i fyrkant, yttre mått. Tjockleken i långhusets murar är 2 alnar, så att de inre måtten i kyrkorummet är 42×20 alnar. I sakristians tre murar är tjockleken $1\frac{1}{2}$ aln. Tornet är i princip behållet.

På arkitekten Th Edbergs första förslagsritning, av den 26/3 1839 (fig 280), är långhusets inre $42 \times$ ca $20\frac{1}{2}$ aln (troligen avsett 20 alnar?) och dess murar 2 alnar tjocka. Sakristian har yttre bredden 12 alnar men skjuter endast 10 alnar utanför långhuset i öster; dess murar är $1\frac{1}{2}$ aln (1 aln 15 tum) tjocka. Förslaget

överensstämmer alltså rätt väl med Löfgrens projekt. Edberg har dock ritat ett helt nytt torn om 11×11 alnar i yttre mått, vilande i öster på lånhusgaveln och med $2\frac{1}{2}$ aln tjocka murar. Edbergs andra förslag, daterat den 29/10 och fastställt den 5/11 1839 (fig 281), är med avseende på långhus och sakristia lika med hans första — den inre bredden nu ritad ca $20\frac{1}{2}$ aln men sannolikt fortfarande menad att vara 20 alnar, så att den yttre bredden liksom från början blir 24 alnar — men bevarar såsom församlingen önskat tornet, med en sådan anslutning till den nya lånhusgaveln att tornet i bottenvåningen skjuter ut 12 alnar från långhuset.

Nya kyrkans planmått är i verkligheten följande. Den inre längden är 42 alnar (24,94 m) och den inre bredden 20 alnar 4 verktum (11,97 m). Då murarna i norr och söder är $1\frac{2}{3}$ aln (40 tum) tjocka (0,99 m), blir den

yttre bredden $23\frac{1}{2}$ aln (13,95 m). Västra gavelmuren är 3 alnar, den östra 43 à 44 tum tjock (1,06 à 1,09 m), så att den yttre längden i söder är 46 alnar 19 tum (27,78 m) och i norr 46 alnar 20 tum (27,81 m). Kyrkan har anslutits till det bibehållna tornet på det sättet att den gamla lånhusgavelns ytterliv förts ut åt norr och söder och de nya ytterhörnen anlagts symmetriskt ut från tornkroppen, med ett språng om 2,82 m på vardera sidan. På insidan av lånhusväggen har gavelmurens tjocklek ökat med drygt 60 cm, så att den nya muren erhållit dimensionen 3 alnar (1,78 m); i tornets bottenvåning är muren på grund av ett ansevärt putslager på vapenhusväggen ca 1,95 m tjock.

Sakristians inre längd är i söder 8 alnar 12 tum ($8\frac{1}{2}$ aln) och dess östra mur 1 aln 15 tum tjock, så att sakristian där skjuter ut 10 alnar 3 tum

(6,01 m) öster om långhuset; i norr är mätten på grund av långhusgavelns dimension 1 tum kortare. Dess inre bredd är i väster 8 alnar 10 tum, vid östra innerlivet emellertid 8 alnar 12 tum, samt de norra och södra murarna 1 aln 14 tum tjocka; utvändigt är därför bredden vid långhusgaveln 11 alnar 14 tum (6,88 m) men längst i öster nästan 11 alnar 17 tum (ca 6,95 m).

Som vertikala mått för långhuset hade Löfgren och Edberg föreslagit 12 alnar i murhöjd och 9 alnar i takresningshöjd. Kyrkan fick i stället 11 alnars höjd i murarna (6,53 m) och lika mycket i höjd från takfot till takås, så att nockhöjden är 22 alnar (13,06 m), mätt från ett utgångsplan som ligger ca 15 cm över det som synes ha använts vid tornets ombyggnad 1797. Saktistians höjd över taknocken är $12\frac{1}{2}$ aln (7,42 m),

varav i murarna $7\frac{1}{2}$ aln. Löfgren hade för sakristian föreslagit $13\frac{1}{2}$ aln (9 alnar i murhöjd) och Edberg ändrat till 15 alnar (12 alnar i murarna liksom i långhuset).

Kyrkogårdarnas mått

Kyrkogårdarna i Egby och Löt (fig 333 och 236) har till utsträckningen ej undergått några påtagliga förändringar under de senaste 300 åren. De är indecknade på ett antal äldre lantmäterikartor, Egby kyrkogård på kartor från 1683 (skala 1:5 000), 1735, 1778, 1795, 1816 och 1830 (skala 1:4 000) samt Löts på kartor från 1683 (1:5 000), 1771, 1799, 1803 och 1828 (1:4 000). Då de ej är regelbundet rektangulära till formen, och då kartornas redovisningar — i små skalor — företer avvikelser gentemot varandra, blir tolkningen av mätten rätt vansklig.

I Egby återgår dock säkerligen kyrkogårdens bredd i öster–väster, 55 till 58 m, på måttet 120 alnar à 47,0 cm (56,4 m). Dess östra långsida, ca 67 m lång, torde vara utmätt som 144 alnar (67,68 m), samma tal som återfinns i Långlöts och Föra kyrkogårdar;⁷ västra sidan är ca 80 m lång.

I Löts kyrkogård är sannolikt bredden ursprungligen utsatt med samma mått som i Egby, 120 alnar à 47,0 cm; den varierar mellan ca 56 och 63 m. Längden i norr-söder är omkring 95 m men kan möjligen återgå på måttet 192 alnar (90,24 m).

I bägge kyrkogårdarnas mått skymtar den kortare och äldre av de kända öländska medeltidsalnarna, den om ca 47,0 cm, i duodecimala multipler. Troligen är bogårdsmurarnas sträckningar utlagda redan på träkyrkornas tid.

Noter

1. Beträffande på Öland använda alnmått samt om mättsättning i kyrkor se ovan Långlöt s 206 f, noterna 86a och 86b. — Modifieringar av de metrologiska tolkningarna av Långlöts, Källa och Föra kyrkor (s 135 ff) kommer att meddelas sist i band II.
2. Diskussionen av mätten i Egby kyrka bygger på uppmättningsritningar av *S Hesselgren & S Fränne* från 1931 och *J Söderberg* från 1968 (i skalan 1:100) samt på förf:s egna kontrollmätningar. *Ragnhild Boström* har generöst ställt hela sitt material av observationer och mätningar till förf:s förfogande. — Äldre uppmätningar är de av *N I Löfgren* från 1823 (plan i mycket ungefärlig skala 1:240 à 1:288 med numeriska måttangivelser; fig 340) och av *N H Berg* från 1817 (skala 1:100; fig 338). — Vidare har förslagsritningar till nybyggnad av torn m m av *Berg* 1817 (fig 338) och *S Enander* 1817 (skala 1:100; fig 339) granskats ur metrologisk synpunkt.
3. Den väsentliga längdmåttsenheten var

i medeltidens Sverige och Danmark *alnen*, ej foten. Alnen indelades — förutom i halva alnar — i *kvarter* (1 kvarter = $\frac{1}{4}$ aln) och halva kvarter ($\frac{1}{2}$ kvarter = $\frac{1}{8}$ aln); under senmedeltiden och början av nya tiden är även indelningen i 32 *finger* belagd (1 finger = $\frac{1}{32}$ kvarter). — I Västeuropa var däremot i regel *foten* grundenheten vid byggenskap och jordmätning under medeltiden liksom tidigare i det romerska riket. *Fot/fjät* och *tum* brukades också i det medeltida Skandinavien men närmast som naturmått utan fast anknytning till alnen. Först i 1665 års plakat om mått och vikt i Sverige nämns »svensk fot» eller »stockholmsk fot» som ekvivalent till halv aln eller två kvarter. Foten var, författningsmässigt sedan 1733, indelad i »toll» eller tum (10 decimal- respektive 12 verktoll). I Danmark stadgades 1683 att en rätt dansk alen skulle överensstämma med två rhenländska »fötter» och att en halv alen, som nu benämndes »dansk

fot», skulle indelas i 12 »tom» eller »toll».

4. Underlaget för måttanalyserna beträffande Löts kyrka utgörs av uppmättningsritningar av *S Hesselgren & S Fränne* från 1931 och *J Söderberg* från 1968 (skala 1:100) samt förf:s egna mätningar jämte *Ragnhild Boströms* stora observationsmaterial inkl måttuppgifter. — För gamla kyrkan är huvudmaterialet *N I Löfgrens* uppmätningar från 1823 (plan i ungefärlig skala 1:240 à 1:288 med numeriska måttangivelser; fig 246) och 1838 (avsedd skala 1:160; planmätten avviker i betydliga avseenden från 1823 års siffror; fig 278); *A Ahlqvists* planritning av 1820 är försedd med måttsiffror som i allmänhet har lägre värden än Löfgrens av 1823. — Också ritningarna till ny kyrka i Löt av *Löfgren* av 1838 (skala 1:160; fig 279) och *Th Edberg* av 1839 (skala 1:110; fig 280 och 281) har måttundersökts.
5. Se ovan Långlöt s 206, not 86a.

6. Sekundärt (på 1860-talet?) har Löfgren tillfogat en annan uppgift på Egby kyrkas bredd: 11 alnar 8 tum,

dvs 6,73 m, vilket mått överensstämmer bra med bredden längst västerut i långhuset (i sträckningen av den rivna

gavelmuren).

7. Se ovan Långlöt s 207 f, noterna 86c och 86g.

THE METROLOGY OF THE CHURCHES OF LÖT AND EGBY

Summary

The metrological analyses of the medieval churches of Löt and Egby are based on different conditions. At Egby most of the original plan is preserved in the present church, while the measurements of Löt Church have had to be reconstructed, since only the tower and parts of the west gable of the nave of the medieval church have survived. A drawing of Löt Church, made by N I Löfgren in 1823 (fig 246), provides the best information.

With a rather good degree of certainty the measurements of the two churches may be interpreted as follows. At Egby Church (fig 406), a unit of a cubit or short ell of *c* 47.0 cm was used. This unit has been shown to have been in use very early on Öland; e.g. the ring fortress at Eketorp on the Alvar—the limestone heath of southern Öland—seems to have been constructed with this ell as the unit of measurement (4th–7th centuries). The unit of measurement used for Löt Church (fig 407), however, was another short ell of *c* 52.0 cm, which we know was the basis of rods which, during the latter half of the 17th century, were said to have been used “since time immemorial” in the measurement and distribution of land in northern Öland.

A basic main measure of both churches is the diagonal of the nave, 24 ells, which, owing to the different lengths of the units, is equal to 11.28 m at Egby and 12.48 m at Löt. The internal and external widths are at Egby 14 $\frac{1}{8}$ ells (6.64 m) and 20 ells (9.40 m) respectively,

and were at Löt 13 ells (6.76 m) and 17 ells (8.84 m). The number of the internal width is related to the measurements of the chancel.

It is difficult to penetrate the metrological systems of the chancels. At Egby, however, there is no doubt that the internal length, including the apse, is 12 ells (5.64 m). The width probably depends on the fact that the diagonals of the chancel rectangle were laid out with the length of 14 ells (6.58 m) and that the external width was fixed at the same time to 17 ells (7.99 m). The fact that the south wall of the chancel is skew and that one diagonal is *c* 14 $\frac{1}{8}$ ells long (cf the width of the nave) is obviously due to these metrological conditions. At Löt, the internal and external widths were probably set at 7 ells (3.64 m) and 12 ells (6.24 m) on the normal to the middle axis of the church, which intersected the axis at the innermost point of the apse. The diagonals of the chancel square crossed each other 7 ells from this point, and the chancel walls therefore diverged westwards somewhat. The internal length of the chancel along the axis—if the thickness of the chancel arch is included—13 ells (cf the width of the nave), of which 3 $\frac{1}{2}$ ells was the radius of the apse.

The W and N walls of Egby Church were 2 $\frac{7}{8}$ ells (1.35 m) thick; the chancel arch wall was 2 $\frac{1}{2}$ ells (1.18 m), and the apse wall is 2 $\frac{3}{4}$ ells (1.29 m) thick. At Löt the walls were usually 2 (1.04 m) or 2 $\frac{1}{4}$ ells

(1.17 m) thick; the longitudinal walls of the chancel were, however, 2 $\frac{1}{2}$ ells (1.30 m) thick.

The west tower at Löt, which still remains, has an external breadth of 16 ells (8.32 m) in the east, and an external length of 16 $\frac{3}{4}$ ells above the nave.

The vertical measurements of the churches during the medieval periods can be determined only roughly. The oldest chancel walls of Egby Church were probably 14 ells (6.58 m) high. At Löt (fig 408) the original height of the nave walls also seems to have been 14 ells (7.28 m); they were heightened to 19 ells (9.88 m) when an archers' storey was added. The ridge of the roof was at a height of 24 ells (12.48 m). The height of the walls of the oldest tower was probably 28 ells (14.56 m). When a fourth floor was added to the tower, the ridge of a new roof of the nave was placed 30 ells (15.60 m) above ground level.

As far as the measurement systems of the porches and vestries are concerned it may be said with certainty that the vestry at Egby, dating from the beginning of the 14th century, was not built according to the same unit as the rest of the church, but the somewhat longer ell (of 52.0 cm), used at Löt from the beginning, was applied.

All the parts of the two churches built during the 18th and 19th centuries were measured with the ell introduced as Swedish standard in 1604–1605, called

the Stockholm ell, of 59.38 cm. Preserved drawings show that the builders usually followed the main stipulations of the plans but often departed from them in details, e g in respect of the thickness of the walls.

The tower at Egby, dating from 1817–1818, is 13 ells (7.72 m) broad, and projects 12 ells (7.13 m) to the west from the nave gable; its length above the nave is 12½ ells. The height of the nave walls is 10 ells (5.94 m), and the level of the ridge of the nave roof is at 18 ells (10.69 m). The tower is approximately twice

as high as the nave; the masonry reaches a height of 22 ells (13.06 m) above the ground.

The tower walls at Löt were heightened somewhat in conjunction with the addition of a new timber superstructure in 1797; the intended height of the masonry was probably 30 ells (17.81 m).

The new church building at Löt, dating from 1840–1842, has, in the nave, the internal measures 42 × 20½ ells (24.94 × 11.97 m), and the external measures 46½ (in the north) × 23½ ells (27.81 × 13.95 m). The internal length of the

vestry (in the south) and width (in the east) is 8½ ells (5.05 m). The walls of the nave are 11 ells high, and the height of the roof ridge is 22 ells (13.06 m). The ridge of the vestry is 12½ ells (7.42 m) high.

As far as the measurements of the churchyards are concerned, the east-west widths at both Egby and Löt are probably based on the measure of 120 ells of 47.0 cm. The measurements of the churchyards possibly emanate from the period prior to the erection of the stone churches.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR för Löt se s 319 f och för Egby s 397 f

TRYCKTA KÄLLOR och LITTERATUR för Löt och Egby

Ahlqvist, A, Ölands historia och beskrifning, D 1–2, Calmar 1822–1827.

Anderson, Iwar, Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp, Ant ark 14, Sthlm 1960.

Arens, F V, Das Werkmass in der Baukunst des Mittelalters. 8. bis 11. Jahrhundert, Würzburg 1938.

Arnér, G, Något om orglar och orgelbyggare i Växjö stift, i: Växjö stift i ord och bild, Sthlm 1950.

Bidrag till Skandinaviens historia 2, Sthlm 1864.

Blom, O, Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder, i: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, II Række, 10 Bind, 1895.

Booz, P, Der Baumeister der Gotik, München 1956.

Boström, Ragnhild, Alböke kyrka, i: KNS XLVI (1969, tr Kalmar 1970).

— Egby kyrka, i: KNS XLVIII (1971, tr Mörbylånga 1973).

— Ett par Olofsbilder från Källa, i: KL 1970–1972, Kalmar 1972.

— Guds hus — människors värn, i: STF årsskrift 1974, Sthlm 1974.

— Hulterstads kyrka, Mörbylånga [1971].

— Löts kyrka, i: KNS XLIX (1972, tr Helsingborg 1974).

— Medeltida altare blev trappstenar. Öbl 1/4 1975.

— Märkliga gravstenar återfunna. Öbl 18/2 1975.

— Några skulpturer från Öland identifierade. Fv 1969.

— (1975b) Stenåsa kyrka, i: KNS L (1973–1974, tr Kalmar 1975).

— Vem vet något om försvunna gravstenar? Öbl 27/7 1974.

— Vårstädning i Löts kyrktorn. Öbl 16/4 1974.

— (1975a), Ås kyrka, i: Ås — socknen på Ölands sydspets. Nacka 1975.

— Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? i: Nordisk medeltid. Konsthudier tillägnade Armin Tuulse, Upps 1967.

Se även Strömbom.

Boström, R & Nilsson, Åke, »Dammsugning» av kyrkvindar, Fv 1971.

Broman, O J, Glysisvallur (ms omkr 1720), utg av Gestrike-Helsing nation i Uppsala, II, Ups 1912–1953.

Brusenius, D, Försök till en beskrifning öfver Löt och Alböke församlingar på Öland, Sthlm 1776.

Bruzelli, B, Tenngjutare i Sverige under kontrolltiden 1754–1912, Sthlm 1967.

Campe, P, Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser, Riga 1930.

Carlsson, S L, Sveriges kyrkorglar, Lund 1974.

Cinthio, E, Proportionssystem, i: Kulturhist lex f nordisk medeltid, XIII, Malmö 1968.

Danmarks Kirker, VII, Bornholm, Khvn 1954.

Elgenstierna, G, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, del II, Sthlm 1926.

Erici, E, Orgelinventarium. Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige, Sthlm 1965.

Frölén, H F, Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning. I, Systematisk del, Sthlm 1911; II, Beskrivande del, Sthlm 1910.

Gustafsson, Evald, Den romanska kyrkan i Atlingbo. Ant ark 12, Sthlm 1959.

Göransson, Sölve, Field and Village on the Island of Öland. A Study of the Genetic Compound of an East Swedish Rural Landscape. Geografiska Annaler XL (1958), Sthlm 1959.

— (1971a) Tomt och teg på Öland. Om byamål, laga läge och territoriell inledning. Forskningsrapporter från Kulturgeogr Inst, Upps Univ, Upps 1971.

— (1971b) Village Planning Patterns and Territorial Organization. Studies in the Development of the Rural Landscape of Eastern Sweden (Öland).

- Acta Universitatis Upsaliensis, Upps 1971.
- Hagberg, Louise*, Minneskransar och »tavlor», Rig 1928.
- När döden gästar, Sthlm 1937.
- Hannerberg, D*, (1955b) Die älteren skandinavischen Ackermasse. Ein Versuch zu einer zusammenfassenden Theori. Lund Studies in Geography B: 12, Lund 1955.
- Fod, Sverige, i: Kulturhist lex f nordisk medeltid, IV, Malmö 1959.
- (1955a) Tomter och åkrar. Några glimtar ur kulturlandskapets historia, i: Östergötland. Red T Lagerstedt, Sthlm 1955.
- Hennerberg, C F & Norlind, N P*, Handbok om orgeln. I. Sthlm 1912.
- Hofrén, M*, Blomstermålning. Släkten Wadsten och några andra möbel- och inredningsmålare. KLMedd 1958.
- På kyrkbacken. KL 1962.
- Holmbäck, L M*, Klockor och klockringning, Sthlm/Malung 1951.
- Lärbro — Bro — Ala. Något ur Visby Stifts orgelhistoria, i: Julh t förs i Visby stift 33 (1955).
- Horn, W & Born, E*, The »Dimensional Inconsistencies» of the Plan of Saint Gall and the Problem of the Scale of the Plan. The Art Bulletin, XLVIII: 3-4, New York 1966.
- Håkansson, Gunnar*, Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafier och andra kyrkliga föremål, Gbg 1942.
- Jansson, Sam Owen*, Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt. Nordisk kultur XXX, Sthlm 1936.
- Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet, Sthlm 1950.
- Jansson, Sven B F & Anderson, Iwar*, Om runstensfynden vid Köping på Öland, Fv 1954.
- Karling, S*, Kyrkorna i Borås och Brämhult, Borås 1955.
- Kalmar läns fornminnes-förenings historiska och etnografiska samlingar på Kalmar slott*. Kort beskrifning till ledning för besökande ... [Horn, Herman], Häfte 1-3, Kalmar 1879-1882 (=Horns kat).
- Kalmar. Kyrklig konst från åtta sekel. Kyrkoskatter från Kalmarbygden och Öland. Nutida religiöst måleri. Utställning å Kalmar konstmuseum 4-11 september 1949, Katalog (=Kalmar utst kat).
- Koch, M*, (1963a) Geometri og bygningskunst. Arkitekten 11-1963, Khvn 1963.
- (1963b) Lunds domkirkes målenhed. Arkitekten 11-1963, Khvn 1963.
- Proportionssystem, i: Kulturhist lex f nordisk medeltid, XIII, Malmö 1968.
- Kossmann, B*, Einstens massgebende Gesetze bei der Grundrissgestaltung von Kirchenbauten, Strassburg 1925.
- Kreusch, F*, Dass Mass des Engels, i: Vom Bauen, Bilden und Bewahren, Festschrift für Willy Weyres, Köln 1964.
- Lithberg, N*, Sanct Staffans stupa och ett forngermanskt lagstadgande. Fv 1915.
- Lundberg, E*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400, Sthlm 1940 (=Lundberg I).
- Linnæus, C*, Öländska och gothländska resa på riksens höglöflige ständers befallning förrättad år 1741 ..., Sthlm & Ups 1745, nytr Sthlm 1907.
- Löfgren, A*, Det svenska tenngjutarehantverkets historia. Del I, band 1-3, Sthlm 1925-1950.
- Det *Medeltida Öland*. Provtryck ur en historisk-topografisk översikt av Det medeltida Sverige, utg av den av VHAA tillsatta kommittén, Sthlm 1953.
- Modée, R G J*, Utdrag utur alla ... publique handlingar, del 7, Sthlm 1779.
- Morgan, B G*, Canonic Design in English Medieval Architecture. The Origins and Nature of Systematic Architectural Design in England, 1216-1515, Liverpool 1961.
- Olsson, Bror*, Kalmar stifts herdaminne, 1-4, Kalmar 1947-1951 (=Herdam).
- Palm, A*, Min barndoms kust, Kalmar 1955.
- Paul, M*, Sundische und lübische Kunst, Berlin 1914.
- Petrus Benedicti*, Linköpingsbiskopen Petrus Benedictis visitationsbok, utg av K H Johansson, Kalmar/Lund 1954 (=PB vis).
- Piper, O*, Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen, München 1912, nytr Frankfurt a/M 1967.
- Roggenkamp, H*, Mass und Zahl, i: Beseler H & Roggenkamp H, Die Michaeliskirche in Hildesheim, Berlin 1954.
- Rasmussen, P, Alen*, i: Kulturhist lex f nordisk medeltid, I, Malmö 1956.
- Fod, i: Kulturhist lex f nordisk medeltid, IV, Malmö 1959.
- Redelius, G*, Tensta kyrkas proportionering. Fv 1971.
- Roosval, J*, Ad Triangulum, ad Quadratum. Gazette des Beaux-Arts 1944, New York 1947.
- Den gotländske ciceronen. 2:a uppl, Sthlm 1950.
- Den kyrkliga konsten under medeltiden, i: Boken om Gotland I, Visby 1945.
- Die Steinmeister Gottlands. Eine Geschichte der führenden Taufsteinwerkstätte des schwedischen Mittelalters, ihrer Voraussetzungen und Begleit-Erscheinungen, Sthlm 1918.
- Globus amplificatus, Gotländskt arkiv, XV, 1943.
- Globus. En gotländsk stenmästare verksam omkr. 1160-80, Gotländskt arkiv, XIV, 1942.
- Kronologi och metrologi på Guldrupe kyrka. Fv 1938.
- Sockenkyrka och Salomos tempel, Sthlm 1943.
- Sverige II, se *Sverige*.
- Roussel, Aa*, Mediaeval Parish Churches and the Geometric Systems. Acta Archaeologica, XXVII, Khvn 1956.
- Metrologi, i: DK, Maribo Amt, Khvn 1951.
- Sahlgren, N*, Äldre svenska spannmålsmått. En metrologisk studie. NordM handl 69, Sthlm 1968.
- Schück, H*, Ecclesia lincopensia. Studier i Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. Ak avh, Sthlm 1959.
- Skinner, F G*, Weight and Measures. Their Ancient Origins and Their Development in Great Britain up to AD 1855, London 1967.
- Spiess, H*, Mass und Regel. Eine mittelalterliche Massordnung in romanischen Bauten in Kloster Eberbach, Aachen 1959.
- Werkmass und Bauwerk, i: Vom Bauten, Bilden und Bewahren, Festschrift für Willy Weyres, Köln 1964.
- Stavenow, Å*, Nils Månsson Mandelgren. NordM handl 79, Lund 1972.
- Stenberger, M*, Eketorp — eine befestigte eisenzeitliche Siedlung auf Öland. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse 1969: 5, Göttingen 1970.

	långa titeln återfinns under Otryckta källor i Öland I: 1, s 84–85.		toriskt inventarium, vol 1, Upps 1912; 2 — Sthlm 1913–.	vis	visitation.
räk	räkenskaper.	SvR Öl	Sveriges runinskrifter utg av VHAA. Första bandet, Ölands runinskrifter, granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate, Sthlm 1900–1906.	vis prot	visitationsprotokoll.
SAOB	Svenska akademins ordbok, Lund 1893–.		ms i KB, sign F.m. 46 med teckningar av Petrus Törnnewall 1673. Se närmare Öland I: 1.	Åhstrand– Löfgren	interfolierat exemplar i ATA av Åhstrand med teckningar och anteckningar av N I Löfgren 1815–1817.
SBL	Svenskt biografiskt lexikon, Sthlm 1918–.		Ms i UUB, sign S. 74 med teckningar av Petrus Törnnewall 1673. Se vidare Öland I: 1.	Öbl	Ölandsbladet, Borgholm.
SD	Svenskt diplomatarium 1–6 (t o m år 1355) och nyser 1–4 (åren 1401–1420), Sthlm 1829–1959.	Törnnewall F.m. 46		ÖIÄ	Överintendents Ämbeiet (efter 1918 BS†), Sthlm.
SHM	Statens Historiska Museum, Sthlm.	Törnnewall S. 74		ÖIÄ skr	skrivelser från ÖIÄ till K Majt (inrikescivildep) i RA.
sn	socken.				
Snabbinv	en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917–1932. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkap. — På Öland utfördes inventeringen av Anders Billow 1912–1921. Senare tillägg utförda av prästerskapet.	UUB	Uppsala universitetsbibliotek.		Vid <i>måttangivelser</i> nämns höjd eller längd före bredd.
		VaLA	Vadstena landsarkiv.		
		Wallman, NordM	J Wallman, Samlingar i NordM. Se vidare Öland I: 1.		
		Wallman, Suppl	J Wallman, Öländska och Gothländska Fornlemningar. Supplement till <i>Hilfelings Dagbok I Häftet 1830</i> . Ms i ATA (innehåller bla renritningar till koncept i NordM). Se vidare Öland I: 1.		
SS	se <i>Tryckta källor</i> , Svenskt silversmide.	VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm.		
st prot	stämmoprotokoll.				
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthis-				

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

I SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM, ÄR FÖLJANDE
PUBLICERAT OM ÖLAND:

Kyrkor på Öland. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna. Öland
band I: 1, volym 108, 142.

ÅKERBO HÄRAD:

Böda och S:t Olof, Öland band I: 2, volym 116, 142.

Föra kyrkor jämte Rättelser, tillägg och register till band I, Öland
Band I: 6, volym 142.

Högby kyrkor, Öland band I: 3, volym 119, 142.

Källa kyrkor, Öland band I: 4, volym 128, 142.

Persnäs kyrkor, Öland band I: 5, volym 133, 142.

RUNSTENS HÄRAD:

Långlöts kyrkor, Öland band II: 1, volym 151.

Löt och Egby, Öland band II: 2, volym 163.

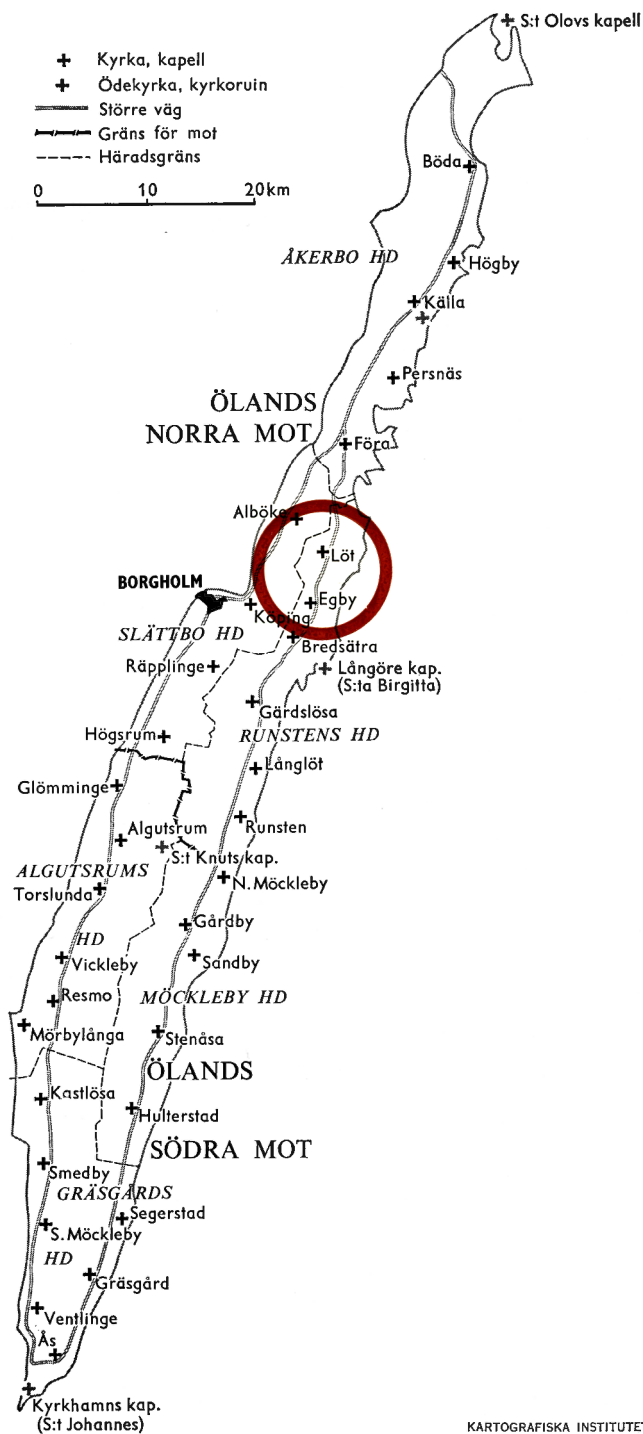
Under utarbetande:

Köping, Gärdslösa.

ÖLAND

Band II, häfte 2

Runstens härad

KARTOGRAFISKA INSTITUTET